

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (TÜRKİYE CUMHURİYETİ) ANABİLİM DALI

**TÜRK BASININDA ERMENİ SORUNU
(MAYIS 1919-ARALIK 1920)**

Yüksek Lisans Tezi

Funda SELÇUK

Ankara-2003

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
KISALTMALAR.....	II
KAYNAKLAR.....	III
GİRİŞ.....	1
I.BÖLÜM: İTİLAFLI DEVLETLERİNİN VE ÇARLIK RUSYA'NIN ERMENİ SORUNUNA YAKLAŞIMI.....	8
1.1.İngiltere'nin Soruna Yaklaşımı.....	11
1.2.Amerika Birleşik Devletleri'nin Ermeni Sorununa Yaklaşımı.....	27
1.3.Fransa'nın Ermeni Sorununa Yaklaşımı.....	44
1.4.İtalya'nın Ermeni Sorununa Yaklaşımı.....	54
1.5.Çarlık Rusya'nın Ermeni Soruna Yaklaşımı.....	55
II.BÖLÜM: MONDROS MÜTAREKESİ VE ERMENİLER.....	65
2.1.Doğu Anadolu Sınır Boylarında Ermeni Faaliyetleri.....	65
2.2.Ermenilerin Diplomatik Faaliyetleri.....	80
2.3.Ermeni Faaliyetleri Karşısında İlk Tepkiler.....	100
III.BÖLÜM: MONDROS MÜTAREKESİNİN TAKİBİN ERMENİ SORUNU KARŞISINDA İSTANBUL HÜKÜMETLERİ.....	121
IV.BÖLÜM: KUVA-YI MİLLİYE'NİN ERMENİ SORUNUNA BAKIŞI.....	137
4.1.Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafaa-ı Hukuk-u Milliye Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Çalışmaları.....	137
4.1.1.Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafaa-ı Hukuk-u Milliye Cemiyeti'nin Erzurum Şubesi.....	146

4.2.Mustafa Kemal ve Kazım Karabekir'in Ermeni Sorununa Yaklaşımı....	151
4.3.Erzurum ve Sivas Kongrelerinde Ermeni Sorunu.....	162
4.3.1.Erzurum Vilayet Kongresi (17-25 Haziran 1919).....	162
4.3.2.Erzurum Kongresi'nde Ermeni Sorunu (23 Temmuz-7 Ağustos 1919).....	166
4.3.3.Sivas Kongresi'nde Ermeni Sorunu (4-11 Eylül 1919).....	177
V.BÖLÜM: 1920 YILI DİPLOMATİK GELİŞMELERİ BAĞLAMINDA	
ERMENİ SORUNU.....	184
5.1.Londra Konferansı (12 Şubat-10 Nisan 1920).....	184
5.2.San Remo Konferansı (18-26 Nisan 1920) ve Sevr Antlaşması (10 Ağustos 1920)	191
VI.BÖLÜM: 1920 YILI BAĞLAMINDA ULUSAL HAREKET VE ERMENİ	
SORUNU.....	201
SONUÇ.....	217
BİBLİYOGRAFYA.....	223
EKLER.....	233
ÖZET.....	239
ABSTRACT.....	240

ÖNSÖZ

Türk Basınında Ermeni Sorunu (Mayıs 1919-Aralık 1920) başlıklı Yüksek Lisans tez çalışmamız, altı ana bölümden oluşmaktadır. Hem Anadolu hem de İstanbul basınında Ermeni sorununun nasıl algılandığı, sorun karşısında nasıl bir tavır geliştirildiği ve bu doğrultudaki kamuoyu faaliyetleri üzerinde durduğumuz bu çalışmada, basının Ermeni sorunu ile ilgili haberlerini, yine konu ile ilgili telif eserler, makaleler ve arşiv belgeleri ile de destekledik. Çalışmamızda Anadolu basınından, Açığsöz, Albayrak, İrade-i Milliye ile İstanbul basınından da, Hadisat, İkdam, Vakit, Peyam-ı Sabah ve Alemdar gazetelerini inceledik.

Çalışmam sırasında yardım ve desteğini esirgemeyen tez danışmanım Prof. Dr. İzzet ÖZTOPRAK'a teşekkürü bir borç bilirim.

Ailemin desteği ve güveni tüm çalışmalarımın tek kaynağıdır. Onlara olan borcum teşekkürle ifade edilemeyecek kadar çoktur. Ayrıca çalışmam boyunca beni cesaretlendiren ve desteğini eksik etmeyen arkadaşım Sevgi ÖZDEMİR'e teşekkür ederim.

Ufkuma uçarken benimle birlikte olan AHBAP'a teşekkürler.

KISALTMALAR

- a.g.e** : adı geçen eser
- a.g.m.** : adı geçen makale
- ATBD** : Askerî Tarih Belgeleri Dergisi
- ATBE** : Atatürk'ün Bütün Eserleri
- BBTD** : Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
- Bkz.** : Bakınız.
- Çev.** : Çeviren
- Haz.** : Hazırlayan
- HTVD** : Harp Tarihi Vesikaları Dergisi
- OTAM** : Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama
Merkezi Dergisi
- s.** : Sayfa
- V.Ş.M.H.M.C** : Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti

KAYNAKLAR

Türk basınında Ermeni Sorunu (Mayıs 1919-Aralık 1920) isimli çalışmamızda hem Anadolu hem de İstanbul basınıni kullanarak, ele almış olduğumuz dönem içinde Ermeni sorunu ve bu çerçevede gelişen olayların, kamuoyunca nasıl değerlendirildiğini tespit etmeğe çalışacağız.

Milli Mücadele (1919-1922) basını, Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet Türkiye'sine geçiş dönemini kapsamı açısından özel bir öneme sahiptir. Bu dönem basını, kamuoyu oluşturma, halkı yeni bir bağımsızlık mücadelesine hazırlama, belirli sorunlar (Ermeni sorunu gibi) karşısında ortak bir tavır ve kararlılığın belirlenmesinde oldukça etkindir. Bu açıdan Milli Mücadele basını, dönemle ilgili bir çalışma yapılırken ihmal edilmemesi gereken kaynak niteliğindedir.

Osmanlı Devleti'nin, I. Dünya Savaşı'ndan mağlup olarak çıkması ve savaşın ardından imzaladığı Mondros Mütarekesi'nden sonra ülke, sosyal, iktisadî ve düşünsel bir karmaşa içine düşmüştü. İstanbul'da, bundan böyle ne yapılması gerektiği üzerinde durulurken, farklı görüşler ortaya atılmaktaydı. Anadolu'da da, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum değerlendirilerek, İtilâf Devletleri'nin haksız işgâlleri karşısında ulusal bağımsızlık savunulmaktaydı. Bu düşünsel farklılıklar, doğal olarak her iki basına da yansıyordu. İstanbul basını, kendi içinde Milli Mücadeleyi destekleyenler ve desteklemeyenler olarak ikiye ayrılmaya başlarken, Anadolu basını da, özellikle İzmir'in işgalinden sonra ağırlıklı olarak yörelerinin savunulmasına yönelik yayınlarda bulunan yerel basın ile şekillenmeye

başladı. Ancak daha Milli Mücadele'nin başladığı ilk günlerde, başta İrade-i Milliye daha sonra da Hakimiyet-i Milliye gazetelerinin çıkarılması, Anadolu Ajansının, Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umûmiyyesi'nin kurulması, ülke içinde ve dışında bazı basın merkezlerinin oluşturulması, basına doğrudan yardım yapılması ile Anadolu basını, Mustafa Kemal'in belirlediği politik çizgi diğer bir ifadeyle Kemalist politika ile şekillendi ve zamanla yerel basın da bu çizgiye erişerek, Misak-ı Milli sınırları içinde tam bağımsızlık düşüncesi savunuldu ve bu doğrultuda yayınlar yapılarak kamuoyu oluşturuldu¹.

1919-1923 yılları arasında Anadolu'nun çeşitli yörelerinde yayınlanan süreli yayınların sayısı 200'e yakındır. Ancak bu yayınlar belirli merkezlerde yoğunlaşmaktaydı. Bu merkezlerden bazıları; Erzurum, Adana, Kastamonu, Konya, Kayseri, Trabzon, Amasya, Ankara, Giresun, Bolu, Eskişehir idi.

İstanbul basını, Mondros Mütarekesi ve mütareke sonunda gelişen olaylar karşısındaki tavrı ile yavaş yavaş saflaşmaya başladı. Ancak bu saflaşma özellikle İzmir'in işgâli üzerine daha kesin hatlar ile belirginleşti. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Anadolu'daki Milli Mücadeleyi destekleyenler ve desteklemeyenler olarak iki ana gruba ayrıldı². Çalışmamızda bu ayrımlar göz önüne alınarak her iki basının da sorun karşısındaki tavrı uluslar arası gelişmeler bağlamında ele alınarak incelenecektir. Bu çalışmamızda Anadolu ve İstanbul basınından şu gazeteler incelenmektedir:

Açıksöz:

---

¹ Orhan Koloğlu, **Türk Basını (Kuvay-i Milliye'den Günümüze)**, Ankara 1993, s.10-14; Bülent Varlık, "*Yerel Basının Öncüsü: Vilâyet Gazeteleri*", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:1, İstanbul 1985, s.99-102; Orhan Koloğlu, "*Kemalist Anadolu Basını*", **Tarih ve Toplum**, Sayı:11 (Kasım 1984), s.56-60.

² Uygur Kocabaşoğlu, "*Basın Özgürlüğünün Engellenmesi, Sansür Tarihi*", **Tarih ve Toplum**, Sayı:37 (Ocak 1987), s.45-47; İsmet Binark, "*Basının İctimaî önemi ve ilk Türkçe Gazeteler*", **Önasya**, Sayı:49

Hüsni (Açıksöz) tarafından 15 Haziran 1919 tarihinde Kastamonu'da çıkarılan gazete, 16 Eylül 1919 tarihinden itibaren Kuva-yı Milliye'ye katıldı. Gazete, bu tarihten itibaren haftada iki kez çıkarılmaya başlandı. T.B.M.M. Hükümeti'nin İstanbul gazetelerinin Anadolu'ya girmesini yasaklanması üzerine her gün çıkarıldı. Açıksöz gazetesi, Kuva-yı Milliye'ye katıldıktan sonra, Kastamonu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yayın organı oldu. Gazetenin çok fazla dış kaynaklı habere yer vermediği anlaşılmaktadır. Özellikle Ermeni basınından naklen oldukça az sayıda habere rastlanmaktadır. Genelde İstanbul gazetelerinden alıntılarla dış kaynaklı haberlere yer vermektedir. Açıksöz gazetesi, 1937 yılından itibaren Doğru Söz adı ile çıkarıldı.

Albayrak:

Erzurum'da 1913 yılının Mart ayından itibaren yayınlanmış olan gazete, 1921 yılının Martına kadar çıkarıldı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organı olarak yayın hayatına başlayan gazetenin, ilk kurucusu Selim Polat idi. Albayrak gazetesi, I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un Ruslar tarafından işgal edildiği dönemde çıkarılmadı. Gazete, Süleyman Necati (Güneri)'nin çalışmaları sonunda, Doğu Vilayetleri Müdafaa-i Hukuku Milliye Cemiyeti'nin yayın organı oldu. Albayrak gazetesi, Mili Mücadele döneminin Anadolu'daki en etkili propaganda öğelerinden biriydi. Gazete, dış kaynaklı ve Ermeni basınından pek fazla habere yer vermemektedir.

Alemdar:

1909-1922 yılları arasında İstanbul'da yayınlanan gazete, bazı dönemler sansüre uğrayarak, Takvimli gazete, Tesrih adlarıyla yayınladı. Alemdar gazetesi,

---

(Eylül1969), s.4-5; Yücel Özkaya, **Milli Mücadele'de Atatürk ve Basın (1919-1921)**, Ankara 1989, 44-58.

Milli Mücadele karşıtıydı. Gazete, ülkenin kurtuluşunun İngiltere'nin yardımı ile olacağını savunmaktaydı. Alemdar gazetesinde, Refi Cevat (Ulunay), tarafından, hem bu politika doğrultusunda makaleler hem de Anadolu'daki Ulusal hareket ile ilgili oldukça sert yazılar yayınlandı. Gazete, hem İngiliz hem de Ermeni basınından naklen haberlere geniş şekilde yer vermektedir.

Hadisat:

İstanbul'da kurulan Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafaa-ı Hukuku Milliye Cemiyeti'nin resmî yayın organı olarak 1918'de çıkarılan gazete, 176 sayı yayınlandı. Doğu vilayetlerinin hakkını savunmak ve bu konuda bir kamuoyu oluşturmak amacıyla çıkarılan Hadisat gazetesinin başyazarlığını, Süleyman Nazif yaptı. Gazete, Ermenilerin, Vilâyât-ı Şarkıyye'deki baskı ve katliamlarını yakından takip ederek konuyla ilgili pek çok habere yer verilmekteydi. Gazetede, dış kaynaklı haberlere pek yer verilmemektedir.

İkdam:

1894-1928 yılları arasında İstanbul'da çıkarılmış olan gazetenin başyazarı ve kurucusu Ahmet Cevdet'dir. Gazete, İttihat ve Terakki Cemiyeti karşısında, Hürriyet ve İtilâf Fırkasını desteklemekteydi. Mütareke yıllarında Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) tarafından yönetilen İkdam gazetesi, Milli Mücadele yanlısı idi. Gazete, Ermeni basınına ve batı kamuoyuna geniş şekilde yer vermektedir.

İrade-i Milliye:

Sivas'ta 14 Eylül 1919 tarihinde Mustafa Kemal tarafından Heyet-i Temsiliye adına çıkarılmaya başlanmış olan gazete, 1922 yılına kadar yayınlandı. İrade-i Milliye gazetesinin yazı işleri müdürlüğünü Mazhar Müfit (Kansu) yaptı. Atatürk

İhtilalinin ilk gazetesidir. İlk yazılar, Mustafa Kemal tarafından dikte edildi. Gazetenin koleksiyonları basılmakta olduğu vilayet matbaasında çıkan yangın dolayısıyla yanmıştır. Bundan dolayı elde tam bir koleksiyonu yoktur. Gazete Ermeni basını ve batı kamuoyundan pek fazla habere yer vermemektedir.

Peyam-ı Sabah:

16 Kasım 1913-7 Kasım 1922 tarihleri arasında İstanbul'da yayınlanmış olan gazete, Ali Kemal'in kurmuş olduğu Peyam gazetesi ile Mihran'ın çıkarmakta olduğu Sabah gazetelerinin birleşmesi üzerine, Peyam-ı Sabah adını aldı. Gazete, Milli Mücadele karşıtı idi. Peyam-ı Sabah gazetesi de Alemdar gibi, ülkenin kurtuluşunu İngiltere ile iyi ilişkiler ve karşılıklı diyalogda görmekte idi. Anadolu'daki faaliyetler sonunda bu ilişkinin tehlikeye düşeceği belirtilerek, Anadolu hareketi şiddetle eleştirilmektedir. Peyam-ı Sabah gazetesi, ülkedeki gelişmeleri genellikle dış kaynaklı haberlerle vermektedir. Ermeni basınında alıntılara da geniş şekilde yer verilmektedir.

Vakit:

1875 yılında Filip tarafından kurulmuş olan gazete İstanbul'da çıkarıldı. 26 Ekim 1917 yılından itibaren gazeteyi Hakkı Tarık Us ile Asım Us çıkarmaya başladı. Gazetenin baş yazarlığını Ahmet Emin Yalman yapmakta idi. Milli Mücadele yanlısı olan gazete günlük olarak yayınlandı. Dış kaynaklı haberlerin bol miktarda kullanıldığı bir gazetedir. Amerikan basınından ve Ermeni gazetelerinden bol miktarda habere yer verilmektedir³

---

³ Yukarıda ana hatları ile vermiş olduğumuz gazeteler hakkında geniş bilgi için bkz., İzzet Öztoprak, **Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele**, Ankara 1989; Ömer Sami Çoşar, **Milli Mücadele Basını**, İstanbul 1964, Server İskit, *"İrade-i Milliye Gazetesi"*, **Aylık Ansiklopedi**, Cilt:1, İstanbul 1945, s.146-147; Bülent Varlık, *"Mütareke ve Milli Mücadele Basını"*, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:5, İstanbul 1985, s.1201-1209; **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, "Açıksöz "ve" İkdam" maddeleri, Cilt:1, İstanbul 1977, s.28-29.ve Cilt:4 İstanbul 1980, s.349-351.

GİRİŞ

MONDROS MÜTAREKESİ'NE KADAR ERMENİ SORUNU

Osmanlı egemenliği altındaki Ermenilerin statüsü ve devletle olan ilişkileri, İstanbul'un fethine kadar Selçuklu dönemindeki yapısını korudu. Bu dönemde Ermeniler diğer Anadolu Beylikleri ile aynı statüye sahip olmuş ve “ *daima hüsn-i suretle ve hukûk, hususât-ı diniyye ve milliyelerine hürmet ve kendilerine en mühim hizmetleri tevdi' etmek suretiyle itimat ve emniyet göstermekle beraber, terakkiyât-ı fikriyye ve ictimaiyyelerine ve tervih-i hal ve mevki'lerine âid esbâbı ihzâr ve müsaadât-ı mahsûsa bahş eylemiştir.*”¹

Fatih Döneminde, İstanbul'un fethiyle birlikte Ermenilerin statüsü değişti. Bu dönemde, Kudüs ve Eçmiyazın'de birer Gregoryan, Sis'de de bir tane Katolik Ermeni Patrikhanesi olmak üzere üç Ermeni Patrikhanesi bulunmaktaydı. Fatih Sultan Mehmet, 1461'de Ermenilerin İstanbul'da bir Gregoryan Patrikhanesi açmasına izin verdi. Fatih, bu yeni Ermeni Patrikhanesi yanında, İstanbul'daki Rum Kilisesini de açtırarak, her iki patrikhaneye de birer imtiyaz fermanı verdi. Bu fermanla, her iki cemaatin güvenliklerinin temin edilmesi ile ilgili bazı hususlar belirtilerek, inançlarını İslamiyet'in izin verdiği ölçüde yapabilmeleri sağlandı².

Osmanlı yönetimi altındaki Ermenilerle ilgili bir diğer önemli belge de, Yavuz Sultan Selim tarafından verilmişti. Yavuz Sultan Selim, 1517 tarihli fermanı ile Ermenilere tanınan ayrıcalıkların neler olduğunu belirterek benzer içerikteki bir fermanı Kudüs Rum Patrikhanesine de verdi. Hem Fatih hem de Yavuz Sultan Selim

---

¹ **Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi**, Yayına Haz. H. Erdoğan Cengiz, Ankara 1983, s.7.

² Yavuz Ercan, "*Ermeniler ve Ermeni Sorunu*", **Yeni Türkiye Ermeni Özel Sayısı I**, Sayı:37 (Ocak-Şubat 2001), s.44-45.

döneminde, her iki cemaate verilen “*bu fermanlarla Müslüman olmayan unsurların devletle olan ilişkileri sistematik bir yapıya kavuşmuştur.*”³

Osmanlı Klasik döneminde Ermeniler için belirlenen bu statü, 19. Yüzyıla kadar devam etti. Ancak devletin gücünü kaybetmesi üzerine, İngiltere, Fransa ve Rusya gibi büyük devletler çıkar çatışmalarının toplandığı bu topraklarda, Osmanlının iç işlerine karışmak için Gayrimüslümlere el atmaya başladı. Bu noktadan hareketle, başta Kutsal Yerler Meselesi olmak üzere, Osmanlı topraklarındaki Gayrimüslümlerin sözde koruyucusu oldular. Osmanlı topraklarındaki azınlıklar için başlangıçta imtiyazlar kopararak ve zamanla bu imtiyazları muhtariyet ve bağımsızlaşma doğrultusunda geliştirerek, aralarındaki çıkar çatışmalarından en karlı çıkan devlet olmak istiyorlardı⁴.

Avrupa’daki Sanayi, bilim ve Fransız inkılaplarının sonunda, Avrupa’nın sosyal, siyasal ve ekonomik yapısı temelden değişmişti. Bu değişiklikler Avrupa devletleri ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişki açısından da yeni bir dönemi başlattı. Başta Rusya olmak üzere, Avusturya, İngiltere ve Fransa Osmanlı topraklarını savaşla ele geçirmek yerine, Gayrimüslüm Osmanlı vatandaşlarını ayaklandırıp imparatorluğu parçalamayı tercih etti. Bu konuda Fransız İnkılabının getirdiği kavramlar ve düşünceler de son derece etkili oldu.

Avrupa’da bu gelişmeler yaşanırken, Osmanlı İmparatorluğu’nda da Gayrimüslüm halk, 1839’dan itibaren hak ve vecibelerde Müslümanlarla eşit hale gelmeye başlamıştı. Osmanlı Padişahlarınca Gayrimüslümlere verilen imtiyazlar, Tanzimat Fermanı (1839), Islahat Fermanı (1856), Berlin Kongresi (1878), ve 1908

---

³ Kevork Pamukciyan, "*Ermeniler*", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt:3, İstanbul 1984, s.190-194.

⁴ **Türk Tarihinde Ermeniler**, Azmi Süslü, Fahrettin Kırzıoğlu, Refet Yinanç, Yusuf Halaçoğlu, Ankara 1995, s. 92-98.

Anayasasının getirdiği düzenlemelerle teyit edilmiş, genişletilmiş ve batının teminatıyla milletlerarası bir şekil almıştı. İlk iki düzenlemeyle getirilen yeni prensipler çerçevesinde 1863'de Nizamnâme-i Milleti Ermeniyân adıyla Ermenilere yeni bir imtiyaz daha verildi. Bu nizamnâme ile, Ermeniler Kiliselerini ve okullarını serbestçe yönetmiřtir⁵. 23 Aralık 1876'da ilan edilen I. Meşrutiyet'ten sonra, oluşan Meclis-i Mebusan'a İstanbul'dan Hovhannes Efendi Allahverdi hem mebus, hem de ikinci reis seçildi. İkinci Ermeni Mebusu ise, Sebuhan Bey Maksudyan oldu.

Yukarıda ana hatlarıyla vermeye çalıştığımız politika çerçevesinde, Ermenilerle ilk ilgilenen devlet Rusya oldu. Rusya, Balkanlar, Boğazlar veya Anadolu yoluyla Akdeniz'e inmek istiyordu. Bu sırada İngiltere, Mısır ve Kıbrıs'ı ele geçirerek, Doğu Akdeniz'e yerleşmişti. Fransa ise zaten bir yarısı ile Akdeniz devleti idi. Dolayısıyla her iki devlette Akdeniz'de güçlü bir Rusya yerine, zayıf bir Osmanlıyı tercih etmekteydi. Bundan dolayı da Rusya'nın Akdeniz'e inme politikasına sıcak bakmıyorlardı. Ancak Rusya, 19. Yüzyılda Kafkasya'nın büyük bir bölümünü işğâl etmişti. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonunda Kuzey Doğu Anadolu da (Kars Ardahan ve Batum) Ruslar tarafından işğâl edilmişti. I. Dünya savaşı başlayınca, Rus orduları Erzurum, Erzincan ve Muş'u işğâl ederek, Suriye ve Akdeniz'e çok yakınlaşmıştı. Ancak İngiltere, Berlin Kongresi'nde Rusya'nın Ermenileri kullanarak sıcak denizlere açılma politikasını engellemek istedi. Nitekim bu kongre sonunda İngiltere, Ermeni sorununda daha etkin olmaya başladı. Kongre sonunda İngiltere'nin yeni başkanı Gladston, yüz yıllık İngiliz politikasını değiştirerek, Osmanlı topraklarının bütünlüğünü korumaktan vazgeçti⁶.

---

⁵Bayram Kodaman, "*Ermeni Meselesi Tarihi ve Siyasi Bir Değerlendirme*", **Yeni Türkiye Ermeni Özel Sayısı I**, Sayı:37 (Ocak-şubat 2001), s.205.

⁶ Bilal N.şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians (1891-1895)**, Cilt:III, Ankara 1989, s.95-98.

Ruslar, Berlin Kongresi ile Osmanlı topraklarından ayrılmış ancak Balkanlardaki Eflak, Boğdan, Sırbistan ve Bulgaristan ile ve Doğu Anadolu'daki Kars ve Ardahan'da Slavcılık politikası uygularken, Bosna Hersek konusunda Avusturya ve Asya'da da İngiltere ile rekabete girmişti.

Rusların, Japonlarla yaptıkları 1905 savaşını kaybetmesi üzerine, Osmanlı-Rus ilişkisinde kısmî bir yumuşama oldu. Ancak Rusların 1907'de İngilizler ile Asya'daki nüfuz sahaları konusunda yeniden anlaşması ve bu anlaşmaya Fransızların da dahil edilmesi üzerine Osmanlı topraklarının paylaşım planları kesinlik kazdı ve bu durum meyvelerini I. Dünya savaşında vermeye başladı⁷.

Ruslar, Akdeniz'e inme politikası çerçevesinde, özellikle Kafkasya'daki unsurları kullanmak istiyordu. Ermeniler, Rusların bu çıkarları için kullanabilecekleri en elverişli toplumdur. Bu doğrultuda kısa süre içinde Rus propagandası başladı. 1860'dan itibaren Osmanlı topraklarındaki Ermeniler örgütlenmeye başlatıldı. Bu ilk örgütler, yardım dernekleri şeklinde oluşturulmaktaydı. 1860'da İstanbul'da Ermeni Hayır Sever Derneği kuruldu. Bu dernek kurucuları 1862'de başlayan Zeytun (Süleymanlı) ayaklanmasında rol oynamıştır⁸.

Rusların yoğun propagandaları altında kalan Ermeniler, bir yandan sözde yardım dernekleri kurarken, diğer yandan da Ermeni ihtilal örgütleri kurmaktaydı. Bu örgütler arasında en etkili olanları 1887'de Cenevre'de kurulan Hınçak Komitesi (Çan Sesi) ile 1890'da Kafkasya'da kurulan Taşnak (Daşnak veya Taşnank Sutyun)

---

⁷ Azmi Süslü, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Ankara 1990, s.27.

⁸ 1870'ten 1880'e kadar geçen süre içinde Van'da Ararat, Muş'ta Mekteb Sevenler, Şarklı ve Ermenistan'a Doğru, Adana'da Kilikya Cemiyetleri kurulmuş ve bunlar 1880'de birleşerek " Birleşik Ermeni Cemiyeti", meydana getirilmişti. Ayrıca yine Van'da Rusya'nın desteği ile İttihad ve Halas ve 1878'de Kara Haç Cemiyetleri kuruldu. Süslü, a.g.e, s. 50-51; Bu yardım kuruluşları, 1810 öncesi "eski dönem" kardeşlik, 1810-1908 arası "orta dönem" genellikle kurum ve 1908 sonrası "yeni dönem" genellikle dernek adı altında toplanmıştır. , Vağarşag Seropyan "*Ermeni Kültür Kurumları*", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt:3, İstanbul 1984, 184-185.

Komitesi idi. Bu iki ihtilalci örgütün çalışmaları ile, Osmanlı topraklarındaki pek çok Ermeni isyana teşvik edildi. Hınçak Komitesi takip edeceği politikayı şu şekilde özetlemiştir: "*Hınçak çeteleri Türkleri öldürecek, köylerini ateşe verecek ve sonra kaçmak için fırsat kollayacaklar. Gazaba gelecek olan Müslümanlar o zaman savunmasız Ermenilere saldırarak katledecekler ve Avrupa, insanlık ve Hıristiyan uygarlığı adına duruma el koyacak..... Milyonlarca kadın ve çocuğun çığlıkları ve kanı ile karışacak bizim sesimiz de duyulacaktır. Bunu yapacağız.*"⁹

1878-1894 yılları arasında yoğun dış propaganda baskısı altında kalan Ermeniler, ilk silahlı eylemi 1894'te Sason'da başlattı. Bu eylem, Hükümet yetkililerince bastırıldı.¹⁰ Ermenilerin bu tarz silahlı eylemleri, I. Dünya Savaşı'na kadar artarak devam etti. Osmanlı Devleti, I. Dünya savaşına Almanya'nın müttefiki olarak, İtilâf Devletleri karşısında girdi. Ruslar ile çatışmalar başlar başlamaz, 1877-1878 savaşı sonunda Kuzey Doğu Anadolu'ya yerleşmiş olan Rus ordusu harekete geçti. Savaş Rusya'nın Akdeniz'e inme politikası için uygun ortamı sağlamıştı. Bu amaç yönündeki tek engel, Osmanlı ordusu idi. Ruslar, bu gücü aradan çıkarmak için Osmanlı birliklerini cephe gerisinden vurarak oyalamak için Ermenileri kullandı. Türk arşivlerinde bu konuyla ilgili oldukça fazla istihbarat haberi bulunmaktadır¹¹.

Osmanlı Devleti'nin almış olduğu bütün önlemlere rağmen, Ermeni ayaklanmaları durdurulamadı. Bu gelişmeler üzerine Dahiliye Nezareti, 24 Nisan 1915 tarihinde "Ermeni Komite Merkezlerinin kapatılması, belgelerine el konulması ve komite ele başlarının tutuklanmasını" sağlayan bir genelge hazırladı. 26 Nisan

---

⁹ Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Ankara 1983, s.135.

¹⁰ Talat Paşa, anılarında Ermenilerin 1878'den sonra Rusya'dan destek alarak, Doğu Anadolu'da özerklik elde etmek uğruna bir dizi serüvene sürüklendiklerini belirtir. **Talat Paşa'nın Anıları**, Haz., A. Kabacalı, İstanbul 1990, s.57.

¹¹ Bu istihbarat haberleri için bkz., **A.T.B.D.**, Yıl: 31, Sayı:81, (Aralık 1982), ve aynı derginin Özel Sayı 2, yıl: 32, Sayı: 83 (Mart 1983)

1915 tarihinde aynı yönde bir emir Başkomutanlıkça bütün birliklere bildirildi. Alınan bütün önlemlere rağmen Ermenilerin faaliyetlerine devam etmeleri üzerine, Başkomutanlık, Dahiliye Nezareti'ne 26 Mayıs 1915 tarihli bir öneride bulundu. Aynı gün Dahiliye Nezareti, Sadrazama gönderdiği telgrafında, Ermeni tehlikesinin büyüklüğünü belirterek, bu durum için bir yasa çıkarılmasını önerdi. Bu yasa, 27 Mayıs 1915 tarihinde çıkarıldı.¹² Bu yasa ile Ermeni isyanlarının ve Ermeni çetelerinin Türk birliklerini cephe gerisinde vurması önlenmek isteniyordu.

Tehcir sırasında, Osmanlı Devleti işi olurluna bırakmadı. Savaş içinde olmasına rağmen, her türlü önlemi almaya çalıştı. Bu amaçla, Dahiliye Nezaret 30 Mayıs 1915 tarihinde savaş durumu ve olağan üstü politik zorluklar nedeniyle başka bölgelere gönderilen Ermenilerin barınma, konaklama ve yiyecek ihtiyaçları ile ilgili konuları kapsayan 15 maddelik bir yönetmelik yayınladı. Bu yönetmeliğin çıkarılmasından on gün sonra, Hükümet otuz dört maddelik yeni bir yönetmelik daha yayınladı. Bu yönetmelikle, savaş sırasında ve olağanüstü durum nedeniyle göç ettirilen Ermenilerin, iskân, barınma, yeme-içme ve diğer ihtiyaçları belirlenmiş, özellikle göçe tabi tutulan Ermenilerin taşınır ve taşınmaz malları ve toprakların yönetimi için yapılacak işlemler saptanıp bunlar güvence altına alındı¹³.

I. Dünya Savaşı sonunda, Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'ni imzaladı. Bu ateşkes antlaşması ve daha sonra T.B.M.M tarafından reddedilen Sevr'de de İtilâf Devletleri, Doğu Anadolu'nun kuzeyinin Ermenilere verilmesini ve burada bağımsız bir Ermenistan kurulmasını istemekteydi. Bu antlaşmalarda, Doğu Anadolu'nun güneyi ise Kürdistan olarak belirtilmekteydi.

---

¹² Bu kanun, "Vakt-ı seferde icrâât-ı Hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedâbir hakkında kunun-ı muvakkat"adı ile çıkarılmıştır. Süslü, a.g.e, s.111.

¹³ Süslü, a.g.e, s. 11-113.

Mondros Mütarekesi sonunda İtilâf Devletleri, kısa süre içinde Anadolu topraklarını işgâle başladı. Özellikle Vilâyât-ı Şarkiyye ve Adana, Urfa, Maraş ve Antep'de İtilâf Devletleri'nin desteğini alan Ermeniler, bölge halkına baskı ve zulümlere başladı. Sadece silahlı mücadele etmeyen Ermeniler, diplomatik faaliyetlerde de bulunarak, Büyük Ermenistan için mücadele etmekteydi. Ancak gerek İtilâf Devletleri'nin haksız işgâlleri ve gerekse de Ermenilerin bu tarz faaliyetleri, Türk halkının Anadolu'da şekillenmekte olan Milli Mücadele etrafında toplanmasını sağladı.

Ermenilerin İtilâf Devletleri'nin desteğini alarak doğudaki baskı ve katliamlarını artırmaları üzerine, Ankara Hükümeti'nin emri ile başlayan Türk askerî hareketi sonunda, Ermeni işgâline son verildi. Ermenilerin barış teklifi üzerine imzalanan Gümrü Antlaşması ile Ermeni sorunu bir çözüme kavuşturuldu.

I.BÖLÜM

İTİLÂF DEVLETLERİ'NİN VE ÇARLIK RUSYA'NIN MONDROS MÛTAKERESİNİ TAKİBEN ERMENİ SORUNUNA YAKLAŞIMI

Büyük güçler, 19. Yüzyılın başlarında hasta adam olarak ilan ettikleri ve kendi menfaatleri doğrultusunda iyileştirme girişimlerinde buldukları Osmanlı Devleti'nin yüzyılın sonuna doğru iyileşemeyeceğine dair ortak bir görüşte birleştiler. Artık onların nazarında Osmanlı Devleti ölü bir devletti. Osmanlı Devleti'nin mirasının paylaşımı, 20.Yüzyılın başlarında büyük güçlerin gündemindeki en önemli sorundu¹⁴.

Rusya'da, Çar Petro döneminden itibaren geleneksel bir hale gelen boğazları kullanarak Akdeniz'e inme politikası, iki rakip ülke olan İngiltere ve Fransa'yı Ortadoğu'daki çıkarları noktasında Rusya'ya karşı birleşmeye sevk etti. Her iki devlet, 1869'da Süveyiş Kanalı açılıncaya kadar bir "kuvvetler dengesi" politikası takip edip, Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşaması stratejisini geliştirdi. Ancak 1850'lerdeki bu denge politikası zamanla geçerliliğini yitirdi. *"Eğer 'Tampon bir devlet anlayışı ile yaşantısı kabul edilen Osmanlı İmparatorluğu'nun homojen bir toplumu bulunsaydı, belki bu politika daha uzun ömürlü olabilirdi"*¹⁵. Ne varki, Osmanlı Devleti homojen bir toplum yapısına sahip değildi. İtilâf Devletleri, kısa

---

¹⁴ Matthew Smith Anderson, **Doğu Sorunu (1774-1923) Uluslar arası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, Çev. İdil Eser, İstanbul 2001, s.299.

¹⁵ Lord Palmerston, Akdeniz'in İngiliz çıkarı için savunulmasının İstanbul Boğazı'ndan başladığını ileri sürerken, Çar I. Nikola'nın diplomatları da 1829 Edirne Antlaşması'ndan hemen sonra, Tuna nehrini geçerek İstanbul'a doğru yürümekte direnmenin faydasından çok giderilmesi mümkün olmayacak zararlara yol açacağı fikrinde birleşmekteydiler. Yuluğ Tekin Kurat, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması**, Ankara, 1986, s.10-11.

süre sonra bu yönde hareket ederek, Osmanlı topraklarındaki azınlıkları çıkarları doğrultusunda kullanmaya başladılar. Azınlıklar için önce reform isteklerini gündeme getirdiler. Bundan sonraki aşamada da, kendilerine bağlı muhtar ve daha sonra da bağımsız devletler olmaları yönünde politikalar ürettiler. Bu politika değişikliğini destekleyen bir jeopolitik gelişme de 1869'da Süveyiş Kanalı'nın açılmasıyla gündeme geldi. Süveyiş Kanalı sayesinde İngiltere, Akdeniz üzerindeki çıkarlarını artık boğazlar üzerinden değil, güçlü bir donanma ile Kıbrıs ve Malta üzerinden de sağlayabilecekti. Bu gelişmeden sonra İngiltere, boğazlar konusunda çıkar çatışması halinde olduğu Rusya üzerindeki baskısını azalttı. Böylece Osmanlı toprakları üzerindeki paylaşım planları daha kapsamlı bir şekilde gündeme gelmeye başladı.

Osmanlı Devleti, yoğun bir şekilde değişen bu politik ortamda zorunlu olarak bir müttefik arayışına girmiş, Almanya ile müttefik olmuştu. Ancak güçlü Almanya'nın kurucusu Şansölye Bismarck, (1862-1890) koşulları elverseydi Osmanlı İmparatorluğu'nu İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya arasında paylaşdırıp, kendisine bu pazarlık karşılığı Avrupa'da başka olanaklar hazırlamayı yeğ tutardı¹⁶. Ancak savaş öncesi gerginleşen siyasal arenada, Almanya da yalnızlığa mahkum olmuştu. Bu siyasal yalnızlık Almanya'yı Osmanlı Devleti ile müttefik olmaya itti. Nitekim Osmanlı Devleti, Almanya ile 2 Ağustos 1914'de bir ittifak antlaşması yaparak müttefik oldu. Osmanlı Devleti, yapmış olduğu antlaşma ile I. Dünya Savaşı'nda Almanların yanında yer aldı ve savaştan müttefikleri ile birlikte mağlup olarak çıktı. 30 Ekim 1918 tarihinde imzaladığı Mondros Ateşkes Antlaşması ile savaştan çekildi.

---

¹⁶Y.T. Kurat, a.g.e., s.14.

Dünya pazarlarının yeniden paylaşımı amacıyla girişilmiş olan I.Dünya Savaşı İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya'ya yeni bir fırsat hazırladı. İtilâf Devletleri, sermaye birikimini hızlandırmak, yeni pazarlar elde etmek, ucuz iş gücü rezervlerinden yararlanmak ve bu gelişim sonucunda kârlarını artırmak amacıyla, savaş sonunda Osmanlı topraklarını paylaşma yarışına girdi.

İtilâf Devletleri, ateşkes antlaşmasından kısa bir süre sonra, antlaşma maddelerine aykırı davranarak Osmanlı ülkesinde işgallere başladı. İtilâf Devletleri, ateşkes antlaşmasına koydukları pek çok madde ile de Osmanlı iç işlerine karışma imkanını da yaratmıştı. Bu maddelerden biri de bu bölümümüzle ilgili olan Ermeni sorunu içerikli 24. maddedir. Ermeniler, bu madde ile yeni bir hareket noktası kazandığı gibi, İtilâf Devletleri de Osmanlı'nın paylaşılması projesinde etkin bir yer alıp, bu doğrultudaki politikalarını pekiştirme imkanı buldular. Ateşkes antlaşmasının 24. maddesine göre; Doğu Anadolu'daki altı ilde¹⁷ karışıklık çıktığı takdirde bu iller, İtilâf Devletleri tarafından işgal edilebilecekti. Fakat ateşkes antlaşmasının pek çok maddesinde olduğu gibi bu madde de İngilizce ve Türkçe metinlerde farklı şekilde yazıldığı dikkatlerden kaçmamaktadır. Türkçe metinde; Doğu Anadolu'daki altı vilayet için “*Vilâyât-ı Sitte*” şeklinde bir ifade yer alırken, antlaşmanın İngilizce metninde; bu vilayetler için “*Six Armenian Proviences*” şeklinde bir ifade kullanılmıştı¹⁸. Bu durumdan da anlaşıldığı gibi, İtilâf Devletleri menfaatleri doğrultusunda Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devleti kurmak istiyordu. Nitekim İtilâf Devletleri'nin bu yöndeki düşüncesi kısa süre sonra Ermenileri harekete geçirdi.

---

¹⁷ Bu vilayetler: Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ ve Sivas'tır.

¹⁸ Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C.I, Ankara 1973, s.30.

Biz bu bölümde, yukarıda genel hatlarıyla ifade ettiğimiz gelişmeler doğrultusunda İtilâf Devletleri'nin Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan hemen sonra Ermeni sorununa yaklaşımları üzerinde duracağız.

1.1.İngiltere'nin Ermeni Sorununa Yaklaşımı

Ermeni sorunu, 19.Yüzyıldan itibaren Osmanlı toprakları üzerinde menfaatleri olan devletler (bilhassa İngiltere, Rusya ve Fransa) tarafından uluslar arası siyasal bir sorun olarak gündeme getirilmeye başlandı. Müttefik devletlerin her biri, Osmanlı Devleti'nin paylaşımında daha etkin rol almak için, Osmanlı topraklarındaki azınlıkları çıkarları doğrultusunda birer araç olarak kullanmaya yönelik politikalar geliştirdiler.

1877-1878 Osmanlı Rus harbinden hemen sonra, İstanbul Ermeni Patriği Nerses Varjabedian, Eçmiyazin Katolikosluğu aracılığıyla Rus Çarı ile yaptığı bir görüşmede, Rusların Doğu Anadolu'da işgal ettikleri bölgeleri Osmanlı'ya geri vermemelerini ve bu bölgelerde Ermeniler lehine ıslahat yapılmasını istemişti. Nitekim Rusların, 93 harbinden sonra Osmanlı ile 3 Mart 1878 tarihinde imzalamış olduğu Ayestefenos (Yeşilköy) Antlaşması'nın 16. maddesi, Ermeniler için ıslahat yapılmasını öngörüyordu. Ayrıca Ruslar bu antlaşma ile Ermenileri resmen himaye etmeye de başlamıştı.. Ancak bu durum Osmanlı toprakları üzerinde menfaati olan bir diğer devleti, İngiltere'yi rahatsız etti. İngiltere, Rusların Ermenileri kullanarak Osmanlı topraklarında tek taraflı üstünlük kurmasını çıkarlarını zedelediğinden istemiyordu. İngiltere, Rusların Doğu Anadolu'daki nüfuzlarını İskenderun ve Mezopotamya üzerinden genişletmesinden, Ortadoğu'daki menfaatlerine sekte vurması tehlikesi nedeniyle çekinmekteydi. İngiltere, bu duruma bir çare bulmak ve bölgede Rusya lehine gelişen durumu, kontrol altında tutmak amacıyla Berlin'de

yeni bir düzenleme yaptı. 13 Temmuz 1878 'de imzalanan Berlin Antlaşması ile artık İngiltere de Ermeni sorununda etkin rol almaya başladı.. İngiltere, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi ile Ermeniler için ıslahat yapılması isteğinde bulunarak, Ermeni sorunu ve dolayısıyla Osmanlı toprakları üzerindeki politikalarda etkin olmak istiyordu. Ancak İngiltere, Rusya'nın Ermeni sorunundan tamamıyla soyutlanmasını da doğru bulmuyordu. Eğer Rusya, Yakın Doğuda yayılma imkanı bulamaz ve Rus sömürgeciliği Uzak Doğu'ya kayarsa, İngiltere'nin Çin üzerindeki nüfuz tekeli tehlikeye düşebilirdi. Bunun için Rusya'nın Osmanlı ülkesiyle belli ölçüler dahilinde meşgul olması, İngiltere'nin menfaatleri için en uygun çözüm yoluydu¹⁹. Böylece bu iki antlaşma ile de Ermeni sorunu uluslar arası siyasi sistemin gündemine getirilmiş oldu.

Türk basınında, İngiltere'nin Ermeni sorunu karşısındaki tutumunu yansıtan haberler iki nokta üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bunlardan ilki, İngiltere'nin genel olarak Türk barışı hakkındaki düşüncelerini içeren haberler, ikincisi ise, yine bu çerçevede Ermenilere yönelik açıklamalarıdır.

İtilâf Devletleri'nin Osmanlı topraklarında gündeme getirmeye çalıştığı azınlıklar problemi ve bunlara yönelik faaliyetlerinin temelinde, Osmanlı topraklarının paylaşılması düşüncesi yatmaktaydı. Özellikle İngiltere, Rusya'nın boğazlara hakim olup, sıcak denizlere inmesini ve kendisi için hayatî önem taşıyan Hindistan yolunu tehdit etmesini engellemek istiyordu. Bu doğrultuda İngiliz idareciler, Osmanlı topraklarındaki azınlıklar için geniş kapsamlı politikalar ürettiler. Lloyd George'un da özellikle üzerinde durduğu şu strateji, bu politikaların temelini oluşturmaktaydı. "*Rumların, Arapların, Ermenilerin meskun buldukları*

---

¹⁹ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılap Tarihi**, C.I/I, Ankara 1983, s.84-85.

memleketlerde s -i idareye nihayet verilmesi hususunda cümlemiz müttehid bulunuyoruz”.²⁰ Lloyd George'un, Osmanlı topraklarındaki azınlıklara ilişkin bu açıklamaları Türk basını tarafından ciddi Şekilde eleŐtirilmiŐti. 12 Kasım 1919 tarihli **İkdam** gazetesinde, bu ve benzeri açıklamaların kasten yapıldığı, i  düŐmanların etkisinde kalındığı ve bu doğrultuda hareket edildiği üzerinde durulmaktaydı. Haberin devamında, kötü yönetimden en çok zarar görenlerin ise Türkler olduğu ve Arapların da kötü yönetim altında buldukları yönündeki söylemlerin esas amacının, yönetimden sadece Hıristiyanların değil Müslüman unsurların da Őikayetçi oldukları yönünde bir hareket noktası kazanmak olduğu vurgulanmaktaydı. İtilâf Devletleri'nin bu tarz açıklamalarının arkasında, azınlıkların Türk yönetiminden rahatsız olduklarını ileri sürerek, bunlar için yine kendi çıkarları doğrultusunda yeni yapılanmalara gidilmesini sağlamak yatmaktadır.

İngiltere, I. Dünya Savaşı sonunda bu zorlu ortamdaki en karlı çıkan devlet oldu. Rusya'nın, savaş sırasında patlak veren ihtilal nedeniyle etkinliğinin kırılması, Almanya ve Türkiye'nin de bölgelerindeki politik güçlerini kaybetmiş olmaları üzerine, bu bölgelerdeki politik güç odakları fiilen parçalanmıŐ oldu. Böyle bir ortamda İngiltere “Düzeni Belirleme” görevini üzerine aldı. Ancak İngiltere için asıl önemli olan, belirlediği bu düzenin kalıcılığını saĐlamaktı²¹. Buna karşın savaşın sonundaki gelişmeler, özellikle İtilâf Devletleri arasındaki çekiŐmeler ve İngiliz siyasî ve askerî liderleri arasındaki kararsızlık ve tartışmalar İngiltere'nin düzeni kurmak ve kalıcı hale getirmek yönündeki faaliyetlerinin pek kolay olmayacağını gösterdi. Nitekim Lloyd George, Londra belediyesinde yaptığı konuşmasında, bu

---

²⁰ **Vakit**, 11 Kasım1919, No:728, s.1

²¹ Bülent Gökay, **Bolşevizm İle Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)**, İstanbul 1997, s.49-50.

husus üzerinde dururken, Türk sorununun savaş döneminden daha çok engeller yarattığını ifade ederek, İtilâf Devletleri'nin savaştan daha zor bir ortamla yüz yüze olduklarını belirtiyordu²².

İtilâf Devletleri arasındaki temel problem, aslında Osmanlı topraklarını paylaşamama noktasında başlıyordu. Bu durum, beraberinde pek çok tartışmayı da gündeme getirdi. Osmanlı topraklarına yönelik paylaşım planları; özellikle I. Dünya Savaşı öncesi Müttefik devletler, tarafından gündeme getirilmişti. Müttefik devletlerin Osmanlı toprakları üzerindeki, paylaşım planlarının ve bu doğrultuda yaptıkları faaliyetlerinin, Türk basını tarafından yakından takip edildiği anlaşılmaktadır. **İkdam** gazetesinin 1 Haziran 1919 tarihli nüshasında, paylaşım planları üzerinde durularak, bu planlar dahilinde gerek Rusya ile Fransa arasında yapılan 13- 26 Nisan 1916 tarihli ve Rusya'nın Doğu Anadolu'daki ileri hareketi üzerine ele geçirdiği arazide, daha önceden Fransızların denetiminde olan demiryolu hatları ile ilgili antlaşmalar ve gerekse İtilâf Devletleri arasındaki gizli antlaşmalara ve bu süreç içindeki çekişmelere yer verilmektedir²³. **Hadisat** gazetesinde de, İtilâf Devletleri'nin Osmanlı topraklarına dair paylaşım planlarına değinilerek, bu devletlerin Doğu Anadolu ve Kilikya bölgesine ait yaklaşımları üzerinde durulmaktaydı²⁴.

---

²² **Alemdar**, 11 Kasım 1919, No:684, s.1

²³ Rusya savaştan çekildikten sonra, daha önce yapmış olduğu gizli antlaşmaları İzvestia gazetesinde yayınlamaya başladı. Gazetenin 24 Kasım 1917 tarihli nüshasında, Osmanlı Devleti'ne ait kısımlar yayınlanmıştı. Bu kısımlar Stockholm'de Fransızcaya çevrilerek, İstanbul'a Hariciye Nezareti'ne gönderilmiştir. Bu suretle İstanbul'daki ilgili makamlar bu planlardan haberdar olmuştu. Sovyet makamları bu planları E.E. Adamof'un girişimi ile ayrı bir kitap olarak yayınlamıştır. Kitap kısa süre içinde Fransızcaya'da çevrilmiştir. Hüseyin Rahmi Bey kitabı Anadolu'nun Taksimi adıyla Türkçeye tercüme etmiştir. Bu paylaşım planları hakkında geniş bilgi için bkz., **Çarlık Belgelerinde Anadolu'nun paylaşılması**, Derleyen,E.E. Adamof, İstanbul 2001, s.27-47.

²⁴ **Hadisat**, 21 Mayıs 1919, No:127, s.2

Savaş sonunda galip devletler arasında yer alan İngiltere, savaş sonrası yeni dünya düzeninde etkin rol alacaktı. Ancak Türkiye sorunu, hem İngiltere hem de müttefikleri için savaştan sonra daha da problemlili ve zor bir hal aldı. Savaş sonrası barış görüşmelerine başlandığında, pek çok konu üzerinde mutabık kalan Müttefikler, konu Türk barışına gelince ciddi tartışmalarla yüz yüze geldi. Tartışmaların uzaması, Türklerle yapılacak olan barış antlaşması esaslarının belirlenme sürecini uzattı. Gerek İtilâf Devletleri'nin Osmanlı toprakları üzerindeki çıkarlarının çatışması ve gerekse de A.B.D'nin manda konusundaki düşüncelerinin netlik kazanmaması, bu sürecin uzamasının temel sebeplerini teşkil ediyordu. İtilâf Devletleri'nin Türk barışı ile ilgili tartışmaları, özellikle 1919 yılının ikinci yarısında yoğunluk kazandı. Tartışmalar, Türk basını tarafından yakından takip ediliyordu. Basının bu konudaki hassasiyetinin temel sebebi, Türklerle imzalanacak antlaşmanın esaslarının belirlendiği bu toplantılar sonunda Osmanlı Devleti'nin, savaş sonundaki durumunun ne olacağına kara verilecek olması idi. Türk barışı hakkında Paris'te Dörtler Meclisi'nce alınan bir karar hemen Türk basınında yer almıştı. “*Anadolu'nun müstakbel mukadderatı meselesinde Fransa ve Büyük Britanya'nın muvaffakiyeti istihsal edilmiştir. Amerika heyeti lazım gelen tedkikatda bulunmak için bu havaliye azimet etmek üzeredir.*”²⁵ Times gazetesinin 8 Mayıs tarihli bir haberi üzerine 28 Mayıs 1919 tarihli **Hadisat** gazetesinde, şu yorum yapılmaktaydı: “*Sekiz Mayıs tarihli nüshanızda: ‘Şark-ı Garib meselesi hal olunurken İslamiyet’i unutupyorsunuz.’ deniliyor. Hakikaten alem-i İslam’a sulh tohumları ekilmiyor. Türkiye’nin Hıristiyan kuvvetleri beyninde taksimi Müslümanların Cemiyet-i Akvam lehine olan i’timadlarını ilelebet gayib edeceklerini gösteriyor.*”

---

²⁵ **Hadisat**, 28 Mayıs 1919, No:148, s.1

Türk barışı hakkında yapılan bu toplantılarda, Osmanlı Devleti'nin savaş sonundaki durumu ile ilgili olarak üzerinde en çok durulan çözüm şekilleri; Osmanlı topraklarının İtilâf Devletleri arasında paylaşım ya da uluslar arası bir denetim yöntemiyle yönetilmesi idi. Ancak bu iki plan üzerinde de İtilâf Devletleri ortak bir yaklaşım sergileyemedi. 16 Kasım 1919 tarihli **İkdam** gazetesinde yayınlanan bir haberde, Morning Post gazetesinde Türk barışı ile ilgili olarak öne sürülmüş olan, "uluslar arası bir yönetim yoluyla idare yöntemi" ele alınarak incelenmiş ve bu yöntemin İtilâf Devletleri arasındaki yoğun çıkar çatışmaları sebebiyle olası bulunmadığı ileri sürülmüştü²⁶. Yine **İkdam** gazetesinin 8 Ekim tarihli bir başka nüshasında da Le Matin gazetesinden naklen yayınlanan haberde, gazetesinin Türk barışına ilişkin görüşlerine yer verilmiş ve İtilâf Devletleri'nin Türk sorununun çözümüne yanaşmak istemedikleri söylenerek, zaman kaybetmeden yapılması gereken şeyin Türk yönetiminin Cemiyet-i Akvam'a verilmesi gerektiği, Cemiyet-i Akvamın Türkiye hakkında vereceği kararların mevcut karışıklıktan daha iyi olacağı ileri sürülüyordu. Lloyd George, Türk barışının tespit edilmesi için düzenlenen toplantılarda daha önce de belirttiğimiz gibi Türk sorununun barış döneminde savaş döneminden daha zorlu olacağını belirtmekteydi. Lloyd George'nin bu açıklamasına tepki olarak **İkdam** gazetesi, Türk barışının gerçekleştirilmesini zorlaştıran nedenlerin başında mütarekeden itibaren doğuda ortaya çıkmış olan olayların olduğunu, bu tarz olayların en önemlilerinin ise İtilâf Devletleri'nin azınlıklara karışı hiçte uygun olmayan ümitler verip, bunları düşündükleri barış antlaşmaları içine dahil etmelerinden kaynaklandığını ifade etmekteydi²⁷. Balfour'un Türk barışı ve Osmanlı topraklarındaki azınlıklarla ilgili açıklamaları da, basını

---

²⁶**İkdam**, 16 Kasım 1919, Sayı:8181, s.1'den. Morning Post gazetesi

²⁷**İkdam**, 12 Kasım 1919, Sayı:8177, s.1

tarafından yakından takip edilmiş ve 30 Kasım 1919 tarihli **Vakit** gazetesinde yayınlanmıştı. Balfour, Arap vilayetlerinin içişleri yönüyle kendilerine özgü bir yapılanmaya gitmesini, Türk ve Kürtlerin yoğunlukta buldukları bölgelerde birlikte yaşamaları gerektiğini ve bunların dışındaki Ermeni ve Rum azınlıklar sorununun bir toprak sorunu gibi düşünülmemeyeceğinin anlaşıldığını belirtmekteydi²⁸. Bu açıklamalar aynı tarihli **Vakit** gazetesinde, "*...Ermeni sorunu da Teyfik Paşa'nın muhtırasında önerilen görüş açısından bir sınır düzeltmesi sorunu olabilir. Bu takdirde ülkemizin sınırları doğal olarak saptanmış olur. Bu açıdan Balfour'un, sınırlarımızın saptanmış olduğu hakkındaki demecini, ancak Arap vilayetlerinin hukukî durumunun saptanmamış olması yönüyle, olumlu şekilde yorumlayabiliriz. Yoksa doğal sınırlarımız hakkında ortalıkta kuşku ve kararsızlık bulunabileceğini anımsamak bile bizim için pek üzüntü vericidir.*" sözleriyle gazetenin başyazarı olan Ahmet Emin, Balfour'u eleştirmiş ve ulusal sınırlar savunmuştur.

Türk barışı üzerindeki tartışmalar uzadıkça, İtilâf Devletleri kamuoyunun da tepkisi artmaktaydı. İngiliz kamuoyu, İngilizleri Türklerin İstanbul'dan çıkarılması ve Anadolu'nun paylaşımı düşüncesine itmeye çalışanların tutumunu şiddetle eleştirmeye başlamıştı. İngilizlerin bu tavrına karşı kamuoyu, Lloyd George'nin 5 Ocak 1918 tarihli "Savaşın Amacı" konulu konferansındaki açıklamalarını hatırlatmaktaydı. Lloyd George bu açıklamasında, "*Biz Türkleri ne başkentlerinden ve ne de aslında Türk olan Türkiye'yi onlardan alacağız... Başkenti İstanbul olacak bir Osmanlı İmparatorluğu'nun devamını istemiş bulunuyoruz, Akdeniz ile Karadeniz arasındaki geçidin uluslar arası ve tarafsız bir biçime getirilmesini, Arabistan,*

---

²⁸ **İkdam**, 28 Kasım 1919, Sayı:8193, s.1

Ermenistan, Irak, Suriye ve Filistin'nin birer millet şeklinde tanınmasını düşünüyoruz."²⁹ demişti. Bu eleştirilere rağmen İngilizler, Türk toprakları üzerindeki menfaatlerinden vazgeçmek niyetinde değildi. Nitekim 11 Temmuz 1919 tarihli **Vakit** gazetesinde yer alan bir haberde, İngiliz ve Fransızların doğu sorunu için yaptıkları şu açıklamaya yer verilmişti: "*..16 Mayıs 1915 tarihli Londra Antlaşması gereğince saptanmış olan İngiliz ve Fransız etkinlik bölgelerinde yapılacak olan iş buralardaki halkın kendilerini idare edebilecek hükümeti isteyip istemedikleri değil, sorunun esas adı geçen antlaşma uyarınca ilgili devletlerin kendi nüfuz bölgelerinde egemen olmalı, halkı hürriyet içinde ve düzenli biçimde idare etmeleridir.*"

Türk sorununun içinden çıkılmaz bir hal aldığı bu dönemde, Anadolu Hareket'i de hızla teşkilatlanmaktaydı. İtilâf Devletleri, bu ortamda İstanbul Hükümeti'nin etkinliğinin azalması karşısında daha da tedirgin bir hale gelmişti. İngiliz, İtalyan ve Fransız kamuoylarının hükümetlerine tepkileri gün geçtikçe artmaktaydı. Hatta İtalyan kamuoyunda, Türk barışının çözülememesi ve içinden çıkılmaz bir hale gelmesinin sebebi olarak, İtilâf Devletleri arasındaki ekonomik ve mali çıkar çatışmaları olduğu belirtiliyordu.³⁰

İtilâf Devletleri'nin Türk barışı üzerindeki tartışmaları devam ederken, sorunun çözümü konusunda daha öncede belirttiğimiz gibi paylaşım ya da uluslar arası bir denetim görüşleri öne çıkmıştı. Bu iki görüşün dışında, çok sınırlı sayıda da olsa Türkiye'nin bütünlüğünün korunması yönünde bazı açıklamalar da yapılmaktaydı. Nitekim böyle bir haber, 8 Kasım 1919 tarihli Fransız L'Information gazetesinde yer almıştı. Fransız kamuoyunun bu yaklaşımı, Türk basını tarafından ilgi ile karşılanmış ve bu açıklamalar kısa süre içinde yayınlanmıştı. L'Information

---

²⁹Öztoprak,a.g.e., s.31'den naklen, 19 Haziran 1919 tarihli **Sebilürreşad** gazetesi

³⁰ **İrade-i Milliye**, 29 Aralık 1919, No:18, s.2'den Giornaled'Italia gazetesi

gazetesinin haberinde, Amerika'nın Türk barışı karşısında sergileyeceği tavrının artık belli olduğu belirtilerek, Türk barışının bir an önce kararlaştırılması gerektiği üzerinde durulmuştu. Haberin devamında, bir Türk imparatorluğunun olduğu, bu imparatorluğun sınırlarının Avrupa'dan, Trakya'nın güneyine ve diğer taraftan da Anadolu yaylalarını ihtiva ettiği belirtilerek, Türk milletinin ırkî, lisanî, dinî bir bütün olduğu gibi, bağımsız yaşama arzusunun bulunduğu üzerinde durularak, "*Türk meselesi hakkında âtidedeki tarzı-ı tasviyenin kabulünü mecbur kılar, Türk İmparatorluğu'nun ananevi ve meşri arazisi üzerinde muhafaza ve Türkiye'de milli ve müstakil bir hükümet teşkil etmek. Fakat insaniyetin mal-ı müştereki olan Çanakkale ve Boğaziçi'ni Cemiyet-i Akvam'ın murâkabe-i meşrûasına terk eylemek*" tarzında bir yaklaşımı gerektiği belirtilmişti³¹. İngiliz basınında da, sıkça olmasa da bu tarz açıklamalara rastlanmaktadır. Nitekim Balfour'un 17 Kasım 1919 tarihli açıklaması bu niteliktedir. "*milletlerin mukadderat-ı zatiyesini bizzat tayin etmesi hakkındaki fikir ve kanaatler diğer milletler hakkında olduğu gibi, Türkler hakkında da tatbik edilecektir. Şurası muhakkak ki sülhdan sonra bir Türk İmparatorluğu mevcut olacaktır.*"³² Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu tarz yaklaşımlar oldukça sınırlıydı. İtilâf Devletleri'nin Türk sorunu üzerindeki temel yaklaşımları menfaatleri doğrultusunda bu toprakların paylaşımı idi.

İngilteri'nin Ermenistan konusundaki görüşleri de Türk basını tarafından yakından takip edilmekteydi. Konuyla ilgili olarak basında pek çok haber yayınlanmıştır. Nitekim İngilizlerin Türk barışı karşısında yukarıda verdiğimiz açıklamalarından da anlaşılacağı gibi, İngilizler, Anadolu topraklarını menfaatleri

---

³¹ **Vakit**, 20 Kasım 1919, No: 733, s.1'den L'Information gazetesi

³² **İrade-i Milliye**, 8 Aralık 1919, No:15, s.1

doğrultusunda paylaşmak istemekteydi ve bu topraklarda bağımsız bir Ermenistan düşüncesine de, menfaatlerini desteklediği sürece taraftar olacakları kesindi.

Anadolu'nun doğusunda bağımsız bir Ermenistan kurma projesi, I. Dünya Savaşı başında ve savaşın sonuna kadar uluslar arası gündemde yoktu³³. I. Dünya Savaşı'ndan önce Müttefik devletler, Osmanlı topraklarını paylaşmak için aralarında çeşitli antlaşmalar yapmışlardı. Ancak bu antlaşmalarda Ermeni istekleri, Müttefikler tarafından dikkate alınmamıştı. 1916 yılında yapılan Sykes Picot ile, Büyük Ermenistan'ın kurulması kararlaştırılan Doğu Anadolu ve Kafkasya Rusya'ya, Küçük Ermenistan olarak belirlenen Kilikya ise Fransa'ya verilerek iki ülke arasında paylaştırılmıştı³⁴. İngiltere, bu antlaşmayı gerek Fransa'nın ve gerekse Rusya'nın Erzurum ve Trabzon'u da içine alarak, tehlikeli bir şekilde yayılmasını önlemek için, Anadolu'daki paylarının belirlenmesi gerektiğini düşünerek onaylamıştı. Müttefik devlet yetkilileri, antlaşma metinlerinde dikkate almadıkları Ermeni isteklerine rağmen, kendi kamuoyları için Ermenilere yönelik beyanatlarda bulunmaktaydılar. "İngiliz İşçi Partisi ve Müttefik Savaş Konseyi Üyesi Arthur Henderson, savaştan sonra Türk hakimiyeti altında hiçbir Hıristiyan unsurun kalmayacağı yönünde beyanatlarda bulunurken,³⁵ İngiliz Dışişleri Bakanı Balfaur da, 6 Kasım 1917'de Osmanlı azınlıklarının hürriyetlerine ve kendilerine özgü idarî yapılarına kavuşacaklarına dair açıklamalar yapmaktaydı³⁶. Bu gelişmelere Rusya da önyak olmuştur. Rus vatandaşı olan Dr Zaviref isimli bir Ermeni girişimci, Bogos Nubarla

---

³³ Tuncer Çağlayan, "Büyük Ermenistan Projesi ve İngiltere", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı:44 (Temmuz 1999), s.514.

³⁴ Adamof, a.g.e.,s 20-70.

³⁵ *Hadisat*, 6 Şubat 1919, No: 95, s.1

³⁶ *Hadisat*, 15 Aralık 1918, No: 56, s.2

birlikte, çeşitli görüşmelerde bulunmak üzere İngiliz ve Fransız yetkililerle temasta bulunmuştu³⁷.

İngilizler, Ermenilerden başka özellikle Ortadoğu'daki menfaatleri gereği buradaki Osmanlı azınlıkları üzerinde de politikalar geliştirmişti. Özellikle Araplar ve Museviler bu politikasındaki araçları oldu. İngilizler, hem savaştaki durumu ve hem de uzun vadedeki menfaatleri için, bu bölgedeki azınlıkları politikalarına dahil etti. İngiltere'nin Ortadoğu uzmanı Sykes'a göre; İmparatorluktaki ayrılıkçı unsurların bir Arap-Siyonist-Ermeni Antantı oluşturması gerekiyordu³⁸. İngiltere, bu politikasını hayata geçirmek için bölgedeki azınlıkların her biri ile ikili antlaşmalar yaparak; bölgedeki üstünlüğü ele geçirmek istiyordu. Böylece bu unsurlar üzerindeki tek yetki İngilizlerin elinde olacaktı. Bununla birlikte İngiltere, savaş yıllarında Osmanlı'daki azınlıkları ve özellikle de Ermenileri birer propaganda malzemesi olarak kullandı. İngiltere, savaş ortamında propaganda faaliyetlerini düzenli bir şekilde yürütmek için, Savaş Amaçları Komitesi'nin girişimi ile, 1914 yılı Ağustosunda Wellington House olarak tanınan basın bürosunu açtı. Burada Osmanlı'daki unsurlara yönelik basın ve yayın faaliyetlerinde bulunuldu. Bu büroda, özellikle Ermeniler hakkında 1915 yılındaki tehcir hadisesi ele alınarak, Ermenilerin katledildiği yönünde yayınlar da yapıldı³⁹. Bu yayınlarda pek çok Ermeni taraftarın doğruluğu kontrol edilmemiş, ikinci ve üçüncü elden kaynakları kullanılarak yayınlar yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu yayınlardan biri de, inandırıcı olması için Lord

---

³⁷ Adamof,a.g.e., s.178-186.

³⁸ Bu antantın İngiltere ve Fransa'nın kontrolü altında kurulması düşünülüyordu. Sykes'ın girişimleriyle Suriye ve Hicaz'dan temsilciler ile Ermeniler adına da Bogos Nubar ve İngiltere'deki Ermenilerin lideri James Malcom ile Londra'da birkaç defa görüşülmüştür. Ancak İngiltere'nin bu antanta yönelik çekinceleri de vardı. Özellikler böyle bir yapılanma sonucu Fransa'nın etkin olmasından ve bu unsurların kaynaşmamasından çekiniliyordu. Mim Kemal Öke, **Ermeni Sorunu (1914-1923)**, Ankara 1991, s.92.

³⁹ **İkdam**, 5 Temmuz 1919, Sayı:8046, s.1

Bryce'in⁴⁰ hazırladığı söylenen, fakat editörlüğünü genç bir istihbarat subayı Arnold Toynbee'nin yaptığı *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire* adlı kitaptır⁴¹.

I.Dünya savaşı yıllarında Rusya'da ortaya çıkan ihtilal sonucunda, 1917 Ekim'inde Bolşevik bir hükümet kurulmuştu. Rusya'da meydana gelen ihtilal ve sonrasında oluşan siyasal ortam, özellikle İngiltere'yi de tedirgin etmişti. Çünkü bu bölge halkı çoğunlukla Türk-Alman ittifakına dahil olmak istiyordu. Bölgenin tarafsızlığı bozulursa, bundan en zararlı çıkacak olan devlet İngiltere idi. Bu bağlamda İngiltere'nin, bölgedeki menfaatlerini korumak için Ermenilere yeni bir rol biçtiği anlaşılmaktadır. Bu role göre; Ermeniler Gürcülerle birlikte silahlanıp İngiliz subayları kontrolünde Türklere karşı harekete geçecekti. Çünkü Şubat 1918'den itibaren Kafkasya'da Türk askerî harekatı başlamıştı. Ancak bu plan General Dunsterville komutasındaki kuvvetlerin bölgeye gelememesi nedeniyle uygulanamamıştı.

İngilizler, savaş sonunda savaş boyunca bir propaganda malzemesi olarak kullandıkları Ermeniler hakkında takip edecekleri siyaseti tespit noktasında zorlandılar. Daha öncede belirttiğimiz gibi bağımsız bir Ermenistan kurulması için düşünülen bölge, 1916 yılında yapılan Sykes Picot antlaşmasıyla Rusya ve Fransa arasında, İngiltere'nin onayıyla paylaştırılmıştı. Ancak Bolşeviklerin ihtilali ile Rusya savaştan çekilince, antlaşma gereği Rusya'ya bırakılan Doğu Anadolu bölgesinin geleceğinin ne olacağı problemi gündeme gelmişti. Bu problemle birlikte

---

⁴⁰ Lord Bryce hakkında geniş bilgi için bkz., Justin McCarthy, "*I.Dünya Savaşında İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu*", **Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı I**, Sayı: 37 (Ocak-Şubat 2001), s.474.

⁴¹ Bu propaganda faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz., Mim Kemal Öke, a.g.e, s.93-95.

Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan kurulması projesi, İngiltere ve müttefiklerinin gündeminde yer almaya başladı⁴².

İngiltere'nin Orta Doğu politikalarının tespit edilmesinde etkin rol alan Şark Komitesi, Orta Doğu ve Ermeniler ile ilgili olarak, 1918 yılı sonuyla 1919 başında düzenli aralıklarla toplantılar düzenlemiştir. Bu komitenin 2 Aralık 1919 tarihli toplantısında, kurulması düşünülen Büyük Ermenistan projesi ele alınarak tartışılmıştır. Komite Başkanı Lord Curzon, Anadolu'nun doğusunda bir Ermeni devletinin kurulmasının gerekliliğini üç sebeple açıklamıştır. Bu sebeplerden ilki, çeşitli bölgelere sürülmüş olan Ermenilere bir devlet sağlamak; ikincisi, Pan-Turanist hareketi engellemek; sonuncusu ise, herhangi bir devletten (Rusya, Fransa) gelecek olan bir saldırıya karşı tampon bir bölge oluşturmaktır⁴³. Bu komitenin toplantıları batı kamuoyu tarafından yakından takip edilmekteydi. Türk basını da dış kaynaklı haberlerle komitenin toplantılarına dair bilgiler vermişti. 2 Ocak 1919 tarihli **Vakit** gazetesinde Londra'da başvekiller arasındaki müzakerelerde bu konu ile ilgili olarak yapılan tartışmalara yer verilerek, Türklerin Anadolu'dan atılması üzerinde durulan müzakerelerden şu alıntılara yer verilmiştir. “... *Türkleri Padişah Hükümetini İstanbul'dan çıkararak Anadolu'ya atmaktır. Anadolu'ya te'yid edilecek ve garb tesirinden uzak kalacak olan küçük Türk hükümeti bi-tab'i önüne bir duvar yapılan ağaç gibi fa'aliyet inkişafını Şarka tevcih edecektir. Evet daha şimdiden bir takım asar meydana çıkmağa başlayan Türk-Tatar, Türk-Arab hatta Türk-Bolşevik siyasetleri kendini gösterecektir. Bu siyasetlerin önüne hâil olacak yeğane âmil*

---

⁴² **İkdam**, 1 Haziran 1919, No:8014, s.1

⁴³ Çağlayan, a.g.m., s.522.

Ermeniler olabilir. Ermeniler Türkler ile Bolşeviklerin, Tatarların, Arapların arasındaki yollar üzerinde bulunuyor."⁴⁴

İngilizlerin Şark Komitesi'nde, Osmanlı topraklarının doğusunda bağımsız bir Ermenistan kurulması konusunda tam bir fikir birliği sağlamasına rağmen, Ermenistan'ın sınırları konusunda görüş ayrılıkları yaşamaktaydı. Lord Curzon, Büyük Ermenistan projesine karşı çıkarak, buna gerekçe olarak da bölgedeki Ermeni nüfusunun Türk nüfusu karşısında azınlıkta kalmasını göstererek, Ermeni devletinin Kilikya'da kurulmasını (Küçük Ermenistan) ve Doğu Anadolu'daki Ermenilerin buraya nakil edilmesini teklif etti. Curzon'un bu teklifine, Dışişleri Bakan Yardımcısı Lord Robert Cecil itiraz etti. Cecil, Ermenistan'ın kurulmasının İngiltere için, özellikle bölgedeki menfaatleri açısından, çok önemli olduğunu söyleyerek; Büyük Ermenistan sınırlarını savundu. Lord Cecil açıklamalarına, "*Ermenistan'ın bir parçasını Türklere geri mi vereceksiniz ? Ermenilerin uğradıkları katliamların sonrasında böyle bir şey yapılmamalı. Yani siz kuzeydeki Ermenileri güneye nakledeceksiniz ve kuzeyi tekrar Türklere vereceksiniz. Bu Ermenilere haksızlık olacağı gibi Türklerin Kafkas Türkleri ile doğrudan bağlantısı olmasını sağlayacaksınız ki bizim önlemeye çalıştığımız Pan-Turanizm bu şekilde kuvvetlenecektir. Bizim istediğimiz şey Karadeniz'den Akdeniz'e uzanan bir bariyerdir. Bu sebeple ben büyük Ermenistan projesi taraftarıyım.*"⁴⁵ diyerek devam etti. Lord Curzon, Cecil'in bu teklifine kurulması düşünülen Büyük Ermenistan sınırları içinde bulunması kararlaştırılan Trabzon vilayetinde, Ermenilerin azınlıkta olduklarını söyleyerek itiraz etti⁴⁶.

⁴⁴ **Vakit**, 21 Şubat 1920, No:823, s.1'den, Near East

⁴⁵ **İkdam**, 3 Haziran 1919, Sayı:8017, s.2

⁴⁶ **Hadisat**, 5 Nisan 1919, No:95, s.1

İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın Ermeni sorunu ile ilgili yayınları ve konuyla ilgili toplantılar sonunda alınan kararlar, İngilizlerin Ermeni politikası esaslarını göstermektedir. Dışişleri Bakanlığı'nın istihbarat bölümünce 1 Kasım 1918'de kabine için hazırlanan bir raporda, Ermenilerin talep ettiği Büyük Ermenistan (Kafkas Ermeni Cumhuriyeti, altı vilayet, Çukurova ve Karadeniz'de Trabzon vilayeti) coğrafyasının mevcut Ermeni nüfusu ile kıyaslanamayacak derecede büyük olduğuna, bu kadar geniş bir coğrafyada kurulacak Ermenistan'ın bağımsız bir devlet olamayacağına, ancak büyük bir devletin himayesinde ayakta durabilecek bir yapıda bulunabileceği belirtildi. Raporun devamında, bu sınırlar dahilinde kurulacak olan Ermenistan devletinin bazı problemlere sebep olacağı, örneğin bölgede bulunan Kürtlerin haklarının da korunması zorunluluğunun da gündeme geleceği üzerinde duruldu. Ayrıca bu toplantılarda; Kafkas Ermeni Cumhuriyeti Ermenileri ile Anadolu Ermenilerinin birleşmesinin de pek mümkün olmadığına değinilmekteydi⁴⁷. İngiltere'de bu gelişmeler yaşanırken, hem Anadolu hem de İstanbul basını komitedeki tartışmaları yakından takip ediyordu. **Albayrak** gazetesi, Vilâyat-ı Şarkkiye, Çukurova ve Trabzon'a ait nüfus istatistikleri yayınlayarak, bölgedeki Ermeni nüfusunun, bir Ermeni devletinin kurulmasını sağlayacak derecede olmadığını belirtmekteydi⁴⁸. 21 Ekim 1919 tarihli **İkdam** gazetesi de Erzurum iline ait nüfus istatistiklerine yer vererek, bölgedeki Ermeni nüfusunun idda edildiği oranlarda olmadığını ifade etmekteydi. 15 Aralık 1918 tarihli **Hadisat** gazetesi de, kurulması düşünülen büyük Ermenistan coğrafyasında, Ermeni nüfusunun çok az olduğunu ve bu toprakların birer Türk yurdu olduğunu vurguluyordu.

---

⁴⁷ Çağlayan, a.g.m., s.520.

⁴⁸ **Albayrak**, 16 Kasım 1919, Sayı:45, s.2

Şark Komitesi'nde, Ermenistan konusunda tartışılan diğer bir konu da mandaterlik meselesi olmuştur. Ermenistan üzerinde bir manda idaresinin kurulması konusunda komite üyeleri hem fikirdiler. Ancak hangi devletin mandater olacağı konusunda farklı görüşler vardı. Ermenistan üzerinde mandater olacak devletler İngiltere, Fransa, Amerika olarak düşünülüyordu⁴⁹.

Lord Curzon, Ermenistan mandaterliğini alacak olan devletin diğer Kafkas Cumhuriyetleri'nin de mandaterliğini üzerine alması gerektiği yönünde açıklamalarda bulunmaktaydı. Ancak, İngiltere özellikle Fransa'nın bu geniş coğrafyada Ermenilerin mandaterliğini almasını, İngiliz politikaları açısından tehlikeli görüyordu. Bu çekince dolayısıyla Lord Curzon, Küçük Ermenistan olarak tasarlanan bölgenin mandaterliğinin Fransa'ya verilmesini istiyordu⁵⁰. Toplantılar sonunda, Lord Curzon'un Kafkasya ve Ermenistan ile ilgili olarak hazırlamış olduğu ve 23 Aralık 1918 tarihinde İngiliz Emperyal Kabine toplantısında kabul edilen rapordaki şu husus üzerinde karara varıldı. "*Eğer Anadolu'da Büyük Ermenistan veya Kafkasya'da küçük Ermenistan kurulursa ve Cemiyet-i Akvam yada halk tarafından Ermenistan'ın hamiliği için bir devlet davet edilirse İngiltere bu davetten uzak kalmak için azami gayret göstermelidir. Bu durumda Amerika'yı yada 1916 Sykes Picot antlaşmasında değişiklik yapmak kaydıyla Fransa'yı İngiltere desteklemelidir.*"⁵¹ Kabine toplantısı sonunda alınan bu karardan da anlaşılacağı gibi, İngiltere Ermenistan sorununda daima çıkarları doğrultusunda hareket etmiştir. Özellikle Kafkasya'da Fransız nüfuzunu kontrol altında tutmak için, Ermeni sorununda Fransa'nın etkinliğini daima denetlemiştir. Bununla birlikte Ermenilerin

⁴⁹ **Vakit**, 30 Ağustos 1919, No:661 s.1

⁵⁰ **Peyam-ı Sabah**, 1 Ekim 1919, No:1109, s.1

⁵¹ Çağlayan, a.g.m., s.526.

mandaterliğini üzerine alırsa, ekonomik açıdan zararlı çıkacağını görerek yalnız başına bir mandaterliği kabul etmemiştir. İngiltere menfaatleri doğrultusunda I. Dünya Savaşı süresince hiç çekinmeden kullandığı Ermenilere karşı savaş sonunda yine menfaatleri doğrultusunda farklı bir politik tavır geliştirdi. İngiltere, bu yeni siyasal ortamda en az zararla çıkmak ve geleneksel politikalarından da ödün vermeden bir düzenleme yapmak istemekteydi. Nitekim Lord Curzon, Avam Kamarasında yaptığı bir konuşmasında şu açıklamada bulunmuştu: “*Bana öyle geliyor ki siz Ermenileri sekiz yaşında pek temiz ve masum bir kız gibi zannediyorsunuz. Bunda pek yanılıyorsunuz. Zira Ermeniler bilhassa son hareket-i vahşiyaneleriyle ne derecelere kadar hunhar bir millet olduklarını bizzat kendileri ispat eylemişlerdir.*”⁵² İngilizler, savaşın devam ettiği yıllarda “zavallı Ermeniler” söylemleriyle birer propaganda malzemesi olarak kullandıkları Ermenileri, savaş sonundaki gelişmeler üzerine çıkarlarını korumak amacıyla “hunhar” bir millet olarak ifade etmekten çekinmediler.

1.2.Amerika Birleşik Devletleri’nin Ermeni Sorununa Yaklaşımı

Amerika Birleşik Devletleri, 19. Yüzyılın ortalarına kadar Atlantik ötesiyle pek ilgilenmiyordu. Başkan Monero tarafından esasları tespit edilen politika (Monreo Doktrini) doğrultusunda, Avrupa’nın iç işlerine karışmama yönünde bir politika takip etti. Ancak özellikle ekonomik gelişmeler, bu siyasetin geçerliliğini ortadan kaldırıyordu. A.B.D’ndeki sanayileşme Washington’un Atlantik ötesindeki gelişmelerle ilgilenmesini zorunlu kılıyordu. Avrupa’daki diğer rakiplerinin pazar bulmak için yaptıkları yarış, A.B.D.’nin dikkatini de bu yöne çekmekteydi. Amerika,

---

⁵² **Albayrak**, 1 Nisan 1920, Sayı:81, s.2

hem hammadde ihtiyacını gidermek için hem de pazarların diğer rakiplere kaptırılması çekincesiyle, Monreo Doktrininden vazgeçti. Amerika'nın bu yeni politik hareketi, yani Avrupa merkezli uluslar arası siyasete girişi 19. Yüzyılın uluslar arası ilişkilerinde olduğu gibi Ermeni sorunu açısından da yeni gelişmeleri beraberinde getirdi.

Amerika'nın Atlantik ötesi ve özellikle Ortadoğu ve Osmanlı Devletiyle ilgilenmesinin diğer bir nedeni de; 19. Yüzyıldan beri bu bölgede faaliyette bulunan Amerikan Misyoner kuruluşlarıdır. A.B.D., bu bölgede faaliyet gösteren Robert Koleji ve Beyrut'taki Suriye Protestan Koleji sayesinde, gerek Osmanlı toprakları ve gerekse de Ortadoğu ile ciddi şekilde ilgilenmekteydi.

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı yıllarında müttefiki Almanya'nın A.B.D. ile diplomatik ilişkileri kesmesi sonucu aynı yolu takip etti. Amerikan elçiliği kapanınca, İsviçre Osmanlı Devleti'nde Washington'u temsil etmeye başladı. Diplomatik ilişkilerin kesilmiş olmasına rağmen Amerika, Osmanlı Devleti'ne savaş açmamıştır. Özellikle Amerika Hariciye Vekili Robeter Lansing, Türkiye'ye savaş açılmasına taraftar değildi. Buna gerekçe olarak da şu sebepleri ileri sürüyordu: “*Harbin Türkiye'deki Amerikan misyoner teşkilatına büyük zararları olacaktır. Amerika her ay Şarktaki Ermenilere 2 milyon Türk lirası tutarında yardım yapıyordu, harp açıldığı takdirde bu teşkilat bozulacak, misyonerler memleketten sürülecek ve malları müsadere edilecektir.*”⁵³

I.Dünya Savaşı öncesi ve savaş sonunda Bağımsız Ermenistan için propaganda amaçlı kurulan bazı örgütlerde Amerikalılar bulunmaktaydı. Mesela

---

⁵³ Mine Erol, **Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi (1919-1920)**, Giresun 1972, s.1., Osmanlı topraklarında faaliyet göstermiş olan Amerikalı misyonerler hakkında geniş bilgi için bkz., Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları", **OTAM**, Sayı:3, (Ocak 1992), 21-31.

Berlin Büyük Elçisi James Gerard, Vahan Kardaşyan ile birlikte 1919 yılında “American Committee for the Independence of Armenia” (Ermenistan’ın bağımsızlığı için Amerikan Komitesi) adlı bir komite kurarak, basın yoluyla propaganda faaliyetlerini yürütmekteydi. Vahan Kardaşyan, özellikle Vilâyet-i Sitte’de Ermenilerin çoğunluğu teşkil ettiği yönünde açıklamalarda bulunuyordu. **Vakit** gazetesi 4 Aralık 1919 tarihli nüshasında, Kardaşya’nın bu açıklamalarına yer verdi. Kardaşyan, özellikle Amerika’nın bölgeye askerî yardımda bulunması için çaba sarf etmiştir Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Amerikalı Misyoner Kuruluşların, Ermenilere sempati ile baktığı anlaşılmaktadır. Anadolu’daki misyoner kolejleri ve Harput, Sivas ve Erzurum’da açılan Amerikan konsoloslukları, buldukları bölgelerdeki Ermenileri Amerikanlılaştırmaya çalışmıştır. “*Harput’tan her yıl 100 kadar Ermeni bekar kızın evlendirilmek üzere Amerika’ya gönderildiğini*” bilinmektedir⁵⁴.

I.Dünya Savaşı’ndan sonra Amerika’yı Türkiye’de temsil eden ilk görevli Lewis Heck idi. 1918 Aralık ayında göreve başlayan Heck, bir ay sonra görevini o tarihe kadar Doğu Akdeniz’de Amerikan Deniz Kuvvetleri Komutanı sıfatıyla görev yapan Amiral Marx Lambetr Bristol’a devretti. Bristol bu tarihten sonra Yüksek Komiser sıfatıyla Anadolu’daki gelişmelerden Washington’u haberdar etti⁵⁵.

A.B.D.’nin, Mondros Mütarekesi’nden sonra Türkiye’de takip etmiş olduğu politikanın tespiti için, hem Amiral Bristol’un raporlarına hem de bu tarihler içinde Birleşik devletler tarafından Türkiye ve Orta Doğuya gönderilen heyetlerin

---

⁵⁴ Bilal Şimşir, “*Ermeni Propagandasının Amerikan Boyutu Üzerine*”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu** (8-12 Ekim 1984 Erzurum), Ankara 1985, s.119.

⁵⁵ Dinç Yaylalıer, “*Türk Amerikan İlişkilerinde Amiral Mark Bristol’un Rolü (1919-1927)*”, **Türk Yurdu**, Sayı: 125-131, Cilt: XVII, Ankara 1998, s.38-39.

faaliyetlerini incelemek gerekmektedir. Böylece, Amerika'nın Ermeni sorununda oynadığı rol daha iyi anlaşılmış olur.

A.B.D., Ağustos 1919'da Bristol'u Yüksek Komiser sıfatıyla İstanbul'a gönderdi. Amerika, Bristol'un Osmanlı Devleti hakkında vermiş olduğu bilgiler doğrultusunda, bölgedeki gelişmelerden haber alıp, bu haberler doğrultusunda bir politika geliştirmek istiyordu. A.B.D'nin, savaş sonunda Türkiye'ye yönelik yukarıda belirtmiş olduğumuz sebepler dolayısıyla resmi bir politikası oluşmamıştı. Bu durumun temel sebebi, 19. Yüzyıldan beri Türkiye'de faaliyet gösteren A.B.D.'li misyonerlerin bölgeyle ilgili hazırlamış olduğu raporların Amerika'yı tatmin etmemesidir⁵⁶. Bu iki farklı kaynak, yani hem Amiral Bristol hem de Türkiye'deki Amerikan Misyonerleri, Anadolu'daki gelişmeleri farklı şekilde değerlendiriyordu. Bu durum, Amerika'nın Türkiye'ye karşı bir politika geliştirmesini güçleştiriyordu. Bristol grubu, halkın desteğini alan Kuvay-ı Millîye'nin resmen tanınmasında ısrar ediyordu. Misyonerler ise, Kemalistleri 1915'deki Ermeni tehcirini yapan İttihat ve Terakki grubunun bir devamı olarak görüyordu. Bristol, Türkiye'de olduğu süre içinde Ankara Hükümeti'yle sürekli temas halindeydi. 1920 yılının Mart ayında Ali Fuad Paşa ile görüştü. Fuad Paşa, bu görüşmede Amirale *“Başkan Woodrow Wilson'un genç ülkelere bağımsızlık tanıyan 14 prensibi nedeniyle Milliyetçilerin Amerika ile dostluk içinde olmak istediklerini söyleyerek, batılı ülkelerin emperyalist emelleri dolayısıyla onlara güvenmediklerini belirtti.”*⁵⁷

Bristol ve misyonerler grubu, Ermenistan sorunu karşısında da farklı düşünüyordu. Bristol, gerek politik ve gerekse ekonomik açıdan bağımsız bir

---

⁵⁶ Dinç Yaylalılar, *“Amerika'nın Türkiye'de Politika Oluşturma Süreci I”*, **Türk Yurdu**, Sayı:132-136, Cilt: XVIII; Ankara 1998, s.17.

⁵⁷ **Albayrak**, 29 Mart 1920, Sayı:80, s.2

Ermenistan talebinin mümkün olmadığını belirtmekteydi. Bir telgrafında, konuyla ilgili olarak şu açıklamada bulunmuştu: “*Türkiye’de bağımsız Ermenistan fikrini kabul etmediğim için Ermeni propagandistleri Türk dostu olduğumu söylüyor.*”⁵⁸ Bristol, telgrafında Anadolu’nun güneyindeki Ermeni faaliyetlerine de değinmişti. Aynı konuyla ilgili olarak, yakın arkadaşı Oberlin Koleji Başkanı Henry King’e yazdığı bir mektupta, Fransızların Ermenileri askerî üniforma altında kullanmasını eleştirmiş ve Türklerin teröre terör ile cevap verdiğini yazmıştı. “...*gazetelerde Ermeni soykırımını okurken Maraş’daki gerçeklerden bahsedilmediğini göreceksin*” demişti.⁵⁹

A.B.D.’nin, Ortadoğu’da faaliyette bulunan, değişik kiliseler tarafından kurulmuş ve gayesi bölgede ihtiyaç içinde olan herkese yardım etmek olan, Near East Relif kuruluşu, zamanla amacından uzaklaşarak, Anadolu’da misyonerlik faaliyetlerinde bulunmaya başladı.. Özellikle Hıristiyan azınlıklar lehinde kararlar alıp, bağımsız bir Ermenistan için çalışan grupları ekonomik olarak destekledi. Amiral Bristol, Ermenilerin bu grubu hem Türkiye’de hem de Amerika’da kullandığını düşünüyordu. Amerika’nın Yunanlılar ve Türkler aleyhine yaptığı politikanın yanlış olduğunu ve bu politikanın Amerika’nın her millete eşit muamele yapma ilkesine ters düştüğünü ileri sürüyordu⁶⁰. Amiral Bristol’un bu açıklamaları, hem Ermenileri hemde Amerikalı misyonerleri rahatsız etmeye başladı. Nitekim Amerika’daki Ermeni dernekleri⁶¹ Bristol’u görevden almak için bir kampanya

---

⁵⁸ **İkdam**, 2 Nisan 1920, Sayı:8309, s.2

⁵⁹ Dinç Yaylalier, a.g.m., s.18.

⁶⁰ **Vakit**, 20 Mayıs 1920, No:898, s.2

⁶¹ Bonnie Cordes, Ermenilerin Amerika’ya göç etmelerinin 1800 ‘lerde başladığını ve 1920’de Amerika’da muhtelif cemaatler halinde 100.000’den fazla Ermeni göçmenin yaşadığını belirtmiştir.,“*Amerika Birleşik Devletlerinde Ermeni Terörizmi*”, **Uluslar arası Terörizm ve Uyuşturucu Madde Kaçakçılığı Sempozyumu** (1-18 Nisan 1984), Ankara 1984, s.151., Ercüment Kuran’da “Misyonerler tarafından İngilizce öğrenen Ermenilerin ve 1890’daki ayaklanmaların bastırılmasında sonra Amerika’ya giden Ermenilerin orada propaganda faaliyetleri ile ilgilendiğini

başlatarak, bölgeye Ermeni isteklerine sıcak bakan bir kişinin görevlendirilmesi yönünde faaliyetlere başladı. Ancak bu grupların faaliyetleri sonuçsuz kaldı⁶². Çünkü Amerikan Senatosu, 1 Haziran 1920'de Ermenistan mandasını kesin olarak reddetmiş, başkan Wilson 2 Kasım 1920'de Cumhurbaşkanlığı seçimini kaybetmiş ve Cumhuriyetçi yeni başkan Harding, Bristol'un Ermenistan siyasetini onaylamıştı.

A.B.D., Ermenistan sorununa dair bir politika geliştirmek ve Anadolu'daki gelişmeleri yakından takip etmek amacıyla, hem Anadolu'ya hem de Orta Doğu'ya çeşitli heyetler gönderdi. Özellikle Müttefikleri tarafından gündeme getirilen Ermenistan mandaterliği meselesi hakkında araştırmalarda bulunmak üzere 1919 yılı içinde Anadolu'da pek çok Amerikan heyeti araştırmalarda bulunmuştur. Bu heyetlerin faaliyetleri, gerek Anadolu gerekse İstanbul basını tarafından yakından takip edildi.

I.Dünya Savaşı sonunda, uluslar arası alanda yeni bir düzen kurmak ve Avrupa'nın geleceğine yönelik düzenlemeler yapmak amacıyla, Amerika, İngiltere, Fransa ve İtalya'nın başkanlığında Paris'te toplantılara başlandı. Paris'te bulunan Ermeniler de, bu toplantılara katılarak, Büyük Ermenistan'a dair isteklerini içeren bir raporu, İtilâf Devletleri temsilcilerine verdi. Paris'teki toplantılarda, Ermeni istekleri de gündeme getirilmiş, dünya düzeni içinde manda rejimi benimsenmiş ve yine bu çerçevede bağımsız bir Ermenistan kurulması kararlaştırıldı. Paris'te bu gelişmeler yaşanırken, Müttefik devletler basınında da Türkler aleyhinde haberler yayınlanıyordu. Le Progres ve de Lyon adlı Fransız gazetesinde, Türklerin Ermenilere zulm ettiği iddia edilerek, "*Yetkili kaynaklarca bildirildiğine göre, Türk*

---

belirtmiştir. "*Amiral Bristol Raporu ve A.B.D.'daki Türk Aleyhtarı Ermeni Propagandasının Tarihçesi*", **Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı I**, Sayı:37 (Ocak-Şubat 2001), s.484-485.

⁶² **Alemdar**, 11 Kasım 1920, No:684, s.1

ordusu, Kafkasya'da işgal ettiği yerleri boşaltırken, mütareke hükümlerini hiç sayarak Ermenilere karşı amansız eziyetlerde bulunmaktadır. Aslında bazı Türkler, Ermenilere öldürücü darbeyi vurma ve ırklarını yok etme şeklindeki Türk politikasını taçlandırma niyetini açıkça söylemektedir." ⁶³ yönünde haberlere yer verilmekteydi. Savaş süresince Ermeniler üzerinde politikalarını sürdürüp, Ermenileri bir propaganda malzemesi olarak kullanan ve böylece Osmanlı topraklarından daha çok pay almak amacıyla olan İngiltere ve Fransa, konferansta Ermenistan'ın gerek ekonomik ve gerekse politik sorumluluğunun üstlenilmesi konusunda pek sıcak davranmadı. Bu iki devlet, savaş sonundaki ekonomik sıkıntıları dolayısıyla, Ermenistan'a ne askerî ne de parasal yönden bir yardım yapamayacaklarını, Ermenistan için gerekli olan yardımın ve Ermenistan mandaterliğinin Amerika tarafından üstlenmesini teklif etti⁶⁴. **Vakit** gazetesinin 29 Ağustos 1919 tarihli nüshasında, Lloyd George'nin, İngiltere'nin Kafkaslardaki yıllık giderinin 30 milyon İngiliz Lirası tuttuğu, İngilizlerin bu büyüklükte bir ekonomik yük altına giremeyeceklerini belirttiği ve dünyanın en verimli arazilerinden birini Türklerden kurtardıkları, ancak ekonomik gerekçeler dolayısıyla Ermenistan'ı terk etmek zorunda oldukları, Ermenistan sorununda bir karara varılmamasının ve barış antlaşması görüşmelerinin uzamasının temel sebebinin, Amerika'nın bu konu üzerindeki görüşlerini açıklamamış olduğunu belirttiği konuyla ilgili açıklamalarına yer verilmişti.

Paris Barış Konferansı'nda yeni dünya düzeni çerçevesinde, daha öncede belirttiğimiz gibi manda ve himaye sistemi kabul ediliyordu. Osmanlı toprakları için önerilen manda sistemi genel olarak, İstanbul ve Boğazlar, Anadolu ve Doğu

---

⁶³ **Hadisat**, 6 Şubat 1919, No:60, s.2'den, 5 Ocak 1919 tarihli LeProgres de Lyon gazetesi

⁶⁴ **Hadisat**, 6 Nisan 1919, No:97, s.2

Anadolu olarak belirtiliyordu. Doğu Anadolu'da da özellikle Ermenilerin talep ettiği Vilâyet-ı Sitte bu kapsamdaydı⁶⁵. Konferansta, Türk barışı ile ilgili toplantılara, A.B.D.'ye Ermenistan mandasını kabul etmesi önerisi resmen sunulduktan sonra başlandı. Bu gelişmeler üzerine Amerika Dışişleri Bakanlığı, Ermenistan mandası konusunda araştırmalar yapmak amacıyla Anadolu'ya çeşitli heyetler göndermek için çalışmalara başladı. A.B.D.'nin bu konudaki çalışmalarını yakından takip eden **Albayrak** gazetesi, 27 Haziran 1919 tarihli nüshasında, Ermenistan mandasının Amerika için çok büyük bir ekonomik yük olacağı ve konunun dikkatle ele alınması gerektiği ileri sürülüyordu.

İtilâf Devletleri, manda çerçevesinde, Osmanlı toprakları üzerinde iki bölgeyi esas alıyorlardı. Bunlardan ilki, Ermenistan diğeri de, boğazlar idi. Ancak Türk basınında yoğun bir şekilde A.B.D.'nin Ermenistan mandası ele alınarak doğrultuda haberlere yer verildi. Sınırlı sayıda da olsa Alemdar ve Peyam-ı Sabah gibi İngiltere yanlısı birkaç gazete; İngiliz mandasını da gündeme getirmekteydi. Ancak İngiliz mandası fikri, pek taraftar toplayamadı. Nitekim İngiltere'de manda konusuna ekonomik gerekçeler göstererek çekinceli yaklaşıyordu. Amerikan mandası fikri, Türk halkı arasında en çok taraftar toplayan görüş oldu. Pek çok aydın Amerikan mandası taraftarı idi⁶⁶.

Ermenistan konusunda kendisine resmen mandaterlik teklif edilen Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson da, Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan fikrinde olduğu için senatoya danışarak mandaterliği üstlenmek istedi⁶⁷. Konuyla

---

⁶⁵ **İkdam**, 28 Mayıs 1919, Sayı:8010, s.1

⁶⁶ Türkiye'de A.B.D. mandasının savunulma nedenleri hakkında geniş bilgi için bkz., Mine Erol, a.g.e, s. 42-44.

⁶⁷ Seçil Akgün, "*Kurtuluş Savaşı Başlangıcında Türk Ermeni İlişkilerinde Amerikanın Rolü*", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu** (8-12 Ekim 1984 Erzurum), Ankara 1985, s.335.

ilgili olarak **Vakit** gazetesinin 4 Ağustos 1919 tarihli nüshasında çıkan ve Londra kaynaklı gazetelerden alınan bir haberde, “...Amerika Avrupa işlerine karışmamak hususundaki noktayı nazarında pek o kadar ısrar etmemekte ve kendisine vasi’ bir manda verilirse bunu kabule hazırlanmaktadır. Yani yalnız İstanbul’a taalluk edecek bir mandanın Amerika için hiçbir cazibesi yoktur. Fakat Amerika bütün Memalik-i ‘Osmaniye için mandater olmayı belki de kabul edecektir.”denmektedir.

A.B.D. Dışişleri Bakanlığı, Ermenistan mandası hakkında araştırmalarda bulunmak üzere Yüzbaşı Emory H. Niles ve Arthur E. Sutherland’tan oluşan bir Amerikan heyetini 1919 yılı Haziran ayında Doğu Anadolu’daki durumu yerinde tespit etmek amacıyla bölgeye gönderdi⁶⁸. Heyet, önce Bitlis daha sonra da Van Beyazıt ve Erzurum’a uğrayıp, bu gezi sonucunda elde ettiği bilgileri bir rapor ile Dışişleri Bakanlığına bildirdi. Bu rapor incelendiğinde, heyetin Anadolu’ya bir durum tespiti amacıyla geldiği görülmektedir. Raporlarda, gezilen şehirlerdeki nüfus, ulaşım, güvenlik, ekonomik durum gibi konular incelenmiştir. Heyet raporda, “bölgede yaşanan vahşetin tespiti ile ilgili bir görevlerinin bulunmadığını; Rusların çekilmesinden sonra Ermenilerin bölgede geniş tahribat yaptıklarını belirtmekten de kendilerini alamadıklarını”⁶⁹ belirtiyordu. Ancak A.B.D. bölge ile ilgili olarak bu heyetin gönderdiği bilgileri yeterli görmeyerek, daha ayrıntılı bir araştırma yapmak amacıyla bölgeye Harbord Heyeti’ni gönderdi.

A.B.D. Başkanı Wilson, hem Anadolu’daki durum hakkında daha ayrıntılı bilgi toplamak hem de Ermenilerin nüfus, sosyo ekonomik durumlarını tespit etmek amacıyla, King Crane Komisyonu’nu 1919 yazında Orta Doğu’ya ve 1919 yılının

---

⁶⁸ **İkdam**, 30 Haziran 1919, Sayı:8043, s.1

⁶⁹ Doç.Dr. Mustafa Gül, “Bir Amerikan Heyetinin 1919 Yılında Doğu Anadolu’daki Tespitleri ve O Dönem Ermeni Amerikan İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme”, **Askerî Tarih Bülteni**, Yıl:24, Sayı:46 (Şubat 1999), s.90.

sonbaharında da General H. G. Harbord Heyeti'ni⁷⁰ Doğu Anadolu'ya gönderdi. Bu iki komisyonun çalışmaları Türk basını tarafından yakından takip edildi.

King-Crane Komisyonu, 3 Haziran'da İstanbul'a geldi. **Hadisat** gazetesinin 3 Haziran 1919 tarihli nüshasında, heyetin Anadolu'ya geliş amacı üzerinde durularak, “*Heyet Şark-ı Karib ile Vilayet-i Şarkıyye’de ve İzmir’de teftişte bulunacaktır.*” denilmişti. Gazetenin 4 Haziran 1919 tarihli nüshasında da, hem Türk hem de Fransız gazetelerden naklen verilen haberlerle, King-Crane Heyeti'nin amaçları üzerinde duruluyordu. “*Heyetin evvela İstanbul’da âzîmet etmesinden tahkikatını yalnız Toros’un Cenûbunda lisan-ı ‘Arabıyye ile mütekellim bulunan muntikalara inhisâr ittirmeyüb merkezinde İstanbul olmak üzere münatık-ı saireye de teşmil edeceği ve bütün şark meselesini heyet-i umûmiyyesiyle tetkik edeceği anlaşılmaktadır.*” Haberin devamında da, Le Jurnal gazetesinden naklen verilen haberler de de heyetin İstanbul'a geliş amacı üzerinde durulmuştu. “*Amerika’nın İstanbul’a bir heyet göndermekteki maksadı sarihtir. Reis-i Cumhuriyet Wilson Morgontavu’nun lahiyasına tevfiқан hareket etmiştir. Fakat Amerika’nın Şark’da bir hareket ve faaliyette bulunması Amerika’da şiddetli muhalefete tesadüf ideceğinden maksad bu suretle efkar-ı umûmiyyeyi hazırlamak için vakt kazanmaktır.*” King Crane Komisyonu hakkında Halide Edip, “*Amerika Tahkik Heyetine*” başlıklı yazısında ilk önce Şark Meselesi'nin bir tahlilini yaparak şu açıklamada bulunuyordu. “*Bu meselenin iki yüzü vardır: içine bakarsanız birçok milletlerin zıd şera’t altında yaşadığını görürsünüz. Öyle cema’atler vardır ki müşkil ve asrî bir devlet ortasında olsalar aldıkları siyâsî kudret ve tekâmül inanmaz. O kadar devlet*

---

⁷⁰ General Harbord Komisyonu için bkz., Seçil Akgün, **General Harbord’un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu**, İstanbul 1981; Oğuz Aytepe, “*Türk Amerikan İlişkileri*

içinde devlet, hükümet içinde hükümet teşkil etmişlerdir.” , “..Biliniz ki Şark-ı Garib bir çok cihetleri olan bir küll suretinde nazar-ı itibara alınması lazım gelen bir meseledir.”⁷¹ Halide Edip, "İtilâf Devletleri'nin Şark Meselesi" başlıklı yazısında da, “ İmparatorluk nazariyesi kadar köhne olan Şark-ı Garibi parça parça müstemlekelere ayırmak nazariyesi de hakîkât olamaz. Buna çalışmak beyhûde bir cidâl, dâimî bir insan ziyanından başka bir şey olamaz. Biz istiyoruz ki, Türk toprakları üzerinde mütemâdiyen akan kan, fesad ve zulüm dursun, buna sebebiyet veren harici büyük rekabetlerle küçük milletlerin emperyalizmi dursun, ekaliyetlerin ekseriyetlere hakimiyetini tesis için hükümetlerin arkasına saklanan küçük milletlerin Müslüman ekseriyetini imha siyaseti dursun, herhangi bir sebepten dolayı Müslüman ekseriyetinin de Hıristiyan ekaliyetlere karşı orada meydana çıkan imha veyahud zulm siyaseti dursun” diyerek Emperyalistlerin Anadolu topraklarında takip ettikleri politikanın artık iflas ettiğini, bu amaçla girişecekleri faaliyetlerin beyhudeliğine değinirken, aynı zamanda Türklerin'de bu durum karşısında neler yapması gerektiği üzerinde duruluyordu.

King-Crane Komisyonu, manda meselesinin araştırılması için daha çok Orta Doğu'da faaliyet gösterdi. Heyet, gittiği bölgelerde hem bölge halkı ile hem de pek çok fırka ve cemiyetle görüştü. **İkdam** gazetesinin 3 Ağustos 1919 tarihli nüshasında, bu konu üzerinde duruluyordu. Haberde, “*Amerika heyet-i mahsusası dün Kürt Te’ali Cem’iyeti murahhaslarını istimâ eylemiştir. Cemiyet namına Polis müdürü sabık Halil, Doktor Şükrü, Mahmud ve Yabanzâde Şükrü Beğler Ermenistan hakkındaki mütâlaalarını uzun uzadıya şerh ve izah eylemişlerdir.*”⁷² denilmişti.

Çerçevesinde Manda Sorunu ve Harbord Misyonu”, Prof.Dr. Abdurrahman Çaycıya Armağan, Ankara 1995, s.63-65.

⁷¹ **Vakit**, 4 Ağustos 1919, No:635, s. 1

⁷² Bu konuyla ilgili olarak ayrıca bkz., **Vakit**, 4 Ağustos 1919, No:635, s1

İkdam gazetesinin 2 Ağustos 1919 tarihli nüshasında da Amerikan Heyeti'nin görüştüğü fırka ve cemiyetlerin ve genel olarak Türk halkının Ermenistan sorununa yaklaşımını gösteren bir habere yer verilmişti. Biz bu haberi önemine binaen aynen naklediyoruz. *"Türklerin ve Türkiye'nin bir Ermenistan teşkiline tarafdar olup olmadıkları meselesi artık bizim siyasetimizde ve bizim efkar-ı umûmiyemiz huzurunda mevzuğ bahis olamaz. Zira gerek siyasetimiz ve gerek efkar-ı 'umumiyemiz bir Ermenistan teşkiline tarafdar olduğunu daha muharebe esnasında fiilen isbat eylemiştir. Hatta bir Ermenistan'ın mevcuda gelmesi hususunda o vakitler Türkiye tarafından vaki' olan mesâ'i Ermenistan'ın ilk banileri tarafından bile vaktiyle ber lisan-ı takdir ile beyan ve i'tiraf olunmuş idi."*, "... şimdi bizce meselenin asıl şayan-ı tedkik ve mülahaza olan ciheti, Ermenistan'ın hangi hududlar dahilinde teşekkülünü terviz ve kabul edeceğimiz cihetidir. Bir takım vatanperverlerinin taleb ve dava ettikleri vech ile Adana havalisini ihtiva etmek üzere Akdeniz'e ve Trabzon ve havalisini dahili hudud etmek üzere Karadeniz'e kadar imtidâd edecek bir 'Büyük Ermenistan' ın teşkiline Türk efkar-ı 'umumiyesi ve Türkiye siyaseti asla tarafdar görünmemektedir." Gazetenin bu haberinde, açıkça Türk kamuoyunun Anadolu topraklarında bir Ermenistan kurulmasına taraftar olmadığı belirtilmektedir.

King-Crane Komisyonu, Amerikan Senatosuna sunduğu raporunda, Ermeni mandasının kurulmasından yana olduğunu belirtti. Komisyon, Türk Devleti için ayrı bir manda önerirken, İstanbul'un da Türklerden alınması gerektiğini açıkladı⁷³.

King-Crane Komisyonu, Ermeni Patrik Zaven Efendi, Ermeni Katolik Patrik Kaymakamı Siyahyan, Protestan Vekili Bezeciyan, Doktor Davidyan 'ın dahil

---

⁷³ **Vakit**, 29 Aralık 1919, No:771, s.2

olduğu bir Ermeni heyeti ile de görüşerek, özellikle Ermenilerin Doğu Anadolu'daki durumları hakkında bilgiler almıştı. **İkdam** gazetesi, bu toplantılarda mandaterlik ve tehcir konuları üzerinde durulmadığına dair haberlere yer veriyordu⁷⁴.

A.B.D, manda konusunda araştırmalarda bulunmak üzere, Anadolu'ya da 1919 yılı ortalarında General Harbord başkanlığında bir heyet gönderdi. Bu heyet, Eylül ayında Sivas'a geldi. 20 Eylülde Mustafa Kemal ile görüştü. Daha sonra da incelemelerde bulunmak üzere Doğu Anadolu ve Ermenistan'a hareket etti⁷⁵.

A.B.D.'de bulunan Ermeniler, Amerikan kamuoyunu ciddi şekilde etkilemekteydi. Nitekim Wilson, Amerika'daki Ermeni derneklerinin tahriklerine kapılarak, 21 Ağustos 1919 tarihinde, Damat Ferit'e bir nota göndererek, Kafkasya ve başka bölgelerdeki Ermenilerin öldürülmesi engellenemezse, Osmanlı Devleti'nin Türk bölgelerinden, Wilson Prensipleri'nin 12. maddesinde tanınan bağımsızlığın geri alınacağı ve barış koşullarının Türklerin aleyhine değiştirileceği bildirdi. Wilsonun bu notası, 27 Ağustos 1919 tarihli **İkdam** gazetesinde yayınlandı.

Türk basınının, General Harbord heyeti ve çalışmalarını yakından takip ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim **İkdam** gazetesi, heyetin Anadolu'ya geliş sebepleri üzerinde durarak şu açıklamalarda bulunmaktaydı: "*Ermenilerin arzusunu tedkik veyahut Ermenistan menafî itibariyle Amerika mandasının muvafık olup olmadığı keyfiyetlerini tahkik eylemek cihetlerine matuf olmayıp Amerika'nın Ermenistan'da*

---

⁷⁴ **İkdam**, 2 Ağustos 1919, Sayı:8074, s.1

⁷⁵ Times gazetesinin 26 Ağustos 1919 tarihli nüshasında, "*Ermenistan'ın Tek Ümidi Amerika Birleşik Devletleri*" başlıklı bir haberde, Ermenistan mandaterliği ile ilgili şu açıklamalara yer verilmiştir. "Ermenistan'da bir manda yönetimi kabul etmediğimiz takdirde Ermenilerin sonunun karanlık olacağı söyleniyor. Bu konuda bir açıklama yapan Mr. Sovat Fraser, bu acıklı çılgına kulak verin Bölgedeki İngiliz birlikleri geri çekildiği andan itibaren sava sırasındaki korkunç katliamlardan arta kalan Ermeniler de Türk ve Kürtler tarafından baskı ve katliamlara maruz kalacağını ifade etmiştir." Amerikan basını bu içerikteki haberlerle Ermeniler için düşünülen mandanın senato tarafından kabul edilmesi yönünde kamuoyu oluşturmak istemekteydi. Ancak Harbord Heyeti'nin Anadolu ve Ermenistan'daki incelemeleri sonunda hazırlamış olduğu raporun senato tarafından incelenmesinden

*askerî mandaterliği kabul eylemek iktidarında ve imkanında bulunup bulunmadığını tedkike matûf olmak*⁷⁶ Anadolu basını da, kısa süre içinde heyetin Anadolu'ya geldiğini duyurdu. **Albayrak** gazetesinin 18 Eylül 1919 tarihli nüshasının, "*Amerikan Heyeti Memalik-i Osmanide*" başlıklı haberinde, heyetin gelişine ilişkin bazı yorumlarda bulunulmuştu. Haberde, Türkler aleyhine uydurma haberlerle Paris Barış Konferansı'nın yanlış yönlendirildiği, ancak A.B.D temsilcilerine "milletin haykıran sesinin ikaz tesiri" yaptığı belirtilerek, heyetin doğudaki gezileri sonunda, bölgede yüzyıllardır Türk yaşam ve kültürünün süregeldiğini anlayacağı vurgulanıyordu.

General Harbord heyeti, Sivas Kongresi bittikten sonra, Sivas'ta Mustafa Kemal ile görüştü. Bu görüşmeler gizli yapılmıştır. Basında görüşmelerle ilgili haberler, ancak heyetin Sivas'tan ayrılmasından sonra yer aldı. **İrade-i Milliye** gazetesi, 28 Eylül 1919 tarihli nüshasında, bu görüşme üzerinde durarak, "*..3 General, ve müteaddit küçük rütbeli zabitanan mürekkep Amerikalı General Harbord'un riyaseti altındaki heyet, Eylül'ün 21 inci günü Sivas'a hareket etmiştir. Erzurum muhabiri muvazamızdan aldığımız haberde General Harbor'un Erzurum'a vasıl olduğu bildirilmektedir.*" demişti. Heyetin Sivas'tan ayrılmasından kısa süre sonra, İstanbul basınında, Amerika'nın mandayı kabul etmeyeceğine dair haberler yayınlanmaya başladı⁷⁷.

Sivas'tan ayrılan heyet, 25 Eylül 1919'da Erzurum'a vardı. Burada çalışmalarına devam etti. Heyetin Erzurum'a gelişinden kısa süre sonra **Albayrak** gazetesi, "*Beşeriyetin Amerika'dan Bekledikleri*" başlıklı haberini yayınlamak,

---

sonra, Ermenistan mandaterliği reddedilmiştir. Osman Ulagay, **Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı**, İstanbul 1974, s.27.

⁷⁶ **İkdam**, 27 Ekim 1919, Sayı:8107, s.1

⁷⁷ Akgün, a.g.e., s.119'dan naklen 23 Eylül 1919 tarihli **İleri** gazetesi

heyetin hazırlayacağı raporun sadece Türkiye için değil dünya barışı açısından da tüm ülkeleri ilgilendireceğini ileri sürerek Amerika'nın dünya huzur ve barışı için önemine dikkat çekilmekteydi⁷⁸.

Doğu Anadolu'da çalışmalarına devam eden heyetin askerî ve sivil kanatlarındaki yetkilileri arasında, manda konusunda anlaşmazlık vardı. Askerî yetkililer, A.B.D mandasına muhtemel bakıyorlardı. General Harbord ise, Ermenistan mandasının kabul edilmesinin Amerika'nın aleyhinde bir durum olduğunu düşüncesindeydi⁷⁹.

İstanbul basını arasında özellikle **İkdam** gazetesinin Harbord Heyeti'nin faaliyetlerini yakından takip ettiği anlaşılmaktadır. Gazete, Harbord Heyeti'yle ilgili olarak "*Harbord'un raporunda düvel-i muazzamanın muvaffakiyetini istihsal etmeksizin böyle bir vekalet kabulünün 'azim bir hata olacağı der meyan edilmektedir.*⁸⁰" tarzında açıklamada bulunmuş ve Fransız gazetelerinden naklen, Harbord Heyeti'nin hazırlamış olduğu rapor doğrultusunda Ermenistan vekaletinin kabulü lehindeki ve aleyhindeki sebepler ele alınıyordu.

General Harbord, Erzurum'da Kazım Karabekir ile görüşüp bölgedeki araştırmalarını tamamladıktan sonra, 26 Eylül 1919'da Ermenistan'a hareket etti⁸¹. Heyet, buradaki çalışmalarını da tamamladıktan sonra, hazırladığı raporu Amerikalı yetkililere teslim etti.

A.B.D Başkanı Wilson'un, Harbord Heyeti'nde Ermenistan mandasını askeri yönlerden inceleyen Tuğgeneral George Van Horn Moseley'nin 19 Ekim 1919'da hazırladığı raporunu, 24 Mayıs 1919'da incelenmek üzere senatoya sundu. Rapor,

---

⁷⁸ **Albayrak**, 28 Eylül 1919, Sayı:36, s.1

⁷⁹ Kuran, a.g.m., s.490.

⁸⁰ **İkdam**, 15 Nisan 1920, Sayı:8322, s.1

⁸¹ **Albayrak**, 28 Eylül 1919, Sayı:36, s.2

Türkiye, Rus Ermenistanı, Gürcistan ve Azerbeycan'ın askerî durumlarını pek çok istatistiksel veri ile anlatan 11 bölümden oluşmaktaydı. Moseley, raporunu Amerika'ya geri dönerken General Harbord'a vermişti. Moseley, Amerika'nın mandaterliği üstlenmesi durumunda, tüm yabancı güçlerin manda topraklarından çekilmeleri gerektiği üzerinde duruyordu. Raporun devamında, Ermeni nüfusuna ve bu nüfusun dağılımına açıklık getirilmeye çalışıldı. Moseley, Paris Barış Konferansı'ndaki Ermeni delegelerin, Ermenistan haritası olarak gösterdikleri Karadeniz'den Gürcistan, Azerbeycan'dan Mersin ve İskenderun'a kadar uzanan topraklarda bir Ermeni çoğunluğun bulunmasının çok kuşkulu olduğunu, bu durumun Türk toprakları için söz konusu olmadığını belirtti. Başkan Wilson, manda hakkında General Harbord'un hazırladığı raporu ise, 24 Nisan 1920 tarihinde, Amerikan Senatosuna sunmuş ve senatodaki tartışmalar sonunda manda tasarısı 1 Haziran 1920 reddedilmiştir. Tasarının reddedilmesinde, General H.G. Harbord'un hazırladığı rapor, Wilson'a yönelik muhalefet ve İngiltere-Amerika çekişmesi etkili olmuştur⁸².

General Harbord Heyeti'nin Anadolu'daki çalışmalarına dair, basında oldukça fazla haber bulunmaktadır. Hem Anadolu hem de İstanbul basını, heyetin çalışmaları ve hazırladığı rapor üzerinde oldukça ayrıntılı bir şekilde durmaktadır. 15 Ekim 1919 Tarihli **Vakit** gazetesinde, Anadolu'daki Amerikalıların Bağımsız Ermenistan projesine yaklaşımlarını gösteren haberlere yer verilmektedir. Haberde, uzun süreden beri Anadolu'da yaşayan hiçbir Amerikalı'nın Bağımsız Ermenistan fikrinden yana olmadığı ifade edilmekteydi. Haberin devamında, Harpurt Amerikan Koleji Müdürü Mister Weak'in, "*Yakın vakitlere kadar Ermenistan istiklaline taraftardım. Bu fikrin*

---

⁸² Akgün, a.g.m, s.345.

*kabil-i husul olmadığına artık kana'at peyda ettim. Bütün 'Osmanlı İmparatorluğu'nun ..... kalması ve mütehaddiden zuhur-u müzaheret edilmesi en iyi tarz-ı tasviyedir”⁸³ konuyla ilgili açıklamasına değinilmektedir. **İrade-i Milliye** gazetesinde de, Çağadamard gazetesinden naklen General Harbord'un Doğu Anadolu'da yaptığı gözlemler ve Ermenistan sorununa ilişkin tespitlerine yer verilerek; Onun Ermeni nüfuzuna dair “*Madem ki Vilayet-i Şarkıyye'de Ermeni yoktur, Ermeni hükümeti teşkil edilemez: her ne olsa Türkiye'de bir Ermenistan Hükümeti teşkili 'abes bir fikirdir.*”⁸⁴ açıklamasına dikkat çekilmekteydi.*

A.B.D Senatosunda manda tasarısı tartışılırken, Amerikan kamuoyu da, Ermenistan mandası konusunda ikiye ayrılmıştı. Bir kısım halk, Ermenileri mağdur, çaresiz bir toplum olarak görürken, halkın çoğunluğu Amerika'nın Ermenistan'daki mandasını gereksiz bir yükümlülük olduğu düşüncesindeydi. Nitekim A.B.D. Senatosu manda tasarısını reddederek, halkın çoğunluğunun isteği doğrultusunda karar aldı.

I.Dünya Savaşı ve daha sonraki dönemde de İtilâf Devletleri, Ermenistan'a hem teknik eleman ve malzeme hem de çeşitli misyoner kuruluşları aracılığıyla para yardımında bulundu. A.B.D.'nin Ermenistan'a yaptığı askerî malzeme, teknik eleman ve para yardımlarına ilişkin haberlere, Türk basını sıkça yer vermiştir. **İkdam** gazetesi, 12 Nisan 1920 tarihli nüshasında, Amerikalı Miralay Wiliam Halskel'in Ermenistan'da Amerika destekli faaliyetlerine yer vererek, “*Amerika yarım milyon Ermeni'ye kifayet edecek erzak göndermiştir. Daha da hububat göndermekde olduğu gibi İngiltere Hükümeti de Ermenilere muavenet etmektedir,*”⁸⁵ bu gibi haberlerle

---

⁸³ **Vakit**, 15 Ekim 1919, No: 702, s. 1

⁸⁴ **İrade-i Miliye**, 12 Ocak 1920, No:20, s.4'den, Çağadamard gazetesi

⁸⁵ **İkdam**, 12 Nisan 1920, Sayı:8320, s. 1

Amerika'nın Ermenistan'a yaptığı yardımlara dikkat çekmektedir. 8 Aralık 1919 tarihli **İrade-i Milliye** gazetesi de, “*Ermenistan Cumhuriyeti murahhasları tarafından vuku’ bulan müracaat üzerine reis Wilson Ermenistan Hükümetine otuz beş bin top, takriben on milyon dolar vermiştir.*” şeklinde Çağadamard gazetesinden naklen Amerikan yardımına ilişkin haberlere yer vermekteydi. Ermenistan Cumhurbaşkanı, İngilizlerin Maverâ-yı Kafkas bölgesini boşaltmasından sonra, Amerika’ya Ermenistan’ın savunulması için bir müttefik ordusunun oluşturulmasını teklif etmişti. Ancak bu teklife Amerikan Senatosu pek sıcak bakmadı. 4 Ekim 1919 tarihli **Vakit** gazetesi Times gazetesinden naklen, Ermeni sorununu tedkik için Anadolu’ya gönderilen heyetin, Ermenistan’ın güvenliğinin sağlanması için 20.000 kişilik bir orduya ihtiyaç olduğu yönündeki teklifinin, Amerikan meclisinde reddedildiğini ve Amerikan halkının da gerek bu yardıma ve gerekse Amerika’nın Ermenistan meselesine müdahil olmasına taraftar olmadığı yönünde haberlere yer vermişti. Nitekim yukarıda da belirttiğimiz gibi A.B.D. Senatosu Ermenistan mandaterliğini reddederek, kamuoyunun sesini dinledi

1.3.Fransa’nın Ermeni Sorununa Yaklaşımı

Ermeni sorunu üzerinde gerek mütareke öncesinde ve gerekse mütareke sonrasında etkin rol alan ve Osmanlı Devleti üzerindeki menfaatleri noktasında Ermeniler üzerinden politika geliştiren diğer bir devlet de Fransa oldu. I.Dünya Savaşı sırasında topraklarının büyük bir kısmı Almanlar tarafından işgal edilen Fransa, tüm kuvvetini bu işgali kaldırmak için kullandığından, ileride kendisine az pay düşer korkusuyla Osmanlıya düzenlenecek bir askerî hareketi geciktirmeye çalışıyordu. Savaş sonunda Fransa için temel problem, Almanya barışı olmuştu.

Almanların ağır şartlar taşıyan bir antlaşmaya maruz kalmasını istiyordu. Bu noktada İngiltere'yi de razı etmeye çalışıyordu. Arap memleketlerinden az pay almasına rağmen ses çıkarmaması bu desteği sağlamak içindi.

Versay Antlaşması ile Almanya meselesi halledildikten sonra Fransızlar, tüm dikkatlerini Osmanlı üzerindeki menfaatleri ve paylaşım planlarına çevirdiler. Bilindiği gibi bu paylaşım planları, özellikle I. Dünya Savaşı öncesinde çok yoğun bir şekilde İtilâf Devletleri'nin gündemindeydi. Anadolu topraklarının büyük bir bölümü de iki rakip ülke, İngiltere ve Fransa, arasında 1916 yılında yapılan antlaşma ile paylaşılmıştı. **İkdam** gazetesinin 2 Haziran 1919 tarihli nüshasında, “... Fransa'ya ait olarak intihab edilmiş olan arazi öyle bir tarzda tahdid olunmuş idi ki Fransa yalnız 'Araplar ile temesda kalmayarak ta İran yakınlarına kadar her havali ile az çok istifade edecek idi. Fransa bu haritaya nazaran Kilikya'da Ermeni merkezlerine musadif idi. Mavi-i muntıkada Sivasın dahil bulunması Fransa'yi Türkler ile temasta bulundurmağa sa'yi idi. Musul'a erişmekle Fransızlar Kürdler ile de münasebet peyda ediyorlardı.” denilerek, 16 Mayıs 1916 tarihli İngiltere ve Fransa İtilâfnamesine göre Fransa'ya verilen araziye dikkat çekiliyordu.

İngiliz -Fransız çatışması, savaş sonunda iyice su yüzüne çıktı. Fransızlar, Rusya'nın Doğu Anadolu'da, İngiltere'nin Güney Anadolu ve Akdeniz'deki faaliyetlerine Çukurova, Musul, Suriye ve üçgeninde etkin bir kontrol sahası oluşturarak engellemek istiyordu. Bu amaçla Rusya ve İngiltere'nin bölgedeki etkinliklerini kırmak için, Hıristiyanlar ve özellikle Ermenileri kullandı. Nitekim, Fransızlar bu amaçları doğrultusunda, Ermeni ruhanî ve siyasî liderleriyle pek çok yazışma ve sözleşme yaptı⁸⁶.

---

⁸⁶ Azmi Süslü, “*Maraş'taki Fransız ve Ermeni İşbirliği*”, **Kahramanmaraş I. Kuruluş Sempozyumu**, (10-11 Şubat 1986), Ankara 1987, s.32.

Mondros Mütarekesi'nden sonra, “*Fransızlar 17 Aralık 1918’de Adana’yı, İngilizler, 1 Ocak 1919’da Antep’i, 22 Şubat 1919’da Maraş’i, 24 Mart 1919’da Urfa’yı işgal ettiler. Ancak 15 Eylül 1919 tarihli Suriye İtilâfnamesine göre Musul’un İngilizlere bırakılması karşılığında, Maraş, Antep, Urfa Fransızlara bırakıldı.*”⁸⁷ Fransızlar, özellikle Çukurova bölgesinde Ermenileri silahlandırmaya başladılar. Bölgedeki Ermeniler, Fransızlar tarafından askerî eğitimden geçirilerek, menfaatleri doğrultusunda kullanıldı. Fransızlar tarafından 9 Ocak 1919’da Adana ve çevresinin genel valiliğine getirilen Albay Brémond, bu çalışmalarını sürdürüyordu. Fransızların Ermenilere yönelik faaliyetleri, hem İstanbul hem de Anadolu basını tarafından yakından takip edildi. 16 Kasım 1919 tarihli Albayrak gazetesi: “*Urfa’yı, Antep’i ve Maraş’ı tahliye eden İngiliz askerleri yerine Fransız ‘askerinin geldiğini ve Fransız kumandanlarının nazik tavırlı zatlar olduğunu bir takdir-i lisaniyle yad ettikten sonra Fransız ‘askerlerinin ekseriyetinin Ermenilerden ve bilhassa Adana, Antep, Zeytun, Maraş, Urfa ve Anadolu Ermenilerinden ‘ibaret bulunduğunu pek vazih ve müsbet vesikalarla isbat ve ta’yin eyliyor. Fransız üniformasını taşıyan bu Ermeniler geldikleri günden beri İslamlara, İslam kadınlarına ve devlet-i ‘Osmaniyeye , tecavüzlerden geri durmamışlardır.*” şeklindeki haberlerle bölgedeki gelişmelere dikkat çekiyordu.

Fransızların bölgeyi İngilizlerden aldıktan sonra Adana, Antep ve Urfa’daki Ermenileri silahlandırmaları ve Ermenilerin Fransız ordusunda yer alarak, Fransız üniforması altında bölgede katliamlarda bulunmasına dair pek çok haber basında yer aldı. 30 Kasım 1919 tarihli **Albayrak** gazetesi, “... *kemal-i teessürle haber aldığımızı*

---

⁸⁷ Yusuf Ziya Bildirci, “*Çukurova’da Fransız Ermeni İlişkileri ve 1919 Yılı Katliamları*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi Prof. Dr.Süleyman Arslan Özel Sayısı**, Cilt XII, Sayı:36 (Kasım 1996), s.757.

göre Adana'da Fransız memurları Ermeni nüfusunun teksifine büyük bir gayretle çalışıyorlar. Bu hususta her türlü gayr-i hukuki hareketi ihtiyar eylemekten bir an geri kalmıyorlarmış. Biz bu haber karşısında hakiki bir teessür ve inkisar-ı hayale uğradık. Çünkü Adana halen olduğu gibi tarihen de Türk'dür. Şehirleri, kasabaları, köyleri, yaylaları Türklerle meskun olan Adana'nın işgali gibi gayr-i hukuki bir vaziyetden bila istifade tebdile çalışmak pek elim ve hele hürriyet alemdarlarından bulunan Fransızlar için pek hazin bir harekettir. Fransız inkılab-ı kebirinin ruhunu rencide edecek olan bu hale Fransız efkar-ı 'umumiyesinin muvaffakat eyleyeceğine ihtimal vermiyoruz.' diyerek hürriyetin simgesi Fransız ihtilalini gerçekleştirmiş halk olan Fransızlarının bu yapılanlara sessiz kalmayacağını ileri sürüyordu. Basında yer alan bu tarz açıklamalarla, Fransızların ve Ermenilerin bölgedeki faaliyetleri, hem bölge halkı hem de Türk basını tarafından yoğun şekilde eleştirilerek protesto ediliyordu.

İtilâf Devletleri tarafından Anadolu'nun doğusunda bir Ermeni Devleti kurulamayacağı anlaşıldıktan sonra, tüm dikkatler Çukurova bölgesine çevrildi. "Adana Vilayeti ile Antep, Maraş ve Urfa'dan ibaret olan bölgede bir Ermeni çoğunluğu sağlanarak Wilson Pensipleri gereği halk oylamasına gidilerek, Çukurova'da bir Ermenistan kurulması planlanıyordu."⁸⁸ Albay Bérmond, bölgede Ermeni çoğunluğu sağlamak için Adana ve çevresine yaklaşık 100.000 Ermeni aileyi yerleştirdi⁸⁹. Fransızların bölgedeki Ermeni nüfusunu artırmak için yapmış olduğu bu faaliyetleri üzerine, Türk basınında, Çukurova bölgesine ait nüfus istatistikleri yayınlanmaya başlandı. 30 Mayıs 1919 tarihli **Hadisat** gazetesi, "Kilis İçin Muhtıra" başlıklı haberinde, Halep Vilayeti'nin resmî salnamesi ve Fransız Mösyö Kinenen'in

---

⁸⁸ Yusuf Ziya Bildirci, a.g.m., s.762.

⁸⁹ **Albayarak**, 30 Ekim 1919, Sayı:35, s. 1

1894 yılında yayınladığı kitabından yapılan alıntılarla Kilis için nüfus istatistiklerini yayınladı. Haberde, Kilis halkının yüzde doksanının Türk olduğu, Fransız seyyahın tespitleri ile Kilis'te 73.500 Müslüman, 9.620 Ermeni, 742 Yahudi bulunduğu vurgulanmaktaydı.

A.B.D., kendisine teklif edilen Ermenistan mandaterliği konusunda daha önce de belirtildiği gibi 1919 yılı içinde Anadolu ve Orta Doğu'ya bazı heyetler göndermişti. Bu heyetlerden biri de genelde Orta Doğu'da araştırmalarda bulunan King Crane Komisyonu'ydu. Heyet, manda meselesi dahilinde Adana'da da bazı incelemelerde ve görüşmelerde bulundu. Özellikle halkın, bölgenin geleceği hakkındaki düşüncesini öğrenmek ve bölgede yapılacak bir halk oylaması halinde durumun ne olacağı yönünde tespitlerde bulunmak için çalışmalara başladı. Komisyonun bölgedeki çalışmaları hem Anadolu hem de İstanbul basını tarafından yakından takip edildi. **İkdam** gazetesi, Adana'da çıkan Ferda gazetesinden naklen verdiği haberlerle, bölgedeki gelişmelere dikkat çekiyordu.

İkdam gazetesi, King Crane Komisyonu'nun çalışmalarını değerlendirirken, Wilson Prensipleri üzerinde durarak bu bölgenin geleceğinin prensipler doğrultusunda halledilmesi gerektiğini ileri sürüyordu:“...on dört maddelik düstur insaniyetle beşeriyete yeni bir devre-i hak ve adalet açan Amerika Cumhuriyet Fahimesinin reis-i fazlı Mister Wilson Osmanlı İmparatorluğu'nun Türklerle meskun aksamının hukuk-u hakimiyetinin mahfuz kalacağını va'ad etmiş ve elli iki hükümet mütehadde-i Amerika namına verilen bu ahd ve iman kat'iyetini yüz milyon Amerikalının namus ve vicdanı müttekefil bulunmuştur.”⁹⁰ Haberin devamında, bölge halkından oluşan bir heyetin, King Crane Komisyonu ile yaptığı görüşmelere

---

⁹⁰ **İkdam**, 21 Temmuz 1919, Sayı:8072, s.2

ilişkin bilgiler verilmektedir. “...*Bunun üzerine Adana Vilayeti Türkler namına ulemadan on iki, eşraftan on iki, belediye meclisinden on iki, ve Hürriyet ve İtilâf Fırkasından on iki zat intisab olundu. Türklerden sonra ikinci derecede haiz-i ekseriyet ve alaka oldukları gösterilen yerli Ermeniler, Arablar ba’de sırasıyla Rumlar, Katolikler, Protestanlar, Arab Katolikler, Süryaniler, Bedeviler tarafından da mikdar-ı nüfuslarına göre bir heyet intihab olunmuştur.*” Aynı tarihli **İkdam** gazetesinde yine Ferda gazetesinden naklen verilen diğer bir haberde de, bölgede incelemelerde bulunan heyetin, özellikle iki sualin cevabı üzerinde araştırma yaptığı ve bunlardan ilkinin ahalinin ne istediği, diğerinin ise bir himaye isteği ortaya çıkarsa bu bölgelere himaye edecek olan devletin hangisi olacağıydı. İkdam, Türk heyetinin konuya ilişkin yapmış olduğu şu açıklamaya yer vermektedir: “*Vilayetin dört yüz bin Türk ve Müslümanı namına söz söyleyen heyet Adana Vilayeti nüfusunun ekseriyet-i ‘azimesi itibariyle bir Türk memleketi olduğundan ve bu vilayet halkı lisanen, ‘örfen, tarihen, dinen hükümet-i ‘Osmaniyeye merbut bulunduğundan yine ‘Osmanlı idaresinde yaşamak ‘azm-i kat’iyesinde olduklarını söylediler.*”⁹¹ Gazete, sadece Adana’nın değil Urfa, Maraş, Antep, Kilis, Antakya’nın da Osmanlı Devleti himayesinde kalmak istediklerini belirterek, bölge halkının bu isteğinin King Crane Komisyonu'na bildirildiği belirtmekteydi. 21 Temmuz 1919 tarihli **Albayrak** gazetesi de, King Crane Komisyonu'nun çalışmaları üzerinde durarak, bölgeni "camia-i Osmaniyeye'den" ayrılmak istemediğini ileri sürmektedir.

Fransızların bölgedeki menfaatlerini korumak amacıyla, Ermenileri kullanmaları ve Ermenilerin bölgedeki Müslüman halka yaptığı baskı ve katliamlarına göz yummaları Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetleri tarafından da

---

⁹¹ **İkdam**, 21 Temmuz 1919, Sayı:8072, s. 2'den, Adana'da yayınlanan Ferda gazetesi

eleştirilmekteydi. Kayseri’de bulunan Adana Vilayet-i Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti Heyeti Merkeziyesi namına Ahmet Remzi Bey, Ermenilerin Fransızların desteğinin alarak yapmış olduğu katliamları, “*Adana’yı işgal eden Fransızların ve onların kisvesi altında Ermeniler tarafından icra edilen ve ettirilen cinayet ve şakavetleri bütün dünyayı rahatlık içinde yaşamak hülyasıyla uğraşan ve kendilerinden başka medenilik hakkını hiçbir kimseye vermeyen ve medeni milletlerin mümessili olarak çalışan diplomatların gözleri acaba hakikati ne zaman görecektir?*”⁹² diyerek ağır bir dille eleştiriyordu.

Ermenilerin Fransızların desteğini alarak Adana, Maraş, Urfa, Anyep ve civarında yaptıkları katliamlara bölge halkı kısa süre içinde tepki gösterdi. İtilâf Devletleri temsilcilerine çekilen telgraflarla, Adana ve civarında Fransızların desteği ile gündeme getirilen Ermeni faaliyetleri protesto edilmekteydi⁹³. 16 Kasım 1919 tarihli **Albayrak** gazetesinde de, Adana ve civarında yaşanan olayların bütün medeni dünyanın gözü önünde olduğu üzerinde durularak protesto edilmişti.

Adana ve civarındaki halk, Fransızların desteğindeki Ermenilerin bölgede yaptıkları baskı ve zulümlere karşı Padişah ve Hükümetin ilgisizliğini de protesto ederek, bölgenin bu ilgisizliğin kurbanı olduğunu belirtiyordu⁹⁴. Bölge halkı kısa süre içinde milis teşkilatları kurarak Ermenilerin baskı ve zulümlerini önlemek için örgütlendi. **Albayrak** gazetesinin 8 Aralık 1919 tarihli nüshasında, bölgedeki bu gelişme üzerinde durularak, karısı ve çocukları Ermeniler tarafından öldürülen Kara Hasan’ın, dağa çıktığı ve kısa süre içinde etrafında büyük bir kuvvet topladığı belirtilerek, bölge halkı üzerinde yapılan baskı ve zulümlere tepki göstermek ve

---

⁹² **Albayrak**, 21 Aralık 1919, Sayı:54, s.1

⁹³ **İrade-i Millîye**, 17 Kasım 1919, Sayı:12, s.1

⁹⁴ **Albayrak**, 21 Aralık 1919, Sayı:54, s.1

bölge halkının haklarını savunmak amacıyla, İstanbul'da Kilikyalılar Cemiyeti 'nin kurulduğu ilan edilmektedir.

Fransa, Mondros Mütarekesi'nden sonra basın yayın faaliyetleri ile Ermeniler üzerinden politikalar üretip, bir kamuoyu oluşturarak Osmanlı topraklarındaki menfaatlerini korumak istediği. Bu doğrultuda, Ermeniler lehinde propaganda faaliyetlerine başladı. Fransızlar, gazetelerinde Osmanlı topraklarındaki azınlıkların ve özellikle de Ermenilerin Türkler tarafından ezildiklerine yönelik pek çok habere yer veriyorlardı. Örneğin Le progrès 'de Lyon gazetesi, Ocak 1919 Londra kaynaklı bir haberde şunları yazmaktaydı: *“Yetkili kaynaklarca bildirildiğine göre Türk ordusu Kafkasya'da işgal ettiği yerleri boşaltırken, mütareke hükümleri hiçe sayarak Ermenilere karşı amansız eziyetlerde bulunmaktadır. Aslında bazı Türkler Ermenilere öldürücü darbeyi vurma ve ırklarını yok etme şeklindeki Türk Politikasını taçlandırma niyetlerini açıkça söylemektedir.”*⁹⁵ Fransızlar, bu içerikteki haberlerine bütün mütareke dönemi ve daha sonraki dönemlerde de devam etmişlerdir. Sadece kendi basın faaliyetleri değil, Ermeni basın faaliyetlerini de destekleyerek Türkler aleyhinde bir propaganda geliştirdiler.

Fransızlar, Osmanlı topraklarındaki menfaatleri doğrultusunda savaş boyunca Ermenileri kullandılar. Ancak savaş sonunda yeni dünya düzeni çerçevesinde oluşan siyasal ortamda, Ermenistan mandası gündeme geldiğinde bu tarz bir ekonomik yükümlülük altına girmek istememiş ve Ermenistan'dan bir menfaat sağlayamayacağını anladığı andan itibaren Ermenistan'ı kullanmaktan vazgeçtiği gibi Ermenistan'ın hamiliğini de yine menfaatleri doğrultusunda almak istememiştir.

---

⁹⁵ Yahya Akyüz, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922)**, Ankara 1975.

1.4.İtalya'nın Ermeni Sorununa Yaklaşımı

19. Yüzyılda siyasal birliğini sağlayan İtalya, sömürgeci bir politika izlemeye başladı. Yayılmak için seçtiği bölgeler Osmanlı topraklarıydı. Özellikle Akdeniz, İtalyan menfaatlerinin esas merkeziydi. İtalya, sömürgeci siyasetini devam ettirebilmek için Avrupa'daki siyasal dengeleri de gözetiyordu. Almanya ve Avusturya-Macaristan ile 1882 yılında Üçlü İttifaka imza atan İtalya, bu ittifakın 1887'deki ilk yenilemesinde, Osmanlı toprakları üzerindeki emellerini dile getirdi. İtalya'nın Osmanlı topraklarına yönelik bu talebi Bismarck tarafından desteklenmekteydi. İtalya, İngiltere ile yapmış olduğu bir antlaşma ile de özellikle Ege Bölgesinde “statükonun bozulması halinde” bu devletin desteğini almayı başarmıştı⁹⁶.

I. Dünya Savaşı'nın başlamasından hemen sonra İtalya tarafsızlığını ilan ederek, menfaatlerinin olduğu bölgelere yönelik sistemli bir politika takip etmek istiyordu. Ancak kısa süre içinde İtalya'nın savaşa girmesi için özellikle Müttefik devletler tarafından baskı yapılmaya başlanmıştı. Müttefik devletler, İtalya'yı saflarına çekmek için 26 Nisan 1915'de Londra'da gizli bir antlaşma yaptılar. Bu antlaşma ile, İtalya'nın 12 Adalar üzerindeki egemenlik iddiası, Müttefik devletler tarafından kabul edildi⁹⁷. Ancak Müttefik devletler, İtalya'dan habersiz kendi aralarında gizli antlaşmalar da yapmışlardı. 1916 yılının siyasal gelişmeleri içinde İtalya bu antlaşmalardan haberdar olmuş ve bu tarihten sonra da Osmanlıya karşı yürüttüğu politikada müttefiklerinden bağımsız hareket etmeye başlamıştır.

---

⁹⁶ Mevlüt Çelebi, “*Millî Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri*”, **Bellekten**, Cilt:LXII, Sayı:233, Ankara 1998, s.157.

⁹⁷ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Y. T. Kurat,a.g.e., s.18.

Osmanlı Devleti, I.Dünya Savaşı sonunda 30 Ekim 1918'de Mondros Mütakeresi'ni imzaladı. Mütarekeden sonra Müttefik devletler, Osmanlı topraklarının paylaşımına yönelik savaşın devam ettiği yıllarda yapmış oldukları planları harekete geçirdi ve bu doğrultuda mütareke şartlarını da ihlal ederek Anadolu'da işgallere başladı.

Müttefik devletlerin, mütarekeden sonra İstanbul'daki faaliyetleri Yüksek Komiserleri vasıtasıyla yürütülüyordu. İtalya, İstanbul'a Yüksek Komiser olarak Kont Carlo Sforza'yı görevlendirmişti. Sforza, İtalya'nın Türkiye'deki siyasetinin tespiti ve bunun tatbikinden sorumlu kişiydi ve bu dönemdeki İtalyan siyasetinin ne şekilde olması gerektiğini, *“İtalya Türkiye'nin bütününe endüstrisi için bir Pazar olarak bakmalıdır. Bu yüzden bir çatışmaya karşı çıkmalıdır. Bunun için de Türkiye ile, her iki taraf için de tatminkâr sayılacak bir barış yapmayı kabul ve arzu etmenin gerekli olduğuna ve Türklerin hoşnutluluğunu kazanmanın bizim için elde edilmesi mümkün olan tüm menfaatlerin en güvenilirli olacağına inanıyordum.”*⁹⁸ şeklindeki açıklamalarıyla ortaya koyuyordu.

I.Dünya Savaşı'ndan sonra, barış konferansı Paris'te toplandı. Konferansta, İtilâf Devletleri, savaş öncesi kararlaştırdıkları paylaşım planlarını meşrulaştırmak istiyorlardı. Bu durum beraberinde menfaatlerin çatışmasını da gündeme getirdi. İtalya, barış görüşmelerinde kendisine Anadolu'da vaad edilen yerlerin verilmeyeceğine dair endişeler taşıyordu. Nitekim İtalya bu tahminlerinde yanılmadı ve konferansta, daha önce kendisine vaad edilen Batı Anadolu ve İzmir Yunanlılara verildi. Bu gelişmeler İtalya'nın, Anadolu politikasında değişiklikleri gündeme getirdi. İstanbul basını, Paris Barış Konferansı'ndaki gelişmeler sonunda, İtalya ile

---

⁹⁸ Mevlüt Çelebi, a.g.e., s.162.

Yunanistan arasında Batı Anadolu'nun paylaşımı noktasında başlayan sınır anlaşmazlığı ile ilgili gelişmeleri yakından takip edilmekteydi. Nitekim 1919 yılı Temmuz ayı içinde İstanbul basınında bu anlaşmazlık üzerinde durularak, iki ülke arasındaki anlaşmazlığın çözüldüğüne dair haberlere yer verilmekteydi⁹⁹.

Paris Barış Konferansı'nda, savaş sonunda Osmanlı Devleti ile imzalanacak antlaşmanın esaslarının tespit edilmesi noktasında, Müttefik devletler arasındaki tartışmalar ve çıkar çatışmaları hat safaya gelmişti. Bu görüşmeler sırasında Ermeni istekleri de ele alınmıştı. Ermeniler iki ayrı heyetle katıldıkları konferansta Anadolu'ya dair isteklerini gündeme getirdiler. Bu istekler, özellikle Doğu Anadolu'nun Ermenilerce kolonize edilmesi, İtilâf Devletleri tarafından kabul edildi. Ermenilerin Osmanlı topraklarına yönelik isteklerinin Müttefik devletler tarafından kabul edilmesinin temel sebebi, Ermeniler üzerinden geliştirilen politikalar sayesinde Ortadoğu politikalarını tespit edip, bu bölgede etkin bir şekilde yer almak isteği idi. Ancak konferansta Türk barış esasları tespit edilemedi. Bu durumun temel sebebi, İtilâf Devletleri arasındaki çıkar çatışmaları idi. Nitekim, sınırlı sayıda da olsa İtalyan kamuoyu da, Türk sorununun çözülememesinin temel sebebi olarak, Müttefik devletler arasındaki ekonomik ve mali çıkarların olduğu belirtilmekteydi. İtalyan kamuoyunun bu tavrı, kısa süre içinde hem Anadolu hem de İstanbul basının da yer aldı. 29 Aralık 1919 tarihli **İrade-i Milliye** gazetesi, Giornale d'Italia gazetesinden naklen İtalyan kamuoyunun bu yaklaşımına dikkat çekti.

İtalya'da, Müttefik devletler gibi Ermeni isteklerini kabul ediyordu. Savaşın sonlarına doğru İtalyanlar Ermeni Bağımsızlığı için İtalyan Komitesi adı ile bir komite kurmuşlardı. Bu komitenin başkanı İtalya'nın eski başbakanı Luzzatti idi.

---

⁹⁹ **İkdam**, 23 Temmuz 1919, Sayı:8074, s.2'den Daily Mail gazetesi

İtalyan Dışişleri Bakanı Baron Sonnino, 1918'de Paris Barış Konferansı'nda Ermenilerin temsilcisi olan Bogos Nubar'a yazdığı bir mektupta “*Ermenilerin çıkarlarına Emperyal Hükümetlerinin de hizmet edeceğini*” bildiriyordu¹⁰⁰. İtalyanlar savaşın sonlarına doğru parlamentolarında Ermenilerin bağımsızlıkları doğrultusunda kararlar da aldılar.

Türk basınında, İtalya'nın Ermeni sorun karşısındaki tavrını gösteren pek fazla habere yer verilmemiştir. Bu durumun temel sebebi, İtalya'nın Ermeni sorununda İngiltere, A.B.D, Fransa ve Rusya kadar etkin olmamasıdır. Buna karşı yukarıda da belirttiğimiz gibi hem Anadolu hem de İstanbul basını, genellikle İtalya'nın Türk barış ile ilgili yaklaşımı ve Yunanistan ile Batı Anadolu'daki sınır anlaşmazlığı hakkındaki haberlere yer vermiştir.

1.5.Çarlık Rusya'nın Soruna Yaklaşımı

19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren gündeme getirilmeye başlanan Ermeni sorununda etkin bir rol sahibi olan, diğer bir devlette Rusya idi. Çar Petro zamanından beri sıcak denizlere açılma politikası takip eden Rusya, Doğu Anadolu'daki Ermenileri kullanarak nüfuzunu Akdeniz'e kadar yaymak istiyordu. 1877-78 savaşından Osmanlı Devleti'nin yenik çıkması, Rusya'nın sıcak denizlere inme politikasını uygulama noktasında istediği fırsatı doğurdu. 1877-78 Osmanlı-Rus savaşından sonra Ermeniler, devletin içine düştüğü durumu da fırsat bilerek, Rusya'dan himaye istedi. Bu istek, Rusya tarafından olumlu bir şekilde karşılandı ve savaş sonunda imzalanan Ayestafanos (Yeşil Köy) Antlaşması'nda Rus temsilciler, Ermeniler için ıslahat yapılmasını gerektiğini belirterek, Ermeniler üzerinde etkin

---

¹⁰⁰ Öke. a.g.e., s.138.

olmak istedi. Ancak Rusya'nın bu yöndeki faaliyetlerinden Osmanlı topraklarındaki menfaatlerinin zedelenmesi noktasında çekinen İngiltere, Berlin Kongresi'nde bu duruma engel oldu. Kongre sonunda imzalanan Berlin Antlaşması ile İngiltere de Ermeni sorunu üzerinde söz sahibi oldu. Nitekim daha önce de belirttiğimiz gibi bu sürecin sonunda Ermeni sorunu, uluslar arası gündeme getirilmiş oldu.

İtilâf Devletleri'nin, Osmanlı topraklarını paylaşma noktasında ki temel problemleri, aslında bu toprakları paylaşamamaları idi. İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya arasında Osmanlı topraklarını paylaşma noktasında ciddi tartışmalar yaşanmaktaydı. Bu rekabet, özellikle İngiltere ile Rusya arasında daha yoğun bir şekilde yaşanmaktaydı. Osmanlı toprakları, Rusya ile İngiltere arasındaki Asya rekabetinde, İngiltere tarafından tampon bir bölge olarak kullanılmak isteniyordu. İngiltere, Rusların boğazlar ve İstanbul'a hakim olmasını, sömürgelerine giden Akdeniz yolunun güvenliğini etkilemesinden çekindiğinden istemiyordu. *“Kuşkusuz Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ekonomik, siyasal ve stratejik çıkarlarının gerçek odak noktası boğazlardı.”*¹⁰¹ Ancak İngilizler 1878'de Kıbrıs'a ve 1882'de Mısır'a yerleşip Doğu Akdeniz sömürge yolunu güvenlik altına aldıktan sonra Rusya'nın Osmanlı üzerindeki yayılma politikasından rahatsız olmamaya başladı.

I. Dünya Savaşı yıllarında Müttefik devletler arasında imzalanan Sykes-Picot Antlaşması ile Büyük Ermenistan'ın kurulması düşünülen arazi, İngiltere'nin de onayı ile daha öncede belirttiğimiz gibi Rusya ve Fransa arasında paylaştırılmıştı *“Savaşın başlangıcında Rus Hükümeti, Ermenileri savaştan sonra birleşik ve bağımsız bir Ermeni devleti kurulacağı vaadiyle cesaretlendirmiştir, fakat*

---

¹⁰¹ Alan Bodger, *“Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu”*, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler**, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul 1999, s.90., ayrıca bkz., Adamof,a.g.e., s 27-47.

Ermenistan'ın kaderini Rus çıkarlarının belirleyeceği kesindi. Daha 1915 baharında, Kilikya (Batı Ermenistan) Fransız nüfuz alanına dahil edildiğinde, Ermenilerin özlemleri Rusların ve Fransızların ihtiyaçlarına feda edilmiştir."¹⁰²

Rusya'nın I. Dünya Savaşı öncesinde ve savaş boyunca Ermeniler üzerinde sürdürdüğü propagandalar etkisini göstermeye başladı. Eçmiyazin Katogikosu, Rus Çarı II. Nicolas'yı Ermenilerin hamisi olarak ilan ederken, resmî yayın organı Ararat'ın Ağustos 1916 tarihli nüshasında; Katogikosluk, bütün Ermenilerin manen, bedenen Rus ordularına yardım etmeleri gerektiğini ileri sürülmekteydi. Nitekim I.Dünya Savaşı'nda bazı Ermeni çeteleri, Rusya'nın kışkırtmaları sonucunda Osmanlı birliklerini cephe gerisinden vurmuşlardı. Türk arşivlerinde bu konu ile ilgili pek çok belge bulunmaktadır¹⁰³. Nitekim **Albayrak** gazetesi de 8 Ekim 1919 tarihli nüshasında İtilâf Devletleri'nin Türk topraklarındaki politikaları üzerinde durduğu bir haberinde, Rusya'nın I. Dünya Savaşı'nda, Ermenileri kışkırtarak Türk birliklerinin cephe gerisinden vurulmasının sağlandığı ve bu şekilde ordunun oyalandığı üzerinde durulmaktaydı. Haberin devamında, Rusların, bölgedeki Ermeni ayaklanmalarından yararlanarak doğudaki pek çok bölgeyi işgal ettiği, özellikle Van'da isyan eden Ermeniler sayesinde Rusların Kosor bölgesine yerleştiği belirtilmektedir.

Katogikosluğun yukarıdaki açıklamaları karşısında Rus Çarı ise, Ermenilere hitaben bir beyannâme yayınladı. Beyannâmede, "*Ermeniler, doğudan batıya kadar büyük Rusya'nın bütün ahalisi davetimizi büyük bir saygıyla kabul etti. Ermeniler, bir çoğunuzun altında ezildiği ve ezilmeğe devam ettiği beş asırlık istibdattan sonra hürriyete sahip olacağımız saat geldi. Ruslar Ermeni evlatını büyük bir iftiharla*

¹⁰² Adamof, a.g.e., s.30-42., Alan Bodger, a.g.m., s 114.

¹⁰³ **ATBD**, Yıl:31, Sayı: 81(Aralık 1982), Belge No:1808, 18010, 18011 ve aynı derginin Özel Sayı 3, Sayı: 83 (Ekim 1985), Belge No: 1708, 1709, 1710

hatırlıyor. Lazaroflar, Melikoflar ve benzer Ermeniler slav kardeşlerinin yanında vatanın gelişmesi için savaşmışlardı. Asırlardan beri devam eden sadakatiniz benim için bu büyük günde de bütün vazifelerinizi sarsılmaz bir iman ve kanaatle ifa edeceğinize ve gerçek davamızın ve silahlarımızın kesin zafere ulaşması için çalışacağımıza bir delidir. Ermeniler! Çarlar Hükümetleri altında kan kardeşlerinizle birleşerek nihayet hürriyet ve adalet nimetlerine kavuşacaksınız." denilmekteydi¹⁰⁴. Nitekim bu beyannâmeden sonra, pek çok Ermeni çetesi Türklere karşı savaşan Rus ordusuna katılırken bir çok Ermeni de gönüllü birliklere katılmıştır. **Hadisat** gazetesinin¹⁵ Aralık 1918 tarihli nüshasında, Rusların bölgedeki Ermenileri kışkırtarak, isyana sevk ettikleri ve bu ortamdan istifade ederek, pek çok bölgeyi işgal ettiği ifade edilmiş ve yine yoğun Rus propagandası sonunda Ermeniler tarafından kurulan gönüllü birlikler üzerinde durulmaktaydı.

Rusya, Ermenileri sadece propaganda yolu ile desteklemekle kalmamış, onlara silah ve cephane temin etmiş ve mali imkanlar da sağlamıştı. Nitekim 1915 Şubatında Tiflis'te yapılan Taşnaksutyun Partisi Milli Kongresi'ndeki bir askeri temsilcinin konuyla ilgili açıklaması, durumu açıklıkla ortaya koymaktadır: "*Bilindiği gibi savaşın başında Rus Hükümeti, Türk Ermenilerini silahlandırmak, talim yaptırmak ve savaş zamanında ülkenin içlerinde isyan çıkarılmanın ilk masrafları olarak 242.900 ruble vermişti. Gönüllü müfrezelerimiz Türk ordusu zincirini yarararak geçmek ve isyancılarla birleşerek geride ve cephe, mümkün olduğunca da düşmanın arasında yani Türkiye'de anarşi çıkartmak ve bütün bunlarla Rus ordularının ilerlemesini ve Türkiye Ermenistanı'na hakim olmasını sağlamak zorundaydı.*"¹⁰⁵

¹⁰⁴ **Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi**, s.36.

¹⁰⁵ Süslü, a.g.e., s.66.

I.Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru 8 Mart 1917'deki Petrograd ayaklanmasıyla Rusya'da bir ihtilal başladı. Bolşevik birlikler 7-8 Kasım'da yönetime hakim oluncaya kadar, Rusya, Kerenski Hükümeti idaresinde savaşa devam etti¹⁰⁶. Ancak Bolşevikler yönetimi tamamıyla ele geçirdikten sonra Rusya, savaştan çekildi.

Kafkasya'da yaşayan unsurlar, Rusya'da gelişen bu son durumu bölgede barış ve hürriyetin tesis edileceğini düşündüklerinden olumlu bir gelişme olarak karşılamıştı. Ancak bu iyimser havadan, temel amacı Büyük Ermenistan'ın kurulmasını sağlamak olan Taşnaklar rahatsız olmaktaydı. Bu durumun temel sebebi, ihtilalin amaçlarına ulaşmalarına engel olacağını düşünmeleriydi. Onlara göre Kafkas-Rus cephesi çökmemeliydi.

İhtilalden kısa süre sonra Rusya'daki geçici Hükümet, Ermenilerin lehinde kararlar almaya başladı. 9 Mayıs'ta alınan bir kararla Doğu Anadolu'da Ruslar tarafından işgal edilen bölgelerdeki sivil idarelere, Ermenilerin atanması öngörülüyordu. Rusya'daki geçici hükümet, almış olduğu bu kararla Doğu Anadolu'yu Van, Erzurum, Bitlis ile Trabzon vilayetlerine bölerek buralara Ermenileri yönetici olarak atadı¹⁰⁷. Rusya'daki geçici hükümetin desteğini alan Ermeniler, son durumu gözden geçirmek üzere Tiflis'te toplandılar. Bu toplantılarda, Büyük Ermenistan'ın kurulmasına yönelik kararlar alındı.

Bolşevik Rusya'nın yeni hükümet başkanı Lenin, 15 Kasım 1917'de bir deklarasyon yayınlarak, Kafkasya'daki milletlerin Rusya'dan ayrılmasını ve

---

¹⁰⁶ Türk basınında, Rus ihtilali hakkındaki ilk yazılara ancak Mart ayından itibaren rastlanılmaktadır. İkdam, Vakit, Tanin ve Tasvir-i Efkar gazetelerinde İhtilalle ilgili haberler ancak Mart ayının 20'sinden sonra yayınlanmaya başlanmıştır. Nisan ayından itibaren ihtilalle ilgili geniş haberler yayımlanmış ve bu haberlerde yeni "Lenin", "Rus Amele ve Asker Cemiyeti" gibi yeni ifadeler de kullanılmıştır. "Sovyet" sözüne ilk defa 28 Eylül 1917 tarihli Tasvir-i Efkar gazetesinde yer verilmiştir. Bolşevik İhtilali'ne dair ilk yazı ise 9 Kasım 1917 tarihli Vakit gazetesinde Ahmet Emin Yalman tarafından "Kerensky Yerine Lenin" başlığı ile yazılmıştır. A. Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara 1990, s.317-335.

¹⁰⁷ Öke, a.g.e., s.122.

bağımsız birer devlet olmasını onaylıyordu. Bu deklarasyon ile, her milletin kendi kaderine hakim olması prensibi kabul ediliyordu. Yani Lenin bu açıklaması ile Sovyet sınırları içindeki milletlerin bağımsız bir idari yapıya sahip olmalarını kabul ediyordu. Lenin bu deklarasyonundan, kısa bir süre önce de Rus ordularının hem Kafkasya'dan hem de Doğu Anadolu'dan çekilmesi gerektiği yönünde açıklamalarda bulunmuş, bu beyanatını devrimden sonra da gündeme getirmiştir. Ancak Bolşevik hükümet bir yandan bu beyanatlarda bulunurken, diğer yandan da Doğu Anadolu'dan Rus ordusunun çekilmesinden sonra bölgede Ermeni iskanının yapılmasını gündeme getirerek çelişik bir politika takip etmekteydi¹⁰⁸. Bu çelişik politika Lenin'in 11 Ocak 1918 tarihli beyanatında açıkça görülmektedir. Yeni Bolşevik hükümet, Türk Sovyet sınırında bir Ermenistan'ın bulunmasını çıkarları açısından destekliyordu. Eğer bu bölgede bir Ermeni devleti kurulursa, gelecekte bu devletin Sovyet yönetimine tabi olacağını düşünüyordu. Eğer bu istekler kabul edilirse Sovyet Hükümeti, “ *hem Ermeni sorununu Kafkaslardan ihraç edecek, hem de Doğu Anadolu'ya sahip çıkarak savaşta Çarlığın başaramadığını barışta kendileri elde edeceklerdi.*”¹⁰⁹ Bolşevikler bu yöndeki isteklerini Brest Litovsk barış görüşmelerinde de gündeme getirerek, Doğu Anadolu'nun Ermeni iskanına açılmasını istedi. Lenin'in Ermenileri koruma siyasetinin bir nedeni de, Bolşevik Partisinin en nüfuzlu üyeleri arasında çok sayıda Ermeni'nin olmasıydı¹¹⁰. Yeni Bolşevik Hükümetin desteğini alan Ermeniler, Kafkasya'daki Müslüman halka baskı ve katliama başladı.

Kafkasya'da Ermeni baskı ve katliamlarının, artması üzerine Türk askeri hareketi, zorunlu bir hal alıyordu. Osmanlı birlikleri, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı

---

¹⁰⁸ Öke, a.g.e., s.123.

¹⁰⁹ A. N. Kurat, a.g.e., s.364.

¹¹⁰ A. N. Kurat, a.g.e., s.335.

sonunda kaybettiği Kars, Ardahan ve Batum’u tekrar ele geçirmek amacıyla harekate başladı. Bu konuda müttefiklerinin görüşünü almak için Sadrazam Talat Paşa, Almanya’ya giderek yetkililerle görüştü. Talat Paşa, 3 Şubat 1918’de Brest-Litovsk’ta Sovyet yetkililerle görüşerek, Doğu Anadolu’da Rus birliklerinin yerine yerleştirilen Ermeni ve Gürcü birliklerinin bölge halkına yaptıkları katliamın durdurulmasını, eğer bu yapılmazsa Türk birliklerinin harekate geçeceğini belirtti. Ancak bu görüşmelerden bir netice alınamayınca Türk birlikleri 12 Şubat 1918’de askerî harekate başladı. Bolşevik Yönetimi, hem Türk askerî hareketi hem de topraklarında yaşanan bir iç savaş dolayısıyla Ermenistan siyasetini geçici bir süre ertelemiştir¹¹¹.

Sovyet Rusya ile 15 Mart 1918 tarihinde Brest Litovsk Antlaşması imzalanmış ve bu antlaşma ile Rusya savaş sırasında işgal ettiği bölgeleri boşaltmayı ve 93 harbinde ele geçirdiği Kars, Ardahan ve Batum’u geri vermeyi kabul etmişti. Bununla birlikte Sovyet Rusya, hem kendi topraklarındaki hem de Doğu Anadolu’daki Ermeni çetelerini tasfiye etmeyi kabul etmişti¹¹².

Yeni Rus Hükümeti'nin bu politik tavrı, sadece Osmanlı Devleti değil, diğer Kafkas unsurlarını da tedirgin etmekteydi. Bu tedirginlik, Kafkasya’daki Azeriler, Gürcüler ve Ermenileri bölgede yeni bir yapılanmayı gündeme getirmeye sevk etti. Kafkasya’da bu üç unsurun temsilcilerinden oluşan Maverâ-yı Kafkas Hükümeti kuruldu. Hükümet, ilk işi olarak Sovyet Hükümeti’ni tanımadıklarını bildirmelerine rağmen, Sovyet yönetimiyle de bütün bütün ilişkisini kesmedi.

---

¹¹¹ Yuluğ Tekin Kurat, “Doğu Anadolu’da Ermeni Sorunu”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu** (8-12 Ekim 1984 Erzurum), Ankara 1985, s.234.

¹¹² Bu konuda geniş bilgi için bkz., T.Duran, “Birinci Dünya Savaşı Sonunda Türk Diplomasisinin İlk Başarısı: Brest Litovsk Hazırlıkları”, **B.T.T.D.**, Sayı: 67-70 (Nisan-Temmuz 1975); A.N. Kurat, a.g.e, s.299-395.

Kafkasya'daki bu federasyon bölgede bir birlik oluşturmuşsa da, özellikle dış ilişkilerde birbirinden tamamen kopuk bir şekilde hareket etmekteydi. Federasyon üyeleri, kısa süre içinde çok yoğun çekişmelerin yaşandığı bu bölge içinde müttefik arayışlarına koyuldular. Gürcüler, müttefik arayışlarında Almanları eğer bu devletin desteği sağlanamasa İngiltere'yi tercih etmeyi düşünmekteydi. Azeriler, müttefik olarak Osmanlı Devleti'ne müracaat etti. Bu gelişmelerden sonra Osmanlı Devleti ile Tiflis'teki Maverâ-yı Kafkas Federasyonu arasında Erzincan'da 18 Aralık 1917'de mütareke imzalandı. Ancak sıra barış görüşmelerine gelince Kafkasya'daki barış ortamını Büyük Ermenistan projesine zarar vereceğini düşünen Taşnak Komitesi üyeleri, barışın sağlanmaması için bölge halkı üzerinde baskı ve katliamlara başladı. Bu durum karşısında Türk birlikleri, Erzincan'da imzalanan mütareke şartlarını bozarak askerî harekete başladı ve Erzurum istikametinde ilerleyerek 1914'deki Türk Rus sınırına ulaştı. Türk birliklerinin Kafkasya'da başlattığı askerî hareket, 5 Nisan'da Sarıkamış ve 25 Nisan'da da Kars alınarak, Batum'a kadar ilerledi ve Brest Litovks Antlaşması şartları ancak bu askerî hareket ile sağlamış oldu.

Osmanlı Devleti, bölgede kalıcı bir barışın oluşabilmesi için Maverâ-yı Kafkas Federasyonu'nu oluşturan devletlerin her biriyle antlaşma yapmayı daha uygun bulmaktaydı. Bu doğrultuda, Trabzon'da görüşmelere başladı. Ancak Taşnaklar, bu tekli antlaşmalardan yana değildi.

Maverâ-yı Kafkas Federasyon, 26 Mayıs 1918'de aralarındaki yoğun anlaşmazlık dolayısıyla feshedildi. Aynı gün Gürcistan, ertesi gün Azerbaycan ve 28 Mayıs'ta da Ermenistan bağımsızlığını ilan etti.

Osmanlı Devleti, Batum Konferansından, 4 Haziran'da Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan ile ve 8 Haziran'da da Dağıstan ile birer antlaşma imzaladı.

Bu antlaşmalar ile, Nahcivan Osmanlı topraklarına dahil ediliyor ve Azerbaycan ile de irtibat temin edilmiş oluyordu¹¹³.

Osmanlı Devleti ile Ermeniler arasında imzalanan “Barış ve Dostluk Antlaşması” ile ilgili olarak **Hadisat** gazetesinin 20 Aralık 1918 tarihli nüshasında, Osmanlı Devleti'nin imzalamış olduğu bu antlaşma ile Kafkasya'daki Ermeni yurdu üzerinde herhangi bir tasarrufta bulunmak niyetinde olmadığına ortaya konulduğu belirtilmektedir. İmzalanan bu antlaşma ile, Yeni Beyazıt, Gümrü, Erivan ile Şarur-Daralagiaz Ermenistan'a veriliyor ve bunların karşılığında da Ermenistan topraklarında yaşayan Müslümanlara dini ve kültürel haklar tanınması öngörülüyordu. Ermenistan imzalamış olduğu bu antlaşma ile, Kafkasya'dan başlayıp, Doğu Anadolu'da altı ili ve Trabzon'un da dahil olduğu bölgede kurulması tasarlanan Büyük Ermenistan hayalinden vazgeçmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki son durumu ve özellikle de bölgedeki Müslüman halkla yakından ilgilenmesi, İtilâf Devletleri'ni özellikle de İngiltere'yi rahatsız etmekteydi. İngilizler, Türk birliklerinin bölgede üstünlüğü ele geçirdikten sonra Afganistan üzerinden Hindistan yolunu tehdit edebilme tehlikesinden çekiniyordu.

Yukarıda genel hatları ile açıklamış olduğumuz gelişmelerden de anlaşılacağı gibi Mondros Mütarekesi'nden önce Ermeni sorunu belirli bir seviyeye getirilmiş ve Türk-Ermeni dostluğu geçici bir süre için de olsa sağlanmış oluyordu. Nitekim bu dostluğun geliştirilmesi için Aharonian başkanlığında bir heyet Haziran ayında Türkiye'ye geldi. Bu heyetin içinde bulunan ve Batum Antlaşması'nda da imzası olan

---

¹¹³ Osmanlı Devleti'nin Maverâ-yı Kafkasya ilişkileri ve bölgede takip ettiği politika hakkında geniş bilgi için bkz., Esin Şahin, **Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, Ankara 2002; Kamuran Gürün, a.g.e., s.236.

Hatisyan, İstanbul'da kaldıkları süre boyunca yapmış oldukları görüşmeler ve o dönemin psikolojisini yansıtan önemli tespitlerde bulunmuştur¹¹⁴.

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da sağladığı yukarıda belirttiğimiz düzen, ancak savaşın kazanılması ile sürdürülebilirdi. Fakat Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918'de imzaladığı Mondros Mütarekesi ile savaştan mağlup olarak ayrılıyor ve mütareke şartlarına göre Osmanlı ordusu tasfiye ediliyor ve dolayısıyla Kafkasya'yı terk zorunda kalıyordu.

Türk basınında, Rusya'nın Ermeni sorunu karşısındaki tavrını sergileyecek pek habere rastlanmamaktadır. Bu durumun temel sebebi, ele almış olduğumuz dönemde Rusya'nın I.Dünya Savaşı öncesindeki kadar Ermeni sorunu ile ilgilenmemiş olması hatta ilgilenememesidir. Basında özellikle Amerika, İngiltere ve Fransa'nın Ermenistan hakkındaki yaklaşımları üzerinde durulmuştur.

---

¹¹⁴ Taner Timur, **1915 ve Sonrası Türkler ve Ermeniler**, İstanbul 2001, s.74.

II. BÖLÜM

MONDROS MÜTAKERESİ VE ERMENİLER

2.1.Doğu Anadolu Sınır Boylarında Ermeni Faaliyetleri

XIX. yüzyıldan itibaren Ermeniler, büyük devletler tarafından Osmanlı Devleti'ne karşı bir siyasi baskı aracı olarak kullanılmaya başlandı. İngilizler, Ermenileri doğuda Rusya'nın Anadolu'ya ve Irak'a inmesi tehlikesine karşı bir tampon devlet kurmak amacıyla desteklemekteydi. Rusya, İngiltere'nin bölgedeki siyasetinden, çıkarlarını zedelediği için rahatsız olmaktaydı. Bu nedenle de Osmanlı Devleti'nin tarafını tutan Rusya, Doğu Anadolu hakkında istatistikler yayınlayarak, Anadolu'da devlet kuracak bir Ermeni çoğunluğu bulunmadığını savundu. Ancak Ruslar, İngilizlerle 1907'de Osmanlı topraklarındaki çıkarları noktasında bir anlaşmaya vardıldıktan sonra, Ermenileri kendisi kullanarak, Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulması gerektiğini belirtmeye başladı. Ruslar, politikaları doğrultusunda Ermenilere Türklerle yapacağı bir savaşta yararlılık göstermeleri halinde, bağımsızlık vereceğini söyleyerek onların desteğini almaya da çalışmaktaydı¹¹⁵. Rusya'nın Ermeniler üzerinde yoğun şekilde devam eden propagandaları sonunda, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında Ermeniler Rusların tarafını tuttular. 1878'de Ruslar Erzurum'a girdiğinde Ermeniler tarafından kurtarıcı olarak kabul edilmişti. Bu tarihten sonra Ermeniler Rusya'nın ve diğer İtilâf Devletleri'nin de desteğini alarak, Anadolu'nun doğusunda bir Ermenistan kurma çabasına soyundu. Ermeniler, Büyük Ermenistan'ı kurmak için, bir çok gizli cemiyet

---

¹¹⁵ Kazım Karabekir, **Birinci Dünya Harbine Neden Girdik**, C.I, İstanbul 1994, s.93.

ve çete kurarak Anadolu topraklarında özellikle de sınır bölgelerinde faaliyette bulunmaya başladı.

I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru yapılan askerî hareket sonunda, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da hakimiyet sahası genişletildi. Kafkasya'daki askerî hareket devam ederken, bölgedeki siyasî konjonktür de ciddi şekilde değişmekteydi. 1877-1878 savaşıdan beri Rus birliklerinin ve onların desteği ile bu bölgeye yerleşen Ermenilerin baskı ve zulümleri altındı bulunan Elviye-i Selase tekrar Osmanlı idaresine geçmiş, Güney Kafkas Hükümetleri (Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan) dağılmış ve Osmanlı Devleti bu hükümet unsurlarının her biriyle yapmış olduğu antlaşmalarla Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'ın bağımsızlıklarını tanımıştı¹¹⁶.

Mondros Mütarekesi'nden önce Türk birliklerinin Bakü'ye kadar yaptıkları askerî hareket ve dağılan Güney Kafkas Federasyonu üyelerinden biri olan Ermenilerle imzalanmış olunan Batum Antlaşması ile geçici bir süre için durulan Ermeni sorunu, mütareke sonrasında tekrar gündeme geldi. Ermeniler mütarekeden sonra Kafkasya'da ve Doğu Anadolu'da yeniden faaliyete başladılar. Mondros Mütarekesi'nin 24. maddesi ile İtilâf Devletleri, Vilâyât-ı Sitte olarak belirtilen, Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ ve Sivas'ta bir karışıklık çıktığında bölgeyi işgal yetkisine sahip olmuşlar idi¹¹⁷.

Mondros Mütarekesi'nin 11.maddesi ile de Osmanlı Devleti Kafkasya'da ele geçirdiği topraklardan çekilmek zorunda kaldı. İngiliz birlikleri, 17 Kasım 1918'de Bakü'ye girerek bölgedeki Osmanlı birliklerini terhis etti ve silahlarına el koydu. Bu

---

¹¹⁶ Bu konularda geniş bilgi için bkz. Şahin, a.g.e., s.193-224.

¹¹⁷ Bu durumu mütareke görüşmeleri sırasında dile getiren Reşat Hikmet Bey Osmanlı Devleti'nin Erivan Ermeni Cumhuriyeti'ni tanıdığını bundan dolayı iki devleti ilgilendiren konuların mütareke görüşmelerinin dışında tutulması gerektiğini belirtmiştir. Ancak İngiliz General Calthorpe'nin cevabı şöyle olmuştur: "Görüş noktanızı anlıyorum: Fakat mütarekeye Ermeniler hakkında bir kayıt koymaya

gelişmelerle birlikte 1 Mart 1919 tarihinden itibaren Osmanlı Devleti Kafkasya’da 1914 yılı sınırlarına çekilmekteydi. 1919 yılı Ocağına kadar Artvin, Sarıkamış ve Kars Türk birlikleri tarafından boşaltılırken, İngiliz birliklerinin yardımıyla bölgeye Ermeniler yerleştirilmişti. Kısa süre içinde buralara yerleşen Ermeniler bölgede yağma ve katliamlara başladı. Prof. Dr. Firuz Kazemzadeh, *“Türklerin çekilmesinden sonra, Ermeni Ordusu söz konusu yöreleri yeniden işgal edince, Müslüman halkın yağmalanması ve katledilmesi çok büyük boyutlara ulaştı. Kendisi de bir Ermeni olan Sovyet yazarı Borian, Ermeni politikacılarının bu yöredeki devlet otoritesini yönetim için değil, Müslüman halkı imha için kurduklarını belirtmektedir.”*¹¹⁸ diyerek Ermenilerin bölgedeki katliamlarının gerçek sebebine dikkat çeker.

Mondros Mütarekesi'nden hemen sonra İtilâf Devletleri, antlaşma şartlarını uygulamaya koyarak, işgallere başladı. Mütareke şartlarının Anadolu'nun doğusundaki tatbiki için bölgeye İngiliz Albay D. Rawlinson gönderilmişti.

Mondros Mütarekesi'nden sonra Doğu cephesinde bulunan Kazım Karabekir Paşa İstanbul’a gitti. 3 Mayıs 1919'da XV. Kolordu Kumandanı olarak, tekrar Erzurum’a döndü. Kazım Karabekir, bölgeye geldikten kısa bir süre sonra Rawlinson ile görüşmelere başladı¹¹⁹. Anadolu'nun doğusunda bu gelişmeler yaşanırken, diğer yandan da Ermenilerin Nahcivan ve civarında Müslüman halka saldırıları devam ediyordu.

---

mecburuz. Yoksa İngiliz ve Amerikan kamuoylarının hoş karşılanmaz. Aslında bu maddenin asla değiştirilmeksizin kabulünde İtilâf Devletleri ısrar etmektedirler. Y.T.Kurat, a.g.e., s.44-45.

¹¹⁸ Y.T. Kurat, a.g.m, s.237.

¹¹⁹ Bu görüşmeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, İstanbul 1959-1960, s.23; 62-63

Ermeniler, mütarekeden kısa bir süre sonra Kars, Ardahan, Sarıkamış, Oltu ve Nahcivan civarında Müslüman halka saldırılarda bulunmaya başladı. Ermeniler, bu faaliyetlerini sadece Mondros Mütarekesi sınırları içinde kalan bölgelerde değil mütareke sınırları dışında kalan Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan, Batum) yapmaktaydılar. Ermeniler, Elviye-i Selase dahilindek Zarşad, Şöregel, Çıldır, Kağızman civarındaki basık ve katliamları, Anadolu basını, özellikle Albayrak ve Hadisat gazeteleri, tarafından yakında takip edilmiştir. Özellikle Kars'ın İngilizler tarafından işgal edilerek, buradaki Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti'nin dağıtılması ve bu olaydan kısa bir süre sonrada Kars'a Ermeni muhacirlerinin ve askerî birliklerinin yerleştirilmesi hem bu bölge hem de Azerbaycan halkı tarafından protesto edilmiştir. Bu doğrultuda Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı tarafından, Transkafkasya'daki İngiltere Silahlı Kuvvetlerine bir nota gönderildi¹²⁰.

Albayrak gazetesinin 18 Ağustos 1919 tarihli nüshasındaki "*Ermenilerin Hakkımızda Reva Gördükleri Zulümler Tahkikatından*" başlıklı haberinde, Ermenilerin mütarekeden sonra Van ve civarındaki faaliyetleri üzerinde durularak, Ermenilerin bölge halkının mallarını yağma ettikleri, pek çok kişiyi sebepsiz yere öldürdüklerine dikkat çekilmektedir. Aynı gazetenin 11 Eylül 1919 tarihli nüshasındaki "*Kafkas Haberleri*" başlıklı bir makalede de, Ermenilerin Kars ve civarında yaptıkları katliamlar üzerinde durularak, Kars üzerinden Batum'a hareket etmekte olan bir grup Rum'un Ermeniler tarafından kendilerine askerî yardımda bulunmadıkları gerekçesi ile alı konuldukları belirtilmekteydi¹²¹.

---

¹²⁰ **Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920)**, Ankara 2001, s. 57.

¹²¹ Türk basınında özellikle de Albayrak gazetesi'inde, Ermenilerin Doğu Anadolu'da yapmış oldukları mezalimlere ilişkin olarak vermiş olduğu bu haberler arşiv belgeleri tarafından da desteklenmektedir. Harbiye Nezareti'ne gönderilen Kafkasya ve civarında Ağustos ayı içerisinde Ermenilerin yapmış oldukları mezalimleri gösteren bir belgede, Kağızman, Kars, Sarıkamış, Karapınar, Akçakal'a ve civarında Müslüman halka yapılan mezalimler hakkında verilen bilgilerle

Ermeniler, Anadolu topraklarında bağımsız bir Ermenistan kurmak için Wilson Prensipleri'nin nüfus çoğunluğu esasına dayanan 12. maddesinden yararlanmak ve Doğu Anadolu'da çoğunluğu sağlamak amacıyla bölgedeki Müslüman halkı çeşitli baskı yöntemleri kullanarak sürgüne zorlayarak bunların yerine Ermeni göçmenleri getirerek yerleştirmişti. Bu konuda 9 Kasım 1919 tarihli **Albayrak** gazetesinde, özellikle Kars ve civarında Ermenilerin eziyet ederek göçe zorladıkları aşiretler üzerinde durularak, konuyla ilgili şu açıklama yapılmaktaydı: “*Ermeniler Kars'ın Arpaçay'ı civarında da katli'ama başlamışlardır. İslamlar Kars muntkasından tehcir ve erzak zabtı için her türlü vesait-i cebriyeye müraca'at etmişlerdir. Ez cümle birkaç gün evvel Arpaçay havzasında meskun (Koğanlı) 'aşiretinden iki yüz hane hicrete mecbur olarak Allahuekber Dağı'na gelmiştir.*”¹²²

Ermeniler, I. Dünya Savaşı'nda tehcire tabi tutulan Ermenilerin eski yurtlarına dönmeleri için İtilâf Devletleri'nin de desteğini alarak, konuyla ilgili olarak Osmanlı Devleti'ne baskıda bulunmaktaydı. Ahmet İzzet Paşa Hükümeti, daha mütareke imzalanmadan önce, savaşın kendi aleyhine neticeleneceğini anlayınca, İtilâf Devletleri'nin baskılarına maruz kalmamak için 22 Ekim 1918'de Ermeniler lehinde bir karar almak zorunda kalmıştı. Buna göre, Vilâyât-ı Şarkiyye'ye gelecek Ermeniler için bir ön şart koşulmuş, adı geçen vilayetlerde yiyecek ve emniyet temininden sonra peyderpey Ermenilerin yerleştirilmeleri kabul edilmişti¹²³. Bu kararın alınmasında önemli bir etkende de, bölge halkının Ermenilerden gördüğü zulüm ve acıların çok taze olmasıydı. Hükümet geri dönmeye başlayan Ermenilere karşı iyi

---

gazetede bu bölgeye ilişkin verilen haberler aynı doğrultudadır. **Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi**, Cilt: II (1919), Ankara 1995, s.15-20;80-81, Cilt:III (1919-1920), Ankara 1997, s.17-20;40-43;97-100; 107-114.

¹²² **Albayrak**, 9 Kasım 1919, Sayı:43, s.1

¹²³ İ. Ethem Atınur, "Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Yeniden İskân Meselesi", **Ankara Üniversitesi TİTE Dergisi, Atatürk Yolu**, Yıl:4, Sayı: 14 (Kasım 1994), s.125.

davranılması konusunda vilayetleri uyarmış, eşyalarının ve Müslüman aileler nezdinde bulunan çocuklarının iadesinin temini için çalışmıştı¹²⁴.

Albayrak gazetesinin 21 Ekim 1919 tarihli nüshasında, doğudaki sınır boylarında yapmış oldukları katliamlar üzerinde durulmaktadır. “*Ermenilerin İtiraf-ı Mezalimi*” başlığı ile verilen ve 22 Eylül 1919 tarihli Azerbaycan gazetesinden alınmış olan haberde, Ermenilerin Doğu Anadolu’da özellikle Ali Köse adlı Türk köyünde halka zulüm ederek, mallarını yağmaladıkları belirtilmektedir.

Ermenilerin Türk topraklarında özellikle de Doğu Anadolu’da yaptıkları katliam ve yağma hareketleri üzerine, On Beşinci Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, Erivan Ermeni Cumhuriyeti Askerî Kumandanlığı'na gönderdiği çeşitli muhtıralarla bölgedeki duruma değinmişti. Kazım Karabekir Paşa'nın konu ile ilgili bu açıklamalarına hem Anadolu hem de İstanbul basınında geniş şekilde yer verilmiştir. İstanbul basınında, özellikle Milli Mücadeleyi destekleyen İkdam ve Vakit gazetleri hem bu açıklamalara yer vermiş hem de Anadolu basını kadar olmasa da Ermenilerin Müslüman halka yaptığı baskı ve katliamları yakından takip etmiştir. Karabekir Paşa, Ermeni yetkililere göndermiş olduğu muhtıralarında, Ermenilerin doğuda yapmış oldukları şiddetin ve bu şiddet sonunda Çıldır, Zarşad, Şöregel, Akbaba'dan göç etmek¹²⁵ zorunda olan binlerce Müslümanın gerek bölgedeki İngiliz yetkililer gerekse de Amerika'nın bölgede incelemelerde bulunmak amacıyla

---

¹²⁴ **Vakit**, 14 Kasım 1919, No:731, s.2; **Hadisat**, 9 Aralık 1918, No: 1918, s.2

¹²⁵ Ermenilerin baskı ve zulümleri sonucunda pek çok aile göç etmek zorunda kalmıştı. Özellikle Şöregel, Zarşad, Akbaba ve civarından daha güvenli bölgelere göç edilmişti. Bu göçlerle ilgili olarak bir çok arşiv belgesi mevcuttur. Bu belgelerde Ermenilerin baskılarından kaçan ailelerin Oltu'ya sığındığı belirtilmişti. Aynı şekilde Kars'tan da Ermeni baskı ve zulümleri nedeniyle pek çok Müslüman aile göç etmek zorunda kalmıştı. Ancak göç eden aileler dahi Ermeni çetelerinin şiddetine maruz kalmıştı. **Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi**, Cilt: III, s.131, 140.

gönderdiği Harbord Heyeti tarafından da gözlenildiğini belirtmektedir¹²⁶. Karabekir Paşa, muhtırasına, Ermenilerin özellikle 1920 yılının Şubat ayından itibaren Çıldır, Zarşad, Şöregel civarında faaliyetlerini yoğunlaştırdıklarını da eklemiştir.

Türk basınında, Ermenilerin Azerbaycan ve civarında Mondros Mütarekesi'nden sonra yapmış olduğu baskı ve katliamlar üzerinde de durulmaktadır. Özellikle Anadolu basını, bölgedeki gelişmeleri yakından takip etmişti. **İrade-i Millîye** gazetesi, Ermeniler ile Azeriler arasında yoğun çatışmalara sebep olan Zengezivar ve Karabağ sorunu üzerinde durarak Kafkasya'ya dair haberlere geniş şekilde yer vermektedir. Gazete 22 Aralık 1919 tarihli nüshasında bu iki bölge ile ilgili olarak Gürcistan ile Ermenistan arasındaki görüşmelere dair bir haber yayınlamıştır. Bu görüşmelerde, İngiltere'den de temsilcilerin bulunduğu ve 26 Kasım'da bir İtilâfname imzalandığı belirtilmişti. 5 Nisan 1919 tarihli **Albayrak** gazetesinde de Ermenilerle Azeriler arasında meydana gelen, Zengeziver Nehri ve Karabağ civarındaki mücadelelere yer verilmektedir.

Ermenilerin bölgedeki katliamlarını artması üzerine Azerbaycan Hükümeti, Ermeniler üzerine harekate geçerek, kısa süre sonra Ermenileri geri püskürttü. Azerbaycan yetkililerin bu askerî hareket sonundaki amacı, doğudaki Türk birlikleri ile birleşmektir. Azerbaycan'ın bu stratejisi ile ilgili olarak Türk basınında, Batum'da yayınlanan İslam Gürcistan'ı gazetesinden naklen “*Azerbaycan Hükümet-i Cedidesi Azerbaycan Kırmızı'askerinin Ermenistan üzerine yürümek ve Anadolu'daki*

---

¹²⁶ **Albayrak**, 29 Mart 1920, Sayı:80, s.2; Mütareke şartlarını Doğu Anadolu'da tatbik etmek için Erzurum'da bulunan Rawlinson Ermenilerin Müslüman halka yapmış olduğu baskı ve zulümler hakkında İngiltere'ye raporlar vermiştir. Rawlinson bu raporunda özellikle Oltu'dan Bayezid hududuna kadar olan bölgede Ermenilerin katliam yaptıklarını belirtmiştir. Bu haberdeki bilgiler ile arşiv belgeleri arasında paralellik mevcuttur. A.g.e., Cilt:II, s.79.

*‘Osmanlı Türkleri Kuvay-ı Millîyesiyle birleşmek üzere harekete başladığını ilan etmiştir.’*¹²⁷ şeklindeki habere yer verilmiştir.

Ermeniler, Kafkaslarda bir taraftan bu baskı ve katliamlarına devam ederken diğer taraftan da bölgedeki İtilâf Devletleri temsilcileri ile Ermenilerin Kafkaslardaki durumu ve gelecekleri hakkında görüşmelerde bulunmaktaydılar. Bu doğrultuda özellikle İngilizlerin desteğini almak isteyen Ermeniler, kısa süre içinde faaliyete geçtiler¹²⁸. Daha önce de belirtildiği gibi Kafkasya’daki Maverâ-yı Kafkas Hükümeti feshedilerek, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan bağımsız devletler olarak ortaya çıkmıştı. Rusya’da Bolşevik devrimi yapıldıktan kısa bir süre sonra yeni hükümet, Kafkasya’daki bu üç devleti de Bolşevik idaresi altında toplamak için faaliyete geçmiş ve Kafkasya’daki devletlerde Bolşevik Hükümetler kurmaya başlamıştı. Azerbaycan’da da bir Sovyet Hükümeti kuruldu. Bu hükümet, sınır boylarında Ermenilerle mücadelelerde bulunmaya başladı. Anadolu basını,, sınır boylarındaki bu mücadelelerle ilgili haberlere geniş şekilde yer ayırmaktadır. Bu haberler, genellikle Kafkasya kaynaklı gazetelerden naklen verilmekteydi. **Albayrak** gazetesinin 12 Temmuz 1920 tarihli nüshasında, Azerbaycan’daki Sovyet Hükümeti’nin, Ermeni Taşnak Hükümetince Bakü’de kurulan bir İnkılapçı komiteyi keşfederek bunun kurucularının tutukladığına dair bir haber vermişti. Haberin devamında, bu gelişmeler karşısında Ermeni Hükümeti’nin, Tiflis Telsiz Telgraf Merkezinin 14 Temmuz 1920 tarihli ve Ermeni Dışişler Bakanı Ağacinyan imzalı bir protesto mektubunun sureti üzerinde durulmaktadır. Telgrafta, (Ağacinyan) Bolşevik Birlikleri’nin özellikle Karabağ ve Zengezivar’ı işgali protesto edilerek, bu arazinin Ermenistan’a ait olduğu ileri sürülerek, “*Ermeni Hükümeti Zengezivar’ın bu suretle*

---

¹²⁷ **Albayrak**, 10 Mayıs 1920, Sayı:90, s.1

¹²⁸ **Azerbaycan Belgelerine Göre Ermeni Sorunu (1918-1920)**, s. 26.

işgalini Azerbaycan Hükümetinin Emperyalistlerle Türkiye'yi birleştirmek emelini (te'eccil) eden bir eser tertibi olarak telakki ediyor.” şeklinde konuyla ilgili bu açıklama yapılmaktadır.

İstanbul basını, bölgedeki gelişmeleri Anadolu basını kadar yakından takip etmemiştir. Özellikle Milli Mücadeleyi desteklemeyen Alemdar ve Peyam-ı Sabah gibi gazetelerde Ermenilerin sınır boylarındaki katliamlarına ilişkin haberlere pek rastlanmamaktadır. Ancak İkdam ve Vakit gazeteleri Ermenilerin hem Azerbaycan hem de Doğu Anadolu'daki faaliyetlerini takip etmekteydi. Nitekim **İkdam** gazetesinin “*Azerbaycan Ermenistan ve Gürcistan'ın Vaziyeti*” başlıklı haberinde, Bosfor gazetesinden naklen Kafkasya'daki duruma dair haberlere yer verilerek, Bosfor muhabirinin, Kafkasya'dan dönen Fransız gazeteciler ile yaptığı röportajlar üzerinde durulmuştur. Fransız gazeteciler, Azerbaycan'daki Musavvat Fırkası yerine, İttihad Fırkasının geldiğini ve bu fırkanın Ermenilere öteden beri düşmanca bir tavırla yaklaştığını belirterek, Bolşeviklerin Kafkasya'da çok hızlı bir şekilde ilerlediklerini bu durum karşısında Gürcistan'ın bazı askerî tedbirler aldığını ifade etmişlerdi. Haberin devamında, Ermenistan ile Azerbaycan arasında anlaşmazlığa sebep olan Karabağ ve Zengezivar bölgelerinin İngilizler tarafından tarafsız bir bölge olarak tespit edildiği ancak Azerbaycan'ın bu tarafsızlığı tanımadığı belirtilerek, Fransız gazetecilerin Ermenistan'da iktidarda olan Taşnaksütyun Fırkası'na ilişkin görüşlerine yer verilmişti. “*Parisli gazeteci Ermenistan'ın da Bolşeviklik lehinde olduğunu beyan ediyor. Erivan'da eylem Taşnaksütyun Fırkasının müfrit kısmı hakim olmaktadır. Bu kısmın rüesası Lenin ve Troçki'nin mesleğinde bulunmak ve pek ziyade faaliyet göstermektedirler.*”¹²⁹ 26 Mayıs 1919 tarihli **İkdam** gazetesinde

---

¹²⁹ **İkdam**, 16 Mayıs 1920, Sayı:8353, s.1

Yergir gazetesinden naklen verilen bir haberde de, Gürcistan ile Azerbaycan arasındaki çatışmalar üzerinde durularak, Moskova Hükümeti'nin araya girmesi ile bu anlaşmazlığın çözüldüğü belirtilmektedir.

Ermenilerin Kafkasya'da yaptıkları baskı ve katliamlarla ilgili olarak arşiv belgeleri arasında da pek çok kayıt mevcuttur. Kazım Karabekir, konuyla ilgili olarak Harbiye Nezaretine gönderdiği bir şifre telgrafında; Kafkasya'dan gelen muhacirler sayesinde o bölgeden haber alındığını, bu haberlerin bölgedeki Ermeni baskı ve katliamları ile ilgili olarak basında çıkan haberlerle aynı doğrultuda olduğunu belirtmiştir. “ *Binaenaleyh Ermeni Başvekili'nin işareti ve ecnebi gazetelerinin neşriyatı bu vakayiden galat olacağına ve Ermenileri haklı göstermek öteden beri âdetleri veçhile yaptıkları fenalıkları setreylemek için olduğuna katiyen hükmeylemekte olduğumu arz eylerim*”¹³⁰ diyen Karabekir Paşa, Batılı Devletlerin Ermeni faaliyetlerine ve yaşanan bunca faciaya rağmen menfaatleri doğrultusunda Ermenistan'ı haklı çıkaracaklarını da ifade etmektedir.

Ermeniler, Haziran ayından itibaren Doğu Anadolu'daki faaliyetlerine hız vererek, Sarıkamış, Kars, Karaçayır, Novaselim, Şöregel ve civarındaki köylerde yağma ve katliamlarını artırdılar. **Albayrak** gazetesinin 28 Haziran 1920 tarihli nüshasında bu gelişmeler üzerinde durularak, Kazım Karabekir Paşa'nın Erivan Ermeni Cumhuriyeti Askerî Kumandanlığı'na göndermiş olduğu bir muhtırasına yer verilmektedir. Paşa, Ermenilerin doğudaki, bilhassa Oltu ve Bardiz havalisindeki katliamlarının ve sınır ihlallerinin üzerinde durarak, bu tarz faaliyetlerin bir an önce

---

¹³⁰ **ATBD Ermeni Belgeleri Özel Sayısı** 4, Sayı:86 (Nisan 1987), Belge No: 2075 s.119.

durdurulması gerektiğini belirterek, eğer bu saldırı ve katliamlara son verilmezse, Ermeniler üzerine bir askerî hareket düzenleneceğini belirtmektedir¹³¹.

Ermenilerin İtilâf Devletleri'nin desteğini alarak gerek İstanbul ve gerekse de Anadolu'da yapmış oldukları ve Türk basını tarafından da yakından takip edilen diğer bir faaliyetleri de, öksüz kalmış olan ve milliyetleri belli olmayan çocuklar üzerinde takip etmiş oldukları politikalarıdır. I. Dünya Savaşı yıllarında, Osmanlı Devleti'nde kimsesiz kalan, öksüz ya da yetim olan çocuklarla ilgilenmek görevi, Dahiliye Nezareti'ne bağlı olarak çalışan Darü'l-eytâm Müdüriyeti'ne verilmiştir. Ancak uzun savaş yılları sonunda kimsesiz çocukların sayılarının artması üzerine, Dür'ül-eytâm'ın çabaları yetersiz kalmıştı. Bu durum karşısında yetkililer İstanbul'a pek çok binayı kiralayarak yetimhaneye dönüştürerek faaliyetlerine devam etmiştir. Ancak bu uygulamalar da İstanbul'a birikmeye başlayan savaş çocuklarının ihtiyaçlarını tam olarak karşılayamamıştır. Duruma daha kalıcı bir önlem bulmak amacıyla hükümet yetkilileri Kadınları Çalıştırma Cemiyeti adıyla bir kurum oluşturdu. Bu cemiyet,, öksüz ve yetim kalan çocukları Dahiliye Nezareti'nce bulunan bazı işyerleri ve evlere yerleştirmekteydi. Ancak savaş ortamında kimsesiz kalan bu çocuklar daha sonraki gelişmelerle kendilerini büyük bir mücadelenin içinde bulacaklardı¹³².

---

¹³¹ Aynı konuyla ilgili olarak **İrade-i Millîye** gazetesinin 29 Eylül 1919 Tarihli ve No:331, s.1'deki "Kim Kimi İmha Ediyor" başlıklı haberde de Kazım Karabekir Paşa'nın 22 Mart 1920 tarihinde Ermenistan Askerî Kumandanlığına gönderdiği mektubunun suretine yer verilmiştir. Kazım Karabekir Paşa, bu mektubunda Ermenilerin bölgedeki ahaliye yaptığı katliamlar ve yağma faaliyetleri üzerinde durmuştur. Karabekir Paşa Ermenilerin doğudaki baskı ve zulümlerine dair Rawlinson'a yazdığı telgrafta da Ermenilerin Kars Sarıkamış, Göle ve civarında Müslüman halkı katl ettiğini ve mallarına el konulduğunu ve Ermenilerin bölge halkından zorla at, araba, silah aldıklarını belirtmiştir. BOA. HR. SYS. HU. 136, 1919 VII 5 , **Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi**, Cilt:II, s.59.

¹³² Yavuz Selim Karakışla, "*Savaş Yetimleri ve Kimsesiz Çocuklar: Ermeni mi Türk mü ?*", **Toplumsal Tarih** Sayı: 69 (Eylül 1999), s 46.

Ermenilerin özellikle Anadolu'da Müslüman halka karşı takip ettiği katliam ve yağma faaliyetlerinden sonra pek çok aile, buldukları bölgelerden göç etmek zorunda kaldı. Gerek bu göçler ve gerekse Ermenilerin Müslüman halka uyguladığı şiddet nedeniyle pek çok çocuk, öksüz kalmıştı. Ermeni Patrikhanesi, savaş ortamında bu yetim çocukların Ermeni olduğunu iddia etmekteydi. Hatta bazı Ermenilerin Müslüman kız çocuklarını kaçırdıkları da görülmüştür. Süleyman Nâzif, “*İki Ziyaret*” başlıklı makalesinde bu konu üzerinde durmaktaydı. Haberde, Ermenilerin kimsesiz çocukları çeşitli propagandalarla kandırdıkları ve Ermeni çocuklarıyla birlikte yetimhanelere yerleştirerek, Hıristiyanlaştırdıkları belirtilmektedir¹³³.

Patrikhane yetkilileri, İstanbul'un işgalinden kısa bir süre sonra İtilâf Devletleri'nden Kuleli Askerî Lisesi'ni istemiş ve bu istek İtilâf Devletlerince kabul edilmişti. Kuleli Askerî Lisesi, kısa süre içinde yetimhaneye dönüştürülmüştür. Bu lise, yaklaşık iki yıl yetimhane olarak kullanılmıştı¹³⁴. Yetimhaneye, Türk ailelerden kaçırılan ya da Ermeni oldukları iddia edilen çocuklar getirilerek yetiştirilmişti.

Ermenilerin yukarıda belirttiğimiz faaliyetlerinden daha ziyade, savaş çocukları ile ilgili olarak, Türklerle Ermeniler arasındaki asıl problem, milliyeti şüpheli olan çocukların durumlarının tespit edilmesiydi. **İkdam** gazetesi kimsesiz çocukların durumu ile yakından ilgilenmiş ve bu konu hakkında oldukça ayrıntılı haberlere yer vermiştir. Gazete 26 Mayıs tarihle nüshasındaki "*Hüviyyeti Meçhul Çocuklar İçin*" başlıklı haberinde, konu üzerinde ayrıntılı bir şekilde durarak,

---

¹³³ **Hadisat**, 5 Haziran 1919, No:156, s.1

¹³⁴ İsrail Kurtcepe, Feridun Yıldız, "*Kuleli Askerî Lisesi Tarihi*", **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, Devre 3, c.I, İstanbul 1985, s 138-139,148-149.

milliyeti şüpheli olan çocukların durumlarını tespit etmek amacıyla kurulan Nişantaşı'ndaki tarafsız evin çalışmalarına dikkat çekmişti¹³⁵.

Bu haberden iki gün sonra yayınlanan "*Hüviyyeti Meçhul Çocuklar*" başlıklı diğer bir makalede de Kayseri'den getirilen iki yüz yirmi yetim ve öksüz çocuğun Patrikhane görevlileri tarafından trenden alınarak, Nişantaşı'ndaki tarafsız ev yerine Beyoğlu'ndaki Ermeni Kilisesine götürüldüğü bildirilmektedir. Haberin devamında, konuyla ilgili olarak Ermeni Patrik Vekili Yervanet Efendi ile İstanbul Polis Müdüriyeti arasındaki yazışma ve tartışmalara da dikkat çekilmektedir. Patrik Vekili, Polis Müdüriyetine şimdiye kadar kendilerine gelen hiçbir Ermeni çocuğun Patrikhaneye teslim edilmediğini belirterek, Anadolu'dan getirilen Müslüman yetim çocukların çoğunun Ermeni olduğu iddiasında bulunmaktadır. Polis Müdürü ise, Nişantaşı'nda bu çocukların durumu ile ilgilenen, Türk, Ermeni ve Amerikalı hanımlardan oluşan tarafsız bir komitenin kurulduğunu ve konuyla tarafsız bir şekilde ilgilenildiğini belirtmektedir¹³⁶.

Milliyetleri belli olmayan çocukların durumlarının tespit edilmesi için İstanbul polis Müdüriyeti tarafından Beyoğlu'nda kiralanan bir evde de bu durumdaki çocuklar milliyetleri tespit edilinceye kadar barındırılmıştır. Ancak Patrikhane yetkilileri, bazı çocukları durumları netlik kazanmadan kaçırarak, yetimhanelere göndermiştir. Ermeni Patrikhensi, bu dururumda olan çocukların milliyetlerini tespit etmek üzere, Çakıryan Efendi adlı bir şahsı görevlendirmişti. Ancak Çakıryan Efendi, Ermeniler lehine haksız pek çok uygulamada bulunmuş, hatta çocukların

---

¹³⁵ **İkdam**, 26 Mayıs 1919, No:8008, s.2

¹³⁶ **İkdam**, 28 Mayıs 1919, No:8010, s.2

kayıtlarının bulunduğu defterlerde düzeltmeler yaparak, Müslüman çocukları Ermeni olarak göstermiştir¹³⁷.

Ermenilerin savaş çocukları üzerindeki politikası karşısında İstanbul Polis Müdüriyeti, (Şimdiki Emniyet Müdürlüğü) Hükümete müracaat ederek konuyla ilgili olarak kendilerine daha kapsamlı yetki verilmesi talebinde bulundu. Bu talep üzerine konu, Dahiliye Nezareti'nde ele alınarak incelenmiş ve Ermeni Patrikhanesinin kimsesiz çocuklar üzerinde yürüttüğü faaliyetler belirtilmiştir. Konu, çeşitli dönemlerde Meclis-i Vükelâ tarafından da ele alınarak incelenmiştir.

Ermeni Patrikhanesinin savaş çocuklarına yönelik çalışmaları devam ederken basın da, konuyla ilgili yayınlarını sürdürmekteydi. Özellikle Hadisat ve İkdam gazeteleri konuyla ilgili yayınlarına devam etmiştir. **İkdam** gazetesi, 2 Haziran 1919 tarihli nüshasında, Ermeni yetkililerin şiddet ve baskı yöntemleri ile Müslüman çocukları kaçırdığını ve bunların, Ermeniler tarafından yetimhanelerde Hıristiyanlaştırıldıklarına işaret etmektedir¹³⁸.

Savaş çocuklarının durumu, Hükümeti tarafından ele alınıp daha kapsamlı bir şekilde incelenilmeye başlandığı bu dönemde Ermeni yetkililer de, bu konu ile ilgili tezlerini kabul ettirmek için çeşitli faaliyetlerini sürdürüyordu. Ermenilerin konuyla ilgili propaganda faaliyetleri dahilinde, Ermeni Patrik Zaven Efendi'nin etkili olduğunu görmekteyiz. Zaven Efendi, savaş çocukları ile ilgili olarak gerek Dahiliye Nezareti ve gerekse de İtilâf Devletleri ile çeşitli görüşmelerde bulunmuştur¹³⁹.

---

¹³⁷ Gerek Çakıryan Efendinin faaliyetleri ve gerekse de savaş çocuklarının durumu hakkında geniş bilgi için bkz., Zekeriya Türkmen, "İşgal yıllarında İstanbul'daki Uygulamalar: Mütareke Döneminde Ermeniler Tarafından Türk Çocuklarının Kaçırılması ve Hıristiyanlaştırılması", **KÖK Araştırmaları**, Cilt 11, Sayı:2, (Güz 2000), s.265-283.

¹³⁸ **İkdam**, 2 Haziran 1919, Sayı:8015, s.1

¹³⁹ **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)**, Ankara 1994, s.224-226.

Ermenilerin savaş çocukları üzerinde takip ettikleri faaliyetlerinin temelinde, iki faktör etkilidir. Bunlardan ilki, Türk topraklarında oldukça geniş bir arazi üzerinde Bağımsız Ermenistan iddiasında bulunan bir milletin bu alan içinde azınlıkta olması ki, Ermeniler kendilerine verilmesini istedikleri hiçbir ilde azınlık konumundan çıkamamışlardır. Bu durumu yukarıda belirttiğimiz faaliyetler ile değiştirerek, belli bir nüfus potansiyeline kavuşmak istiyorlardı. Diğer faktör ise; Türklere karşı intikam hissi ve çocukları kullanarak işgal ortamında Türk halkını psikolojik bir yıkıntı içine sürüklemek ve halkı sindirmektir.

Ermenilerin savaş çocuklarına yönelik propaganda faaliyetleri hem İtilâf Devletleri hem de Anadolu'daki misyoner kuruluşlar tarafından da desteklenmekteydi¹⁴⁰. Ermeniler doğuda şiddet ve baskı uygulayarak göçe zorladıkları Müslüman halkın yerine pek çok Ermeni aile yerleştirerek de Ermeni çoğunluğunu sağlamak istiyordu. Ele almış olduğumuz dönem içinde Ermenilerin nüfuslarını artırmak amacıyla yapmış oldukları faaliyetler hem Anadolu hem de İstanbul basın tarafından yakından takip edilerek, konuya ilişkin pek çok habere yer verilmiştir. 2 Eylül 1920 **Albayrak** ve **Hadisat** gazeteleri ile 18 Ekim 1920 tarihli **Açıksöz** gazetesinde Taşnakların Şah Tahtı havalisindeki köyleri yağma ettiklerine ve buradaki köylere Ermeni muhacirlerini yerleştirdiklerine dair bir habere yer vermiştir.

Ermenilerin özellikle Mondros Mütarekesi'nden sonra Doğu Anadolu sınır boylarındaki baskı ve katliamları Ankara Hükümeti'nin askerî hareketini zorunlu kılmış ve hareket sonunda Ermeni baskı ve zulümlerine maruz kalmış olan Anadolu halkı, esenliğe kavuşmuştur.

---

¹⁴⁰Türkmen, a.g.m. s 274.

2.2.Ermenilerin Diplomatik Faaliyetleri

I. Dünya Savaşı sonunda başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere İngiltere, Fransa ve İtalya, Paris'te savaş sonrası yeni dünya düzeni için biraraya geldi. Aslında bu yeni dünya düzeni içinde üzerinde en çok durulan ve temel amaç edinilen konu, Türk topraklarının paylaşılmasıydı. Bilindiği gibi Osmanlı toprakları, I. Dünya Savaşı yıllarında İtilâf Devletleri tarafından bir dizi antlaşma ile paylaşılmıştı. Ancak özellikle Rusya'daki Bolşevik ihtilalinden sonra paylaşım planlarında değişiklikler olmuştur. Aslında Türk topraklarının paylaşımı konusu müttefikler arasındaki temel anlaşmazlık sebebiydi. Paris'teki konferansta bu problemin çözülmesi düşünülmekteydi..

Paris Barış Konferansı görüşmeleri, 1919 yılının Ocak ayında başladı. Toplantıya katılan bütün devletler, temelde Osmanlı topraklarının paylaşımını istiyordu. Ancak bu istekleri bir çatışmayı da, özellikle Anadolu toprakları üzerindeki menfaatlerinin çakışması dolayısıyla, beraberinde getirmekteydi. Genel hatlarıyla konferansta Türk sorunuyla ilgili olarak şu konular üzerinde durulmuştu: boğazlar uluslar arası bir konuma getirilecek, Ermenistan, Suriye, Filistin,ve Mezopotamya Osmanlı Devleti'nden ayrılacaktı. Toplantılarda İngiltere, Mezopotamya ve Ermenistan arasında kalan bölgede bir tampon devlet olmasını menfaatleri gereği olarak gördüğünden, bağımsız Kürdistan projesini de gündeme getirmişti¹⁴¹.

---

¹⁴¹ Harry N. Howard, “*Paris, San Remo Sevr’de Türkiye’yi Yok Etme Planları*”, Çeviren, Müge Yılmaz, **B.T.T.D**, Sayı:35, (Ağustos 1970), s.38. Bu makale Harry Horward’ın 1931 yılında yazmış olduğu *The Partition of Turkey (1913-1923)* adlı doktora tezinin bir bölümünde yapılan çevirilerdir.

İngiltere, A.B.D., Fransa, Rusya ve İtalya'nın desteğini alarak, Türk toprakları üzerinde Büyük Ermenistan kurmak amacıyla baskı ve zulümlerde bulunan Ermeniler, Paris'teki konferansa katılarak amaçlarını diplomatik sahaya taşımak istiyordu. Ancak bu diplomatik girişim, Ermenilerin bu alandaki ilk faaliyetleri değildi. Ermeniler, Paris Barış Konferansı'ndan önce de pek çok kez İtilâf Devletleri temsilcileri ile görüşmelerde bulunmuştu. Bu görüşmelerde, genelde Patrikhane ve din adamları etkin oldu. Konuyla ilgili olarak şu birkaç örneği verebiliriz. 1877'de Ermeni Patriği Nerses Varjabedian, Rus karargahına gidip Grandük Nikola'ya, Doğu Anadolu'nun Ruslar tarafından işgal edilmesi; bu olmazsa Ermenilere muhtariyet verilmesinin sağlanması, bu iki teklif kabul edilmezse, bölgede Ermeniler lehine reformlar yapılması ve bu süre içinde bölgedeki Rus işgalinin devam etmesi yönünde isteklerde bulunmuştu. Ermeni temsilcilerle Ruslar arasındaki yakınlaşma İngiltere'nin dikkatini çekmiş ve İngiliz temsilciler Patrik Nerses ile görüşerek, Rusya'nın etkinliğini kırmak istemiştir. Bu olay Türk-Ermeni dostluğunu bozan ilk önemli resmi ve diplomatik adım olmuştur¹⁴².

Piskopos Kirimyan'ın temasları sonunda Berlin Kongresine katılan Ermeniler, isteklerini burada da gündeme getirerek, konuyla ilgili kamuoyu oluşturmak için pek çok gazete ve dergi de yayınlamaya başladılar.

Ermeni temsilcilerin bu yöndeki faaliyetleri, 1894 yılında İngiltere'nin desteği ile Patrik seçilmiş olan Matheos İzmirliyan tarafından da devam ettirilmiştir. Yeni Patrik, İngiltere'nin direktifleri doğrultusunda İtilâf Devletleri ile temasta bulunmuş ve bu temaslar doğrultusunda da Osmanlı Devleti'ne Ermenilere uygulanacak ıslahatlar hususunda bir memorandum verdi¹⁴³.

---

¹⁴² Bayram Kodaman, a.g.m.,s 201.

¹⁴³ Kodaman, a,g,m., s 206.

Osmanlı toprakları dışındaki Ermeni din adamları da, Ermeni faaliyetlerini destekler gayret ve çaba içindeydiler. 1885 yılında Marsilya'da Vanlı bir Ermeni olan Portakalyan' *Armenia* isminde bir gazete çıkararak, Ermeni davasını tanıtmaya ve haklı çıkarmak için yayınlar yapmaktaydı. Bu yıllarda İngiltere'deki Ermeniler ve bunları destekleyenler tarafından kurulan *Anglo Armenian Komitee* de Ermeniler lehinde faaliyetlerde bulunmaktaydı¹⁴⁴.

Ermenilerin diplomatik faaliyetleri arasında ismi sıkça anılan kişilerden biri de Mısır Hidivi'nin hizmetinde bulunan ve Ermenistan'ın bağımsızlığı için çalışan Bogos Nubar'dır. Bogos Nubar, ilk olarak 7 Ekim 1912'de Tiflis'te yapılan konferansta alınan kararlar doğrultusunda, Berlin Antlaşması'nda belirtilen ıslahatların uygulanmasını sağlamak amacıyla Londra Konferansı'na gitmekle görevlendirilmiştir. Ancak Rusya'nın araya girmesi ile büyük devletlerin bu meseleye karışması engellenmişti. Fakat Ermeniler bundan sonrada faaliyetlerine devam ederek, batılı devletlerin desteğini sağlamak için çaba sarf etmişlerdi. Biz konumuz gereği Ermenilerin özellikle 1919 ve 1920 yılları arasındaki diplomatik faaliyetler üzerinde duracağız¹⁴⁵.

Bogos Nubar, Paris Barış Konferansı'ndan önce 30 Kasım 1918'de İtilâf Devletleri'ne Millî Ermeni Heyeti adına müracaatta bulunarak, Ermenistan'ın tam bağımsızlığını ve bu bağımsızlığın da Amerika, İtilâf Devletleri ve Milletler Cemiyeti'nin gözetimi altında bulunması yönündeki isteklerini bildirmişti¹⁴⁶. İtilâf

---

¹⁴⁴ Ercüment Kuran, "*Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu*", **Yeni Türkiye Ermeni Özel Sayısı**, I, Sayı:37 (Ocak-Şubat 2001), s.236.

¹⁴⁵ Ermeni din adamları ve yetkililerinin bu tarihten daha önceki dönemlerde yaptıkları siyasi girişimler hakkında geniş bilgi için bkz., Esat Uras,a.g.e., s 742; Erdal İlter, **Ermeni Kilisesi ve Terör**, Ankara 1996

¹⁴⁶ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul 1987, s.656.

Devletleri tarafından bu istekler değerlendirildikten sonra Ermeni temsilciler, Paris Barış Konferansı'na davet edildiler.

Ermeniler, Paris Barış Konferansı'na Bogos Nubar'nın başkanı olduğu *Avrupa Millî Ermeni Delegasyonu*, Taşnak Lideri ve Ermeni Millî Meclisi Başkanı Avedis Aharonyan başkanlığında *Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu*, ve din adamlarından oluşan ve başkanlığını da Ermeni Patriği Terziyan'ın yaptığı *Din Adamları Delegasyonu* ile katıldı. Bu heyetler, Paris'te basın yoluyla propaganda yapabilmek amacıyla, *Ermeni Matbuat Cemiyetini* kurarak, kamuoyu oluşturmak için faaliyete geçti. Paris'e gelen Ermeni delegasyonları, konferansta takip edecekleri stratejileri tespit etmek amacıyla çeşitli toplantılar düzenledi. Bu toplantılar sırasında özellikle iki heyetin, yani Bogos Nubar ve Aharonyan heyetleri, Ermenistan'ın sınırları konusunda bir anlaşmazlık içindeydi. Aharonyan heyeti, Ermenistan'ın kurulması düşünülen ve Vilâyât-ı Sitte olarak belirtilen vilayetler ile Karadeniz'e bir geçiş noktası sağlamak için Trabzon'un da Ermenistan sınırını oluşturmasını istemekteydi. Bogos Nubar'ın başkanlığı altındaki heyet ise, bu bölge ile birlikte Kilikya ve her iki denize sınırı olan Büyük Ermenistan'dan yanaydı. Bogos Nubar, bu isteğini İtilâf Devletleri'ne 30 Kasım tarihli müracaatında da belirtmişti. Bu iki Ermeni heyet, 12 Şubat 1919 tarihinde Kilikya, Vilâyât-ı Sitte, Trabzon ve Kars'ı içine alan Kafkas Ermeni Cumhuriyeti üzerinde ortak bir karara vararak, bu kararlarını İtilâf Devletleri'ne bir muhtıra ile bildirdi. İki heyet arasında varılan antlaşmadan kısa bir süre sonra Paris'te 24 Şubat 1919 tarihinde Ermeni Birliği Kongresi, toplanmış ve bu kongre 22 Nisana kadar devam etmiştir. Kongreye yalnız Rusya ve Türkiye Ermenileri değil, İran, Mısır, Suriye, Avrupa ve Amerika'dan da

temsilciler katılmıştır. Bu toplantılarda, Bogos Nubar'ın başkanlığında 6 kişilik bir Temsilciler Heyeti de seçilmiştir¹⁴⁷.

Ermenilerin Paris'te düzenlemiş oldukları bu kongre ve almış oldukları kararlar, Türk basınına da yansımaktaydı. 4 Mayıs 1919 tarihli **Hadisat** gazetesi “*Ermeni Kongresi*” başlıklı haberinde konu üzerinde durmuştu. Haberde, kongreye Kafkasya’ya, İran’a, Irak’a, Suriye’ye, Mısır’a, Yunanistan’a ve Avrupa ve Amerika’ya iltica eden Ermenilerin temsilcilerinin katıldığı ve konferansta Ermeni istekleri, Bağımsız Ermenistan’ın idare şeklinin ne olacağı, Ermenistan’ın savaşta uğradığı hasarın tespiti ve Ermenilerin katliam ve sürgünler dolayısıyla uğradıkları zararın giderilmesi için tazminat isteği gibi konular üzerinde durulduğuna işaret edilmektedir. Haberin devamında, kongre dağılmadan önce Aharonyan ve Bogos Nubar heyetlerinin Ermenilerin resmi heyeti olması yönünde bir karar alındığı ve bu karardan sonrada heyetin amacının “*tam hür-ü müstakil bir Ermenistan*” olarak açıklandığı ifade edilmiştir¹⁴⁸.

Ermeni Temsilciler Heyeti'nin, 12 Şubat 1919 tarihinde Paris Barış Konferansı'na sunmuş olduğu muhtıradan, Ermeni Patrikhanesinin nüfus istatistiklerine de yer verilmiştir. Ermeni Patrikhanesi, “*1882 yılında 1.680.000'i altı ilde olmak üzere 2.600.000 nüfusa sahip buldukları ve 1912'de ise bu rakamın 1.018.000'i altı ilde olmak üzere 2.100.000'e düştüğü görülür*” yönünde açıklamalarda bulunmaktaydı¹⁴⁹. Ermeni Temsilciler Heyeti, bu nüfus istatistikleri ile Paris Barış Konferansı'na katılan devletlerin temsilcileri önünde tüm dünya kamuoyuna Ermenilerin I. Dünya Savaşı öncesinde yaşadıkları bölgelerde

---

¹⁴⁷ Esat Uras, a.,g.,e., s 657.

¹⁴⁸ **Hadisat**, 4 Mayıs 1919, No:124, s.1 ve aynı tarihli **İkdam** gazetesi

¹⁴⁹ Esat Uras, a.g.e., s 660; Kemal Karpat, **Ottoman Population 1830-1914 Demographic and Social Characteristics**, Wisconsin, 1985; s.54-56

Türklerden daha fazla olduklarını 1919'da dahi bu bölgelerde bir Ermeni devleti kurabilecek güçte bulduklarını göstermek istemekteydiler¹⁵⁰.

Ermenilerin, hem Paris'te gündeme getirdiği nüfus istatistikleri ve hem de daha sonraki dönemlerde de hazırlamış oldukları istatistiklerin tamamı Marcel Leart, ki bu takma adı kullanan Krikor Zohrap tarafından yayınlanan "*Belgelerin Işığında Ermeni Sorunu*" adlı kitabından alınarak hazırlanmıştır. Patrikhanenin bu istatistiklerine göre 1912 yılında Vilâyât-ı Sitte nüfusu şu şekildedir:

Erzurum, 215.000	Van, 185.000
Bitlis, 180.000	Harput, 168.000
Diyarbakir, 105.000	Sivas, 165.000

ve toplam 1.018.000 Ermeni'nin bulunduğu iddia edilmiştir. Patrikhane 1912 yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni nüfusunu da şu şekilde verilmiştir:

Türkiye Ermenistan'ında	1.018.000
Vilâyât-ı Sitte'nin diğer bölgelerinde	145.000
Kilikya'da	407.000
Avrupa Türkiye'sinde	530.000

ve toplam 2.100.000 Ermeni'nin bulunduğu iddia edilmiştir¹⁵¹.

Ermenilerin bu nüfus iddiaları karşısında, hem Anadolu hem de İstanbul basını Türk ve Ermeni nüfusuna ilişkin istatistikler yayınlamaya başladı. Özellikle Hadisat gazetesi, Ermeni iddialarının yoğunluk kazandığı illere dair istatistikler yayınlayarak, Ermenilerin iddialarını cevaplamak istemiştir. 6 Şubat 1919 tarihli

¹⁵⁰ Justin McCarthy, **Müslümanlar ve Azınlıklar, Osmanlı Anadolu'sunda Nüfus ve İmparatorluğunun Sonu**, çev., Bilge Umar, Ankara 1998, s 48.

¹⁵¹ Patrikhanenin hazırlamış olduğu nüfus istatistiklerine göre 1882 yılında Vilâyât-ı Sitte'deki Ermeni nüfusu şu şekilde verilmiştir. Van, 400.000, Bitlis, 250.000, Diyarbakir, 150.000, Erzurum, 280.000, Mamuret el Aziz, 270.000. Sivas 280.000; Karpat, a.g.e.,s.54; **Osmanlı Devletinin İlk İstatistik Yılı**, haz. Tevfik Güran, Ankara 1997, 67.

Hadisat gazetesinde, ilk önce Van ve Bitlis vilayetlerindeki Kürt nüfusu üzerinde durulmuştur. Bu iki vilayete ait nüfus istatistiklerini, bölgede Çarlık Rusya için nüfus araştırmalarında bulunan bir Rus Generalin eserinden alınarak verilmişti. Ancak Generalin bölgeye ilişkin olarak vermiş olduğu rakamlarda, abartıya kaçıldığı belirtilerek daha gerçekçi rakamlar içeren 1889 senesi tahrirlerinden hareketle Van vilayetindeki Kürt, Ermeni ve Nasturilere ait nüfus istatistikleri yayınlanmıştır. Buna göre, "*Van'da 240.623 Kürt, 82.476 Ermeni, 43.106 Nasturi bulunmaktadır. Bitlis Vilayetine ait istatistiklerde de 364.172 Kürt aşireti, 89.298 Ermeni, 4.272 Nasturi*" olduğu belirtilmekteydi¹⁵². Yine aynı gazetenin 5 Nisan 1919 tarihli nüshasının "*Nüfus Müdüriyet-i Umumiyesinin Yeni Bir İstatistiki*" başlıklı haberinde, Vilâyât-ı Şarkıyye'nin nüfus durumu ele alınarak, Ermenilerin talep ettikleri bazı illere ait nüfus istatistikleri yayınlanmıştır. Bu istatistikler, Erzurum, Adana, Bitlis, Elazığ, Van, Sivas, Diyarbakır, Maraş, İçel gibi illeri içermekteydi. İstatistiklere göre bölgede;

"Ahalisi bütünüyle Müslüman olan köyler	14.055
Ahalisi bütünüyle Ermeni olan köyler	649
Ahalisi bütünüyle Rum olan köyler	648 ve
Ahalisi muhtelif halklardan oluşan köylerin sayısı da	1.655 "

olduğu belirtilmekteydi¹⁵³. Yine aynı konuyla ilgili olarak **Hadisat** gazetesinin 23 Mayıs 1919 tarihli "*Van'da*" başlıklı haberinde de, Van'da çoğunluğun Türk ve Kürtlere ait olduğu belirtilerek, bu iki unsurun da birbirlerinden ayrılmak istemedikleri vurgulanmaktaydı. Haberin devamında, Van'daki Kürt ve Türk halkın birbirlerinden ayrılmak istemediklerini gösteren, Van Müftüsü, Belediye

¹⁵² **Hadisat**, 6 Şubat 1919, No:60, s.2

¹⁵³ **Hadisat**,5 Nisan 1919, No:95, s.1

Başkanı ve halktan da yüz altı kişinin imzasını taşıyan bir mektup da yayınlanmıştır¹⁵⁴.

Ermeni Patrikhanesinin yayınlanmış olduğu nüfus istatistiklerinde, Müslüman nüfusu daima olduğundan az gösterilmekteydi. 1912 yılı istatistiklerine göre Vilâyât-ı Sitte'deki Müslüman nüfus şu şekilde belirtilmişti:

" Erzurum,	345.000	Van,	122.000
Bitlis,	127.000	Mamuret el Aziz	197.000
Diyarbakir,	100.000	Sivas,	287.000"

Osmanlı istatistiklerinde aynı bölgedeki Müslüman nüfusu aşağıdaki rakamlarla verilmektedir:

" Erzurum,	673.297	Van,	179.380
Bitlis	309.999	Mamuret el Aziz,	446.379
Diyarbakir,	492.101	Sivas,	939.735 "

Justin McCarthy, düzeltilmiş istatistiklerle bölgedeki Müslüman nüfusu, "Erzurum, 804.388; Van, 270.518; Bitlis, 408.703; Mamuret el Aziz, 564.134; Diyarbakir, 598.985; Sivas, 1 112.270" şeklinde vermiştir¹⁵⁵.

Osmanlı Devlet istatistiklerine göre, mezhep farklılıkları da göz önüne alınarak, Ermeni nüfusuna ilişkin olarak şu rakamlar verilmiştir: " *Ermeni* 1.161.169, *Katolik Ermeniler*, 67.838 ve *Protestan Ermeniler*, 65.844 ve toplam nüfus 1.294.851" ¹⁵⁶

Ermenilerin, Osmanlı topraklarındaki Müslüman nüfusu sürekli olarak olduğundan az göstermelerinin temel nedeni, bu durumunu Ermenistan'ın

¹⁵⁴ **Hadisat**, 23 Mayıs 1919 No:143, s.1

¹⁵⁵ Justin McCarthy, a.g.e., s 51.

¹⁵⁶ Bu istatistikler hakkında geniş bilgi için bkz., Esat Uras a.g.e., s 130-145.

bağımsızlığı için uygun bir ortam yaratması düşüncesidir. Bu amaç doğrultusunda hazırlanan istatistiklerde, sıkça kullanılan diğer bir metot da, Ermeni nüfusunu olduğundan fazla gösterebilmek amacıyla, özellikle Anadolu'nun doğusunda yaşayan Müslüman halkı Türk, Kürt, Zaza, Çerkez gibi küçük gruplara ayırmak olmuştur. Patrikhanenin hazırlamış olduğu istatistiklerde, sayıları oldukça fazla olan göçebe Türk aşiretlerinin de nüfusa dahil edilmediği anlaşılmaktadır¹⁵⁷. Bu rakamlar yalnız Osmanlı istatistikleri ile değil, diğer devletlerin Ermeni nüfusuna ilişkin olarak hazırlamış olduğu istatistikler ile de çelişmektedir¹⁵⁸.

Ermenilerin Paris Barış Konferansı'nda belirtmiş olduğu nüfus iddiaları karşısında İkdam gazetesinde de şu rakamlar verilmekteydi:

"Vilâyât-ı Sitte'nin Resmî istatistiki,

İslam	3.040.891 yüzde 79	Ermeni 636.306 yüzde 16,5
müteferrik	162.352 yüzde 4,5	

Sarı kitaptaki İstatistik:

İslam	2.669.389 yüzde 73,5	Ermeni 666.453 yüzde 18,5
Müteferrik	272.581 yüzde 7,5 "	

¹⁵⁷ İlhan Gedik, **Vilâyât-ı Sitte'de Demografik Yapı**, 1875-1915, Ankara Ün., T.İ.T.E., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1986, s 34.

¹⁵⁸ Rus istatistiklerine göre 1897'de Rusya Ermenistan'ındaki Ermeni nüfusu 891.704, Müslüman nüfusu, 933.313, McCarthy, a.g.e., s 52; Ermeniler Paris Barış Konferansı'na sadece Vilâyât-ı Sitte'ye ve Kafkasya'ya dair istatistikler sunmamışlar Kilikya için de istatistikler hazırlamışlardır. Ermeni Patrikhanesinin 1912 yılı istatistiklerinde bölgedeki Ermenilerin nüfusu 205.050. ve Müslümanlarda 156.000,olarak verilmiştir. 1914 yılı Osmanlı istatistiklerine göre ise, Müslüman nüfus 405.757 ve Ermeni nüfus ise 91.855. olarak verilmiştir. McCarthy, a.g.e., s 52-53 1897 yılında Ermeni sorununa dair Paris'te yayınlanan Sarı kitapta "derin incelemeler sonucunda Osmanlı ülkesinin hiçbir ilinde Ermenilerin çoğunlukta bulunmadıkları ortaya çıkar denilmektedir.". Bu kitapta Osmanlı Asya'sındaki nüfus şu şekilde verilmiştir. 9.291.346 nüfus ile %85 islam, 1.01.612 nüfus ile %9 Rum 542.572 nüfus ile %5 Ermeni , 93.364 nüfus ile %0,8 Musevi ve diğerleri. Uras, a.g.e., s 663; İngiliz istatistiklerine göre, Erzurum, Van, Bitlis, Harput, Mamuretülaziz, Diyarbakır, Sivas, Adana, ve Trabzon nüfusunun 6 milyona ulaştığı ve nüfusun Milliyetlere göre dağılımı ise şu şekilde verilmiştir. 913.875'i yani %15'i Ermeni, 663.875'i yani %11'i Hıristiyan ve diğerleri, 4.453.250'i yani %74'ü Müslüman olarak verilmiştir. Uras,a.g.e., s 666.

Bu istatistikî bilgilerin hemen altında da "*Bu bölgede Türk ve Kürd birbirleriyle müttehid ve mümtezicdirler. Konferans bunu gözönünde bulundurmalıdır.*"¹⁵⁹ açıklamasına yer verilmiştir.

Vakit gazetesi de, konferanstaki Ermeni istekleri ile ilgili olarak "*...Jurnal Gazetesinde şu satırlar yazıyor: İşin en fena ciheti Osmanlı toprağında Ermenilerin her tarafta ekalliyyette bulunmalarıdır. Mesela Ermenilerin en ziyade sakin buldukları Erzurum vilayetinde 220 bir Ermeniye karşı 240 bin Türk ve 130 bin Kürt vardır. Bu şartlar altında bir Ermeni idaresi imkansızdır. Bogos Nubar, Matin Gazetesi'ne verdiği demeçte İtilâf Devletleri yanında bulunarak bunu hakkettiklerini söylemiştir.....*"¹⁶⁰ şeklindeki haberiyle dikkat çekmiştir.

Ermeniler, gerek Paris Barış Konferansı'nda ve gerekse de daha sonraki diplomatik faaliyetlerinde daima nüfus durumları üzerinde durmaktaydılar. Özellikle Büyük Ermenistan'ın kurulması kararlaştırılan bölgelerdeki Ermeni nüfusunu, bu amaçlarını desteklemek için gerçek dışı uydurma rakamlarla olduğundan fazla göstermekteydiler. Amerika Başkanı Wilson'un 8 Ocak 1918'de Amerikan Kongresi'ne sunduğu 14 maddelik ilkelerinin Ermenilerin bu yöndeki faaliyetlerinin üzerinde etkisi olmuştu. Wilson Prensipleri'nin 12. maddesinde, nüfus çoğunluğu üzerinde durularak, milletlerin kendi kaderlerin kendilerinin belirlemesi esası kararlaştırılmıştı. Wilson Prensiplerinin yayınlanmasından kısa bir süre sonra Ermeniler, 12. maddeyi hareket noktası olarak görmeye başlamış ve Büyük Ermenistan'ın

---

¹⁵⁹ **İkdam**, 3 Mart 1919, No:7924, s.1

¹⁶⁰ **Vakit**, 19 Mart 1919, No:505, s.1

kurulmasını planladıkları bölgede yoğun bir nüfusa sahip olduklarını göstermek için uydurma nüfus istatistikleri hazırlamışlardı. Bu durum, Ermeniler üzerinden politika geliştirerek Osmanlı toprakları üzerindeki menfaatlerini korumak isteyen batılı devletler tarafından da kullanılmıştı. Ancak pek çok Batılı bilim adamı, Osmanlı topraklarındaki Ermeni nüfusunun Patrikhane görevlilerinin iddia ettikleri oranlarda olmadığını açıklamıştır. Francis de Presense, "*...en çok güvenilir yazarlar Rus uyruğundaki Ermenileri (600-700) bin, İran Şahı uyruğundakileri (300-400) bin, padişaha bağlı olanları da (1.200.000) tahmin ediyorlar. Hiçbir yerde hatta irsi yerlerinin göbeğinde, hatta Bitlis, Van, Erzurum illerinde bile Ermeniler halkın çoğunluğu değillerdir. En çok nüfusları olan yerde, örneğin (170) bin oldukları Sivas ilinde de, (karşularında 840)bin İslam bulunuyor ki, toplam nüfusa oranla ancak %15 olabiliyorlar. Sonuç olarak bir il , bir sancak, hatta bir tek bucak bile yoktur ki orada Ermeni nüfusu çoğunluğu olabilsin ve Ermeniler, milletleri hesabına, bir öncelik ve üstünlük öne sürebilsinler.*" diyerek Ermenilerin Osmanlı topraklarındaki nüfuslarına dair fikirlerini ileri sürer. Yine 3 Kasım 1869'da Fransız Paramentosu'nda Denis Cochin ve Jaures Osmanlı topraklarındaki Ermenilerin genel halkın %13'ünü teşkil ettiğini açıklamış ve bu oranın üzerinde bir nüfusları olmadığını belirtmişlerdi¹⁶¹.

---

¹⁶¹Uras, a.g.e, s 145, McCarthy, Patrikhane tarafından hazırlanan istatistiklerin ayrıntılı kayıtlar olmadığını herhangi bir şekilde Kiliseler tarafından tutulmuş bir "yerel kilise kayıtları defterinin" bulunmadığını ve Ermeni nüfus istatistiklerinde Ermeni nüfusunun kendi içindeki bölünüşüne ilişkin kayıtlara rastlanmadığını belirterek, bu açıdan patrikhane istatistiklerinin yüzeysel olduğunu, ve bu istatistiklerin nasıl toplanıp derlendiği konusunda hiçbir yetkili makam tarafından açıklama yapılmadığı üzerinde durmuştur. McCarthy, bu belgelerin birer polemik yürütme belgeleri olduğunu ve Ermeni bağımsızlığını desteklemek amacıyla yazıldığını ifade etmiştir. Osmanlı istatistiklerine yönelik ise şu açıklamalarda bulunmuştur: Osmanlı Devlet İstatistiklerinin Ermenilerin durumunu belirlemek üzere, nüfusa ilişkin bilgiler edinilmesi temel bir gereklilik olduğundan, istihbarat sisteminin etkinliği çerçevesinde (özellikle Abdülhamit Dönemi) hazırlanmalarını, bu istatistiklerin Ermenilerin ki gibi birer polemik yürütme belgesi olmak amacıyla yapılmadıklarını belirtmiştir. Yine Osmanlı istatistiklerinin özellikle Trabzon nüfusuna ait bilgilerde görüldüğü gibi bir uydurma belge olmadığını şayet böyle bir belge olsaydı bu ile ait istatistiklerde Ermeni nüfusunda yıllara göre oluşan

Ermenilerin Anadolu'da özellikle de Doğu Anadolu'da azınlıkta oldukları, İtilâf Devletleri yetkilileri tarafından da bilinmekteydi. Lloyd George'nin şu açıklaması durumu açıklıkla göstermektedir. "*Ermenistan meselesi güçlük arz etmektedir, çünkü nüfusu Ermeni olmayan geniş bir toprak parçasını tarihî nedenlerle Ermenistan'a vermek istemekteyiz.*"¹⁶²

Ermeniler, Paris Barış Konferansı'nda yukarıda tahlil etmeye çalıştığımız nüfus istatistikleri çerçevesinde pek çok faaliyette bulundular. Ermeni Temsilciler Heyeti, İtilâf Devletleri temsilcileri ile görüşerek kurmak istedikleri Büyük Ermenistan projesi için destek alarak, uygun ortamı sağlamak istiyorlardı. Bu amaçlar doğrultusunda Paris'te faaliyette bulunan Zaven Efendi, konferans bittikten sonra Ermeni Millî Meclisi'nde Paris'te yapmış oldukları faaliyetler ve görüşmeler hakkında bilgi vererek, "*Lord Cecil, Lord Curzon, yardımcısı Lord Harding ve Yunan Başvekile Venizelos ve yüksek meclisteki Fransa temsilcisi Cambon ile görüşmek fırsatını elde ettim. Özellikle İngiliz ve serbest İngiliz kiliseleri reisleri, doğunun Hıristiyan ve zulüm görmüş kilisesinin bir reisinin, yani benim, ricalarıma büyük bir ilgi gösterdiler, ricalarımızın göz önüne alınması konusunda bütün nüfuzlarını kullandılar.*"¹⁶³ şeklinde bir açıklama yapıyordu. Zaven Efendi'nin açıklamalarından da anlaşıldığı gibi, Paris'te bulunan Ermeni Delegasyonu İtilâf Devletleri temsilcileri ile pek çok görüşmede bulunarak onların desteğini almak istiyordu..

---

artışın verilmemesi gerekeceğini, ancak bu bölgeye ait Salmâmeler incelenirse nüfustaki artışın hiçbir kaygı duyulmadan verildiğinin görüleceği üzerinde durmuştur. McCarthy, a.g.e, s.56-65

¹⁶² Taner Baytok, **İngiliz Kaynaklarında Türk Kurtuluş Savaşı**, Ankara 1970, s.79, Gotthard Jaescke, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, Ankara 1991, s.42

¹⁶³ Uras, a.g.e., s 679.

Paris Barış Konferansı'nda İngiltere, 30 Ocak 1919 tarihinde daha öncede belirttiğimiz gibi Mezopotamya ile Ermenistan arasında tampon bir devlet oluşturmak amacıyla, Bağımsız bir Kürdistan fikrini de ortaya attı. İngiltere, Bağımsız Kürdistan projesiyle bir yandan Türkiye ile Ermenistan arasındaki arazinin kontrolünü elinde tutmak, diğer yandan da Musul'daki petrol alanları üzerinde nüfuzunu etkin bir hale getirmek istiyordu. Bu konu üzerinde çalışmak ve bölgedeki İngiliz menfaatlerini temin etmek amacıyla 1919 yılının Ocak ayında Arnold Wilson, bölgeye gönderildi. İngilizler, Kürdistan projesi dahilinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki bazı Kürt aşiretlerini kışkırtmaktaydı. Özellikle Dersim'deki aşiretler İngilizlerin yoğun propaganda faaliyetlerine maruz kaldı. Bu propagandalar sonunda bölgedeki bazı aşiretler isyan ederek, Ermenilerle savaşan Türk birliklerini cephe gerisinden vurarak yıpratmışlar¹⁶⁴. Ancak İngilizlerin desteği ile gündeme gelen Kürdistan projesi, kısa bir süre sonra Ermenileri rahatsız etmeye başladı. Ermeniler, özellikle Büyük Ermenistan'ın kurulmasının düşünüldüğü araziden Kürdistan lehine ödün verilmesinden çekinmekteydiler *“Kürtlerin çoğu Kürdistan sınırlarının ta Erzurum'a, Bitlisin kuzeylerine, Van şehrinin varoşlarına kadar yayılmış olarak görmek istiyorlardı ve bu aşırı istekleri pratik uyuşma olanaklarına büyük ölçüde engel oluyordu.”*¹⁶⁵

Paris'te bulunan Ermeni Temsilciler Heyeti, bir yandan yukarıda belirtmiş olduğumuz çekinceleri taşıırken, diğer yandan da Paris Barış Konferansı'na katılan Kürt heyetiyle görüşmelerde bulunuyordu. Paris'te Osmanlı Liberal Türkler Cemiyeti temsilcisi olarak bulunan Şerif Paşa ile Ermeni Millî Delegasyon'u Başkanı

---

¹⁶⁴ Mecbure Eroğlu, **Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivinden Rusça Belgelere Göre Ermeni Meselesi**, vesika no:17955, No: 50, 2 Ekim 1919 , Ankara 1999, s.26.

¹⁶⁵ Garo Sasuni, **Kürt ulusal Hareketleri ve Ermeni Kürt İlişkileri**, Stocholm 1986, s.170.

Bogos Nubar, yapmış oldukları görüşmeler sonunda 20 Kasım 1919 tarihinde konferansa Bağımsız Ermenistan ve Kürdistan yönünde ortak bir karara vardıklarını bildiren ve Bogos Nubar, H. Ohancanyan ve Şerif Paşa'nın imzaladığı bir önergeyi sundu. İki grup arasında varılan bu ortak kararın basına yansımından sonra, gerek Ermeniler ve gerekse de Kürtler tarafından karar ciddi şekilde eleştirildi. Eleştirilerin yoğunlaştığı konu, Ermenilerin bu antlaşma ile Büyük Ermenistan arazisinin bazı kısımlarının kurulması tasarlanan Kürdistan arazisine dahil edilmesine göz yumulacağıydı. Paris'teki Ermenistan Heyeti, tartışmaların yoğunlaşması üzerine Kürt temsilcilerle yapılan bu antlaşmanın hiçbir surette Ermeni çıkarlarını ve isteklerini olumsuz şekilde etkilemediğini ve Ermenistan arazisinden bir ödünün söz konusu olmadığını açıkladı¹⁶⁶.

Ermeniler, bir taraftan Paris'te Kürt temsilcilerle diplomatik ilişkiler geliştirirken diğer yandan da Anadolu'daki Kürt aşiretleri ile temaslarda bulunarak, projelerini hayata geçirmek istiyorlardı. Ermenilerin Kürt aşiretleri ile yaptıkları bu görüşmeler, Türk basını tarafından yakından takip edilmiştir. **Albayrak** gazetesi Bitlis muhabirinden naklen "*Şarkî Anadolu'nun İntizârı*" başlığı ile yayınlanan haberinde, bir Kürt aşiret ağasının mektubuna yer verdi. Mektupta, özellikle yabancı kaynaklar tarafından propaganda amacıyla ortaya atılan, bölgedeki Kürt aşiretlerinin Ermenilerle anlaşığına dair haberlerin bölge halkını ve Kürt aşiretlerini rahatsız ettiği belirtilerek, bölge halkının bölgedeki durum karşısında hükümetin aciz kalmasını ve konuyla ilgili bir basın faaliyetine girişilmemesini protesto ettiğine işaret edilmektedir. Haberin devamında, bölgede yaşayan Kürtlerin "*Camia-i Osmaniye'den*" ayrılmak gibi bir düşüncelerinin olmadığına ve bölge halkı arasında

---

¹⁶⁶ Sasuni, a.g.e., s.172.

Ermenilerin tehcirden önce ve sonra yapmış oldukları zulüm ve şiddetin her fert tarafından bilindiği belirtilmekteydi¹⁶⁷. Ermenilerin Kürt aşiretler ile yapmış oldukları görüşmelerle ilgili, diğer bir habere de **İrade-i Millîye** gazetesinde yer verilmişti¹⁶⁸. Haberde, Patrikhane tarafından görevlendirilen Baron Hoçatur Ağa ismindeki bir görevlinin, 30 Ağustos 1919 tarihli Kürt aşiret reislerine yazmış olduğu bir mektup üzerinde durulmaktadır. Mektup, aşiret reisleri tarafından basına verilmişti. Hoçatur Ağa, mektubunda Kürtlerin Ermeniler ile bir uzlaşma içinde olması gerektiği ve bu durumun Kürt menfaatleri için de gerekli olduğunu belirterek, Kürtlerle Ermeniler arasındaki uzlaşmanın Kürtdistan ve Ermenistan'ın bağımsızlığı yolunda atılan önemli bir adım olacağını ileri sürmektedir. Yine aynı tarihli **İrade-i Millîye** gazetesinde Hoçatur Ağa'nın müracaat etmiş olduğu Kürt aşiret reislerinden Hamid Bey, Ali Mirza Bey ve Ahmet Ağa'nın 4 Eylül 1919 tarihli cevaplarına da yer verilmiştir. Aşiret Reisleri, Ermenilerin Müslüman halka yaptığı zulüm ve baskıların tanıkları olduklarını, Müslüman halka her türlü kötülüğü yapan bir milletle Kürtlerin birlikte olmasının imkansız olduğunu bildirmişlerdi. Haberin devamında, Aşiret reisleri, Hoçatur Ağa'ya Müslüman halk üzerinde uyguladıkları baskı ve eziyetleri dolayısıyla kendileriyle mücadele edeceklerini belirterek, bölgede Kürtler ile Ermeniler arasındaki çatışmaların sona ermesi için de şu esasların kabul edilmesinin gerekli olduğunu bildirmekteydiler: *“1-Sulhun tekrarına değin Ermeniler Aras Nehrinin arkasına ya'ni öbür tarafına geçmelidirler. 2-Iğdır havalisini tahliye ve Kürt milletine terk eylemelidir. 3-Netice-i sulha kadar hiçbir Ermeni sudan geçmeyecektir. Arzularıyla bu havalide kalacak yerli Ermeniler bizim teşkilat ve emrimize ita'ad edecektir. 4-Ermenilerin içimizde kat'iyen silah taşıma salahiyeti*

---

¹⁶⁷ **Albayrak**, 20 Aralık 1919, Sayı:55, s 2

¹⁶⁸ **İrade-i Millîye**, 27 Ekim 1919, No:9, s 2

olmayacaktır ve Ermeni 'askerî sulhun neticesine kadar bu havaliye gönderilmeyecektir. 5-Aras nehrinin arka cihetinde ya'ni Ermeniler içinde kalan İslam karındaşlarımızın canı, malı mahfuz kalacaktır. 6-bu şerait kabul kılındığı taktirde tarafeyn taaruz ve tecavüz etmeyecek ve sulha intizar eyleyecektir."¹⁶⁹

Ermenilerin, Anadolu'daki Kürt aşiretleri ile yapmış olduğu bu temaslara Kazım Karabekir Paşa da açıklamalarında değinmektedir. 29 Mart 1920 tarihli **İrade-i Millîye** gazetesinde "*Kim Kimi İmha Ediyor*" başlığı ile yayınlanan bir haberde, Kazım Karabekir'in Ermenilerin Müslüman halk üzerinde yapmış olduğu baskı ve katliamlarına dair yapmış olduğu açıklamaları yer almıştır. Paşa, Ermenilerin Anadolu topraklarında yapmış olduğu baskı ve zulümlerini anlattıktan sonra, Bağımsız Ermenistan için Ermenilerin Kürtler ile yapmak istedikleri anlaşmalar üzerinde de durarak, Anadolu topraklarında yaşan Kürtlerin Şerif Paşa ve Ermeni temsilcilerinin iddia ettikleri gibi bir Kürdistan kurmak fikrinde olmadıklarını ve Osmanlı Devleti'nden ayrılmak istemediklerine dikkat çekmektedir.

Paris Barış Konferansı'na katılacak olan Ermenistan Heyeti, konferansa katılmadan önce Galata'daki Ermeni Kilisesinde bir komisyon kurarak, Paris'te Türklerden isteyecekleri tazminat konusunda kararlaştırmıştı. Ermeni Temsilciler Heyeti, Paris'te Türklerden yaklaşık olarak 19 Milyar Frank tutarında bir tazminat talebinde bulundu. Bu konuyla ilgili olarak **Albayrak** gazetesinde, Vakit gazetesinden naklen "*Ermeni Umur-u Maliye Komisyonu*" başlıklı şu habere yer verilmişti: "*İstihbaratımıza nazaran bir müddetden beri Galata'da vazifesi harb*

---

¹⁶⁹ **İrade-i Millîye**, 27 Ekim 1919, No:9, s.2; Ermenilerin bölgedeki Kürt aşiretlerini kışkırtmak amacıyla bölgeye gönderdikleri Hoçador Ağa ile aşiret reisleri arasındaki bu yazışmalar ve Hoçador Ağa'nın faaliyetleri ile ilgili olarak basında çıkan haberler, arşiv belgeleri ile paralellik göstermektedir. Eroğlu, a.g.e., Vesika No: 17973, No: 81, 29 Aralık 1919, s.28; yine Rus Arşiv belgelerinde Ermenilerin Kürt aşiretlerini kendileriyle anlaşmalarını sağlamak için Kars, Iğdır,

*esnasında vuku' bulan zararlardan Ermeni kavminin hissesine düşen miktarını tespit ederek, Türk hükümetinden talep edilmek üzere Paris Sulh Konferansına 'arz etmektedir.'*¹⁷⁰ yönünde bir habere yer verildi.Yine aynı gazetede, daha önce Osmanlı Devleti hizmetinde çalışan bazı Ermeni devlet memurlarının önemli bazı belgeleri bu komisyona vermeleri eleştirilerek, durumun meslek ahlakı açısından hoş karşılanmayacak bir davranış olduğu belirtilmektedir. 4 Şubat 1920 tarihli **İkdam** gazetesinde de Ermeni Patrikhanesinin yetim kalan pek çok Ermeni çocuk için ve savaş sırasında uğradıkları zararın telâfi edilmesi amacıyla, Osmanlı Devleti'nden tazminat isteğinde bulunulduğuna dair bir haber yer almıştı. Aynı gazetenin 7 Şubat 1920 tarihli nüshasında, "*Ermeniler ve Tazminat*" başlığı ile yayınlanan bir haberde de, tehcir sırasında Ermenilerin mallarının devlet memurları tarafından kaydedildiği belirtilerek, bu malların bedelinin Patrikhane tarafından Osmanlı Devleti'nden talep edileceği üzerinde durulmaktadır¹⁷¹.

Paris Barış Konferansı'nda Ermeni Temsilciler Heyeti'nin üzerinde durduğu önemli konulardan bir de Ermenistan'ın sınırları meselesiydi. Paris'teki iki farklı Ermenistan Heyeti'nin Büyük Ermenistan sınırları üzerinde anlaşmalarından sonra, bu anlaşma doğrultusunda konferansa katılan milletlerin onayının alınması için çalışmalara başlandı. Ermenistan'ın sınırları meselesi ile ilgili olarak alınan kararlar, hem Anadolu hem de İstanbul basını tarafından yakından takip edilmekteydi. Bu konuyla ilgili haberler ya Paris kaynaklı idi ya da Ermeni gazetelerinden alınıyordu. Amerika'da bulunan Ermenilerin (Millî Ermeni Birliği) sınırlar hakkındaki görüşlerini içeren haberler de Amerikan basınından naklen verilmekteydi. Nitekim

---

Nahcivan'daki aşiretlere yiyecek, tohumluk buğday,vb malzeme yardımında buldukları kaydedilmiştir. Vesika No: 17964, s.33.

¹⁷⁰ **Albayrak**, Sayı:52, s 2

¹⁷¹ **İkdam**,7 Şubat 1920, Sayı:8255, s.2

Hadisat gazetesi, “Evvela Ermenistan’ın payitahtı Ermenistan’ın merkezinde Kara ve Akdenizler arasında olmalıdır. Saniyen bir Fransız mühendisi tarafından tertip edilen plan mucibince yapılmış olan Amerika payitahtı Washington şehri misüllü, Ermenistan payitahtı olmak üzere büsbütün yeni bir şehir inşa edilmelidir.”¹⁷² Ermenistan sınırları ile ilgili bu habere yer vermişti.

Paris’te bulunan Ermeni Temsilciler Heyeti, diplomatik faaliyetlerine devam ederken, Patrik Zaven Efendi de, bu diplomatik faaliyetlerin diğer bir ayağını sürdürmekteydi. Zaven Efendi, hem Anadolu’da hem de Paris’te faaliyetlerde bulundu. Türk basınında Zaven Efendi'nin çalışmaları ve Ermenistan ile ilgili açıklamalarına, ayrıntılı bir şekilde yer verilmiştir. 9 Haziran 1920 tarihli **İkdam** gazetesinde “Patrik Zaven Efendi'nin Seyahati” başlığı ile yayınlanan bir haberde Zaven Efendi'nin bazı Ermeni gazetelerinde yaptığı röportajlara yer verilmişti. Zaven Efendi, Jogorti Seyn gazetesiyle yaptığı röportajda Paris’te üç Ermeni din adamı ile Ermenistan’ın sınırları hakkında İngiliz ve Fransız temsilcilerle yapmış olduğu bazı çalışmalar ile bilgi vermektedir. Zaven Efendi, konferansta Kilikya’nın Ermenistan arazisine dahil edilmesi noktasında şu açıklamada bulunmuştu: “Bu babda Fransa ve İngiltere tarafından henüz bir karar-ı kat’i verilmemiş olsa gerektir. Belki kat’i-i mezkure ba’zı mesail-i muallaka hal ve tasviye edilinceye kadar birkaç sene muhtelif bir idare altında kalacaktır. Bu hesabca Ermeniler siyaseten dört kısma taksim edilmiş oluyor: evvela Kafkas Ermenistan’ı, saniyen Türkiye’ye terk olunan vilayetteki Ermeniler, salisen Kilikya ve rabi’en hem hudud memleketlerinin Ermenileri”¹⁷³

---

¹⁷² **Hadisat**, 17 Haziran 1919, No:168, s. 1

¹⁷³ **İkdam**, 16 Mayıs 1920, Sayı:8353, s.1’den Jogorti Seyn gazetesi

Bir kamuoyu oluşturmak ve İtilaf Devletleri'nin desteğini sağlamak yönünde çalışan bir diğer Ermeni din adamı da Katogigos tarafından murahhas sıfatıyla Amerika'ya gönderilen (Yeskiyus Horan Muradikyan) 'dır. Muradikyan, Amerika'da özellikle Ermenistan sınırı meselesini görüşmek ve Amerika'nın konu karşısındaki tavrını yakından takip etmek üzere görevlendirilmişti. Murdakyan, Juguvert Jamanak gazetesi ile yaptığı bir röportajında Amerika'nın Ermenistan sınırlarının tespit edilmesi amacıyla, bölgeye tarih ve coğrafya alanlarında uzman kişilerden oluşan bir komisyon göndereceğini bildirmişti. Muradikyan, Trabzon meselesi hakkında da Wilson ile bir görüşme yaptıklarını belirterek, *“Wilson nezdinde vuku' bulan müraca'atlarda Trabzon meselesi de var idi ise de ihtiyaren Trabzon için ısrar etmeyeceğimiz resmen Amerika'ya bildirilmiştir. Bunun sebebi de ma'lumdur.”* demiştir¹⁷⁴.

Ermeni din adamları, Paris Barış Konferansı'nda Anadolu'da oluşmakta olan Millî direniş aleyhinde de faaliyetlerde bulunmuşlardı. 19 Ekim 1919 tarihli **İrade-i Millîye** gazetesinde Rum ve Ermeni Patrikhane görevlilerinin Avrupa'da, Anadolu'daki hareketin Hıristiyan halka zulüm ve baskı yaptığı yönündeki açıklamaları ve bu doğrultudaki propaganda faaliyetleri üzerinde durmaktaydı. Haberde, her iki patrikhanenin bu tarz propaganda faaliyetlerinin amacının “Hareket-i Millîye'yi” batı kamuoyuna olumsuz bir şekilde tanıtmak olduğu belirtmekteydi. Yine **İrade-i Millîye** gazetesinde, Ermenilerin bu yöndeki diplomatik faaliyetleri üzerinde durularak, Zaven Efendinin, Paris Barış Konferansı'nda Anadolu'daki Millî hareketin Osmanlı topraklarında yaşayan Hıristiyan halka baskı yaptığı yönündeki açıklamalarına yer verilmişti. Gazete, bu propaganda faaliyetleri karşısında

---

¹⁷⁴ **İkdam**, 11 Eylül 1920, Sayı:8451, s.1

Anadolu'daki "Hareket-i Millîye'nin" amacını belirten çeşitli haberlere yer vererek, Ermenilerin iddia ettikleri gibi bir durumun söz konusu olmadığını vurgulamıştır. *"Hareket-i Millîye'nin hedef ve gayesi cihanın ma'lumu olmuştur. Harici ve dahili tehlikeler karşısında hukuk-u tabi'yesiyle mukaddesatının temin-i istihsali için birleşmektir."*, *"..... Hareket-i Millîye'nin (istihdaf) ettiği gayelerden en birincisi bu memleketde teşri-i hayat eden bilcümle anasırın husul-ü emniyet ve sa'adetlerini teşkil etmektir."*¹⁷⁵ **İrade-i Millîye** gazetesinin konuyla ilgili bir başka haberinde de, *"Vilayet-i Şarkîye'de bir Ermenistan teşkili için çalışan ve ma'alesef Ferid Paşa gibi bir Türk Sadrazamı da kendi daire-i emellerine (.....) muvaffak olan Ermeni teşkilatının bu maksad-ı Millîlerinin hüsranı karşısında hareket-i Millîyemizi anasır-ı gayr-i müslüm alehdarlığı (şaibedar) göstermek zilletine düşmeleri pek tabi'dir."*¹⁷⁶ yönünde açıklamalarda bulunulmaktaydı. Bu haberin devamında, Anadolu'ya gelen pek çok heyet tarafından da "Hareket-i Millîye'nin" Hıristiyan halka karşı bir katliamda bulunmadığının tespit edildiği vurgulanarak, Doğu Anadolu'da araştırmalarda bulunan General Harbord Heyeti'nin tespitleri üzerinde durulmuştu. **İrade-i Millîye** gazetesinin 29 Eylül 1919 tarihli nüshasında da, Ermenilerin konferansta yapmış oldukları bu iddialar karşısında, konunun aydınlığa kavuşturulması için, Anadolu'ya Amerika'dan tarafsız bir heyetin gönderilerek, çeşitli araştırmaların yapılması teklif edilmekteydi. Haberde, bu heyetin bölgeyi ziyaret etmesi durumunda, asıl baskı ve zulümlere kimlerin maruz kaldığının görüleceği de belirtilmişti.

Paris Barış Konferansı'nda Türk barış esaslarının belirlenmesi noktasında, İtilâf Devletleri arasında ciddi tartışmalar yaşandı. Özellikle boğazlar ve İstanbul'un

---

¹⁷⁵ **İrade-i Millîye**, 27 Ekim 1919, No:9, s.1

¹⁷⁶ **İrade-i Millîye**, 27 Ekim 1919, No: 9, s.1

durumu tartışmaların odak noktasını oluşturmaktaydı. Nitekim Osmanlı Devleti'nin Asya topraklarının paylaşımı noktasındaki tartışmaların uzaması, konunun 20 Mart 1919'da Dörtlü Konseye götürülmesine sebep oldu. Özellikle İngiltere ve Fransa arasındaki rekabet, anlaşmayı imkansız hale getiriyordu. İstanbul ve boğazlar bu iki devlet arasındaki tartışmanın ve çıkar çatışmalarının merkezidi. Nitekim Türk barış esasları, Paris'te belirlenemeyecek ve Türk sorunu Londra (12 Şubat-10 Nisan 1920) ve San Remo (18-26 Nisan 1920)'daki konferanslarda da tartışılacaktır. Paris Barış Konferansı'ndaki Türk barışı ile ilgili tartışmalar, çok ayrıntılı haberlerle olmasa da özellikle İstanbul basın tarafından yakından takip edilmekteydi. 7 Temmuz 1919 tarihli **İkdam** gazetesinde Fransız Lyon gazetesinden naklen yayınlanan bir haberde, konferansta en çok tartışılan konunun Türkiye meselesi olduğu ve bu soruna bir çare bulunamadığı, Birleşik Devletler sayesinde gündeme getirilen manda sisteminin de problemi çözemediği ifade edilmekteydi¹⁷⁷. Aynı tarihli İngiliz mandası yanlısı Alemdar ve Peyam-ı Sabah gazeteleri de, konferansta yaşanan bu tartışmalar üzerinde durmaktaydı. Ancak her iki gazetede konferansta ortaya atılan manda sisteminin problemi çözeceğine inanmaktaydılar. Tabiki bu manda ile kast edilen İngiliz madası idi.

2.3.Ermeni Faaliyetleri Karşısında İlk Tepkiler

Mondros Mütarekesi'nden hemen sonra mütareke şartlarına göre Osmanlı orduları terhis edilmiş, kısa bir süre sonra da İtilâf Devletleri'nin haksız işgalleri başlamıştır. Bu ortamda özellikle Büyük Ermenistan'ın kurulmasının düşünüldüğü Anadolu topraklarındaki Türk halkı, ordunun da terhis edilmesi ile Ermenilerin baskı

---

¹⁷⁷ **İkdam**, 7 Temmuz 1919, Sayı:8048, s.1'den Lyon gazetesi

ve zulümlerine marzu kaldı ve kısa süre içinde teşkilatlanmaya başladı. Bu teşkilatlanmalardan ilkinde, Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan ve Batum)'da rastlamaktayız. 1877-1878 Osmanlı Rus savaşı sonunda Kars, Ardahan ve Batum Ayastefanos Antlaşması (3 Mart 1878) ile Rusya'ya bırakılmıştı. Bölge halkı, yaklaşık 40 yıl Rus hakimiyetinde kaldıktan sonra, 3 Mart 1918'de imzalanan Brest Litovsk Antlaşması ve bu antlaşmanın müşterek metninin 4. maddesi gereğince, 12 Haziran 1918'de yapılan plebisit ile tekrar Osmanlı hakimiyetine geçmişti¹⁷⁸. Ancak bölgenin bu durumu kısa süre sonra imzalanan Mondros Mütarekesi ile tekrar değişti. Mütarekenin bölge ile ilgili 11. ve 15. maddeleri ile bölge İtilâf Devletleri işgallerine açık hale geldi¹⁷⁹. İmzalanan mütareke ile Osmanlı Devleti Kafkasya'da 1914 yılındaki sınırlarına çekilmekteydi.

Kafkasya'daki Osmanlı birliklerinin terhis edilmesi, Kars, Erzurum, Nahcivan, Batum, Ardahan ve civarını Ermeni ve Gürcü taarruzları karşısında savunmasız bıraktı. Ancak bölge halkı bu durumu kabullenmeyerek, hemen harekete geçti. 5 Kasım 1918'de Kars ve havalisinde "*Kars İslam Şûrâsı*" adıyla millî bir hükümet kuruldu. Bu hükümete, bölgeden çekilmesi gereken Türk ordusundan bazı görevliler de yardım ederek hükümeti desteklemiştir¹⁸⁰.

---

¹⁷⁸ Esin Dayı, **Erzurum Kongresi ve Elviye-i Selâse Meselesi**, Erzurum 1997, s.2; Jaescke, a.g.e., s.42.

¹⁷⁹ 11. madde, İran'ın kuzey batısındaki Osmanlı kuvvetlerinin harpten evvelki hudut gerisine çekilmesi hususunda evvelce verilmiş olan emir derhal icra edilecektir. Maverâ-yı Kafkasya'nın evvelce tahliyesi emredildiğinden, geriye kalan kısmın da İtilâf Devletlerince, bölgedeki durum tetkik edildikten sonra, talep edilirse tahliye edilecektir.

15. madde, ile de bütün demir yollarına İtilâf Devletleri kontrol zabitleri memur edilecektir, şartı konmuştur. Bu demiryolları hattına Osmanlı denetiminde bulunan Güney Kafkasya demiryolları da dahil edilmiştir. Tabi bu maddeye Batum'un işgal edileceği ve bu duruma da Osmanlı Devleti'nin karşı çıkmayacağı şartları da eklenmiştir. Bu maddelere mütarekenin 7. maddesi de eklenince İtilâf Devletleri Anadolu toprakları üzerinde oldukça geniş bir hareket özgürlüğüne sahip olmuştur. bkz., Ali Fuat Türkgeldi, **Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Ankara 1948, s.71.

¹⁸⁰ Bölgedeki orduda görevli olan Hilmi Uran, Kars Millî Şûrâsı kurulmadan önce Fahrettin Erdoğan'ı çağırarak ona "Arkadaş biz çekilip gidiyoruz. Bütün halkınızı kongreye davet ediniz, Kars'ta kendi hükümetinizi kurarak Millî teşkilatınızı idare için ele alın" tavsiyesinde bulunmuştur. Fahrettin Erdoğan, **Türk Elllerinden Hatıralarım**, İstanbul 1954, s.166.

Kars İslam Şûrâ'sının kuruluşundan kısa bir süre önce bölge halkı, 9. Ordunun bölgeyi tahliye etmesi gerektiği haberleri karşısında, derhal harekete geçerek ilk önce Ahıska, Ahılkelek ve Gümrü civarında 29 Ekim 1918 tarihinde "*Ahıska Hükümet-i Muvakkatası*" adıyla yerel bir hükümet kurdu. Hükümet temsilcileri, hem 9. Ordu komutanı Yakup Şevki Paşa hem de 3. Fırka Kumandanı Halid Beyle görüşerek, ordunun bölgeyi terk etmemesi gerektiği yönündeki düşüncelerini bildirdi. Ahıska Hükümet-i Muvakkatası, 30 Kasım 1918 tarihine kadar bölgeyi Ermeni ve Gürcü taarruzlarına karşı korudu ve bu tarihte de Kars'taki İslam Şûrâ'sı ile birleşti. Bölgedeki diğer bir hükümet 3 Kasım 1918 tarihinde kurulan "*Aras Türk Hükümeti*" dir. Bölge halkı yaklaşık 40 yıllık Rus işgalinden yeni kurtulmuştu, ancak Türk ordusunun mütareke şartlarına göre geri çekilmek zorunda olması, bölgeyi kendi kaderiyle başbaşa bırakıyordu. Bölge halkı, bu durum karşısında hükümetlerini kurarak, Ermeni ve Gürcü taarruzlarına karşı mücadele etti. Aras Türk Hükümeti de 30 Kasım 1918'de Kars İslam Şûrâ'sı ile birleşti¹⁸¹.

Kars İslam Şûrâ'sı bölgede kurulmuş olan en etkili teşkilat idi. Şûrâ üyeleri, teşkilatın kuruluşundan hemen sonra etraf sancak ve kazalara haberler göndererek, ilk toplantının 14 Kasım 1918'de yapılacağını bildirdi. Bu Birinci Kars Kongresi'nde, Piroğlu Fahrettin Bey'in reisliği altında 8 kişilik bir Muvakkat heyeti ve başkanlığını Kepenekçi Emin Ağa'nın yapacağı "*Millî İslam Şûrası Merkezi Umumisi*" adı ile mahallî bir hükümet kuruldu¹⁸². Hükümet üyeleri, bir yandan bölgeden çekilmekte olan ordudan askerî binaları ve müstahkem mevkiîleri alıp, daha iyi çalışmak için uygun ortamı sağlamaya çalışırken, diğer yandan da Kars sancak ve kazaları ile

---

¹⁸¹ Bu iki hükümet hakkında geniş bilgi için bkz., Ahmet Ender Gökdemir, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti**, Ankara 1998, s.35-62.

¹⁸² Fahrettin Kırzioğlu, "*Cenub-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti (Kars Millî-Şûrâ Hükümeti)*", **Türk Kültürü Dergisi**, Sayı:72 (Ekim 1968), s.957.

Ahıska, Artvin ve Batum sancak ve kazalarında da merkezi Kars'ta olan Millî Şûrâ'nın şûbelerini açtı¹⁸³. Şûrâ temsilcileri, 9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa ile de temaslarda bulundu. Paşa, hükümet üyelerine silah ve diğer malzemeler için yardımda bulunmuştur. 30 Kasım 1918 tarihinde Orduâbâd, Nahçıvan, Kamerli, Sürmeli, Serdarâbâd, Doğu Şüreğel, Ahıska ve Ahılkelek bölgelerinden yaklaşık 60 kadar temsilcinin katılımıyla Kars'ta yapılan İkinci Kars Kongresi'nde, hükümet merkezinin Kars olduğu ve Millî Şûrâ Hükümeti'nin kurulması oy birliği ile kabul edildi. Bu ilk toplantıda, 12 kişiden oluşan bir yönetim kurulunun da oluşturulması kararlaştırılarak, hükümet başkanının Cihangiroğlu İbrahim (Aydın) olması karara bağlandı¹⁸⁴. Bu arada Ermeniler bölgedeki gelişmelerden rahatsız olmuş ve Ermenistan Hariciye Nezareti, 21 Kasım 1918'de Erivan'da bulunan Osmanlı siyasi ve askerî temsilcisi Ferik Mehmet Ali Paşa'ya müracaat etmiştir. Bu görüşmede Ermeniler, Ferik Mehmet Ali Paşa'ya bölgedeki Müslüman ve Türklerin hasımâne faaliyetler içinde olduklarının duyulduğunu, bu gelişmelerin Ermenistan'dan gelecek olan muhacirler arasında heyecan yarattığını ve durum karşısında Ermeni muhacirlerin nefislerini korumak için silahlandıklarını bildirmişti. Ferik Mehmet Ali Paşa, Yakup Şevki Paşa'ya müracaat ederek bölge hakkında bilgi aldıktan sonra, Ermenistan Hariciye Nezaretine, bölgede Ermenilere yönelik bir faaliyetin olmadığını asıl bölgedeki Ermenilerin silahlandıklarını, bu durum karşısında Türk ve

---

¹⁸³ Gökdemir, a.g.e, s.66.

¹⁸⁴ Hükümet üyeleri şunlardır: Kars'lı Cihangiroğlu Hasan Beğ, Divriğli Piroğlu Fahrettin Beğ, Çıldır Dr. Esad Beğ, Akbabalı Hacı Abbasoğlu, Kerbelâyî Mehmet Beğ, Karaçantalı Hacıoğlu Ahmet Beğ, Molla Bilal Beğ, İrevanlı Ahundoğlu Taki Beğ, İğdirli Ali Beğoğlu Mehmet Beğ, Gümrülü Halıcıoğlu Yusuf Beğ, Borçkalı Kepenekçi Emin Ağa, Kağızmanlı Ali Rıza Beğ, Diğorlu Camdanlı Aşiret Reisi Maksud Ağaoğlu Hasan Ağa ayrıca Hükümet muavinliğine Kepenekçi Emin Ağa, Umumi Katipliğe de Kami Beğ seçilmiştir. bkz., Erdoğan, a.g.e, s.169.

Müslüman halkın da muhtemel bir Ermeni taarruzu karşısında kendilerini korumak amacıyla silahlandıklarını bildirdi¹⁸⁵.

Ermenistan Hükümeti, İtilâf Devletleri'nin de desteğini alarak Erivan'ın güneyinden İran sınırına kadar olan bölgeyi kontrolleri altına almak istemekteydi. Bu bölge içindeki en stratejik mevki Şûrâ Hükümeti'nin bulunduğu bölgeydi. Kasım ve Aralık 1918'de Sassun ve Muş'lu Sonyat, Türkiye'den kaçan Ermenilerden teşkil ettiği çetelerle harekete geçerek Müslüman köylerine baskınlar düzenledi ve köy halkından bazı aileleri kaçırarak, yerlerine 15.000 kadar Ermeni muhacir yerleştirdi.¹⁸⁶

Kars ve civarında bu gelişmeler yaşanırken, Batum halkı da Gürcistan taarruzları karşısında bir savunma hattı oluşturmak için faaliyete geçti. Bu arada 1 Aralık 1918'de İngilizler, Batum'a araştırma yapmak amacıyla bir öncü birlik gönderdi ve kısa bir süre sonra da 24 Aralık 1918'de de 7000 kişilik bir askerî kuvvetle Batum'u işgal etti. Bu gelişmeden kısa bir müddet önce, 4 Aralık 1918'de 3. Fırka, Ahıska'yı tahliye ederek, Ardahan tarafına çekildi¹⁸⁷. Böylesine karışık bir ortamda, Gürcüler Ahıska'yı işgal etti. Bölgedeki Türk ordusunun çekilmesiyle, Ahılkelek de Ermeniler tarafından işgal edildi. Bu durum Gürcülerle Ermeniler arasında tartışma konusu olmuş ve bu tartışma kısa süre içinde iki ülke arasında savaşa neden oldu. Aslında Batum, Ahıska, Ahılkelek Millî Şûrâ Hükümeti sınırları içindeydi. Bu savaşla birlikte bölgede ciddi bir kargaşa başladı.

İngilizler, Mondros Mütarekesi'ne göre 11 Kasım 1918'de Kars'a bir heyetle gelmiş ve 9. Ordudan müstahkem mevkiîleri alarak, 26 Kasım'da da Kars İçkalesi'ni

---

¹⁸⁵Gökdemir, a.g.e, s.67.

¹⁸⁶Gökdemir, a.g.e., s.74.

¹⁸⁷ Erdoğan, a.g.e., s.164-169.

"Millî İslam Şûrâsı"na teslim etti¹⁸⁸. Bölgedeki bu sıcak gelişmelerden sonra 3. Fırka Kumandanı Halid Bey'in başkanlığında, 5 Ocak 1919 tarihinde Ardahan'da I. Ardahan Kongresi yapıldı¹⁸⁹. Kısa bir müddet sonra Ardahan'da, 7-9 Ocak 1919 tarihinde II. Kongre yapıldı. Bu İkinci kongreye, ilk kongreye katılan 8 kişi dışında Millî Şûrâ'dan 12 kişi daha katıldı¹⁹⁰. Kongrede, tüm şûrâların bir araya getirilerek, Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti-i Muvakkata-i Millîyesi'ni kurmak üzere Kars'ta büyük bir kongre toplanması kararlaştırıldı. Bu karara ilaveten, bir askerî teşkilat kurularak Ermeni ve Gürcü saldırılarının önlenmesi, basın yoluyla özellikle Trabzon'da çıkan *İstikbal* ve *İkbal*, Batum'da *Sada-yı Millet*, Erzurum'da *Albayrak* gazetelerinde, bölgeyle ilgili haberlere ve resmî belgelere yer verilerek, Millî hakların tanıtımının sağlanması kararlaştırıldı. Elde bulunan silahların kesinlikle İngilizlere teslim edilmemesi yönünde de kararlar alındı.

Ardahan Kongresi'nin yapıldığı günlerde İngiliz Kumandanı Walker, 16 Ocak 1919'da Gümrü'de Ermeni Dışişleri Bakanı Tigranyan ile bir araya geldi. Tirgranyan, bu görüşmede Walker'a Osmanlı Devleti'nin 1914 yılındaki sınırlarına kadar ilerleme isteklerini bildirdi Ancak Walker, Ermenilerin bu isteğini kabul etmeyerek, Kars'ta askerî yönetimin İngilizlerin denetiminde olacağını, sivil yönetimin ise Ermenilere

---

¹⁸⁸ Kırzioğlu, a.g.m, s.958-959.

¹⁸⁹ Bu kongreyi düzenleyen 8 kişilik heyetin diğer üyeleri şunlardır: Dr Hakkı Cenap, Dr Abidin (Ağacıoğlu), Dr Fuat Sabit, Filibeli Hilmi, Baytar Kaymakamı Arif, Ebulhindili Köseoğlu Cafer (Erçikan), Ardahan Kaymakamı Haşimoğlu Rasim(Acar); Kongrede alınan kararlar şunlardır:1- Devletimize İngilizlerin dikte ettirdiği Mondros Mütarekesi şartlarını, çeşitli sebep ve bahanelerle tatbik ettirmemek, 2-Eldeki silahları teslim etmek şöyle dursun, düşmanlarla çarpışarak yeniden silahlanmak için her çareye başvurmak, 3-Yeni kurtulmuş olan Ahıska ve Elviye-i Selase'yi teşkil eden topraklarımızla birlikte, boğazları açılan, limanlarıyla demiryolları işgal edilen Anavatamı da kurtarmak için, geniş ölçüde teşkilat kurup zafere ulaşınca kadar yılmadan, feragat ve tesanütle çalışmak, 4-Derhal Millî Şûrâ Hükümeti bölgeleri temsilcileriyle Ardahan'da yeni bir kongre yapmak **Albayrak**, 10 Ocak 1919, Sayı: 54, s.1

¹⁹⁰ Kongreye yeni katılan şahıslar şunlardır: Osman Server, Mehmed Ali Beğ, Dr. Esad Beğ, Cihangiroğlu İbrahim Beğ, Yusuf Ziya Beğ, Şakiroğlu Ahmed Beğ, Mehmed Ramiz Beğ, Haşimoğlu Rüstem Beğ, Cihangiroğlu Hasan Beğ, Afzal Beğ, Ali Rıza Beğ, Akbabalı Hacıbabbasoğlu Kerbelayı Mehmed Beğ,, **Albayrak**, 15 Ocak 1919, Sayı: 57, s.2; Kırzioğlu, a.g.m, s.959.

devredileceğini bildirdi¹⁹¹. Walker, 7 Ocak 1919'da Kars'a gelerek, Yakup Şevki Paşa ile de görüştü. Bu görüşmeden sonra Walker, Gümrü'ye dönerek Kars (İngiliz) askerî valiliğindeki Ermeni yönetiminin rolü konusunda Ermenistan ile bir antlaşma yaptı. Bu antlaşma ile; Ermenilerin Kars'ta bir jandarma kuvveti bulundurmaları kararlaştırılıyor ve Türk birlikleri geri çekildikçe bu askerî birliklerin ilerlemelerine ortam sağlanıyordu. Antlaşmadan kısa bir süre sonra Walker, Yüzbaş Clive, Erington Temperley'i Kars İngiliz askerî valiliğine tayin etti. Hovannes Kachazununi Kabinesi'nde de görev almış olan Stephan Korganian'ı da sivil vali olarak seçilmesi için aday gösterdi. Walker'ın planı doğrultusunda, 13 Ocak 1919'da 200 kişilik bir İngiliz müfrezesi nezaretinde İngiliz askerî valisi Temperley, yaklaşık 60 kadar Ermeniden teşkil edilen hükümet heyeti, İngilizlerin İstanbul'daki karargahının Kurmay Başkanı General Beach yönetiminde Kars'a geldi¹⁹². İngiliz birlikleri, Kars'a geldikten sonra general Beach ve askerî vali Temperley, Millî Şûrâ Hükümeti temsilcileriyle görüşerek, İngiltere Hükümeti adına Ermeni Korganof'un Kars valisi tayin edildiğini ve kendisine itaat edilmesi gerektiğini bildirdi. Hükümet temsilcileri, halkının tamamının Müslüman ve Türk olan bir bölgenin Ermeni yönetimi altına girmeyeceğini, bir Ermeni valinin tayin edilmesinin bölge halkının göz göre göre Ermeniler tarafından katledilmesine göz yummak olduğunu belirterek, bir Ermeni valiyi asla kabul etmeyeceklerini belirtti. Hükümetin konuya ilgili olarak hazırladığı bir nota da bu heyete bildirildi. Notada, genel hatlarıyla Elveye-i Selase'de çoğunluğu teşkil eden bir hükümetin kurulduğu, bölgede İngilizlerin komutan ve erlerinin kabul edildiğinin, ancak bu kadar Müslüman ve Türk kanı döken

---

¹⁹¹ **Albayrak**, 20 Ocak 1919, Sayı: 60, s.1

¹⁹²Erdoğan, a.g.e., s.177

Ermenilerin bölgeye kabul edilmeyeceği üzerinde durulmaktadı¹⁹³. Bölge halkı ve Hükümetin bu direnişi karşısında General Beach, kendileriyle birlikte getirdikleri Ermeni birliklerini geri göndermek zorunda kaldı.

İngiliz yetkililer önünde başarılı bir sınav veren Millî Şûrâ temsilcileri, Ardahan Kongresi'nde de kararlaştırıldığı üzere 17 Ocak 1919'da sancak ve kazalardan gelen 131 delegenin katılımıyla, Büyük Kars Kongresi'ni topladı. Kongre sonunda, Millî Şûrâ Hükümeti'nin tüm şübelerinin birleşmesi ile Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Millîyesi (Güneybatı Kafkas Geçici Millî Hükümeti) kuruldu. Bu hükümet, Ahıska, Ardahan, Oltu, Kağızman, Iğdır, Şavşat, Nahcivan gibi oldukça geniş bir alanda etkindi. Hükümet başkanlığına Cihangiroğlu İbrahim (Aydın) Bey getirildi¹⁹⁴. Yeni hükümetin ilk toplantısında, 18 maddelik bir anayasa da kabul edildi¹⁹⁵. Hükümet bu ilk toplantısından sonra, Batum'a Tiflis'e, Erzurum'a ve İstanbul'daki İtilâf Devletleri temsilcilerine birer heyet göndererek, kurulan yeni hükümetin amaçları, bölgedeki Ermeniler ve Türklerin nüfus durumları hakkında bilgiler verdi.

Hükümetin resmi yayın organı Batum'da çıkan *Sada-yı Millet* gazetesi idi. Bunun dışında, Erzurum'da çıkarılan *Albayrak* ve Trabzon'da yayınlanan *İstikbal* gazeteleri de hükümeti desteklemekteydi. **Albayrak** gazetesinde hükümetle ilgili olarak şu habere yer verilmişti: "*Millî Meclis halklara kendi kaderlerini serbestçe tayin etme hakkı tanıyan Wilson Prensiplerine dayanarak, Kafkasya'nın güneybatısında kalan toprakları, buralarda yaşayan halkların meşru mülkü sayar.*

---

¹⁹³ **Albayrak**, 20 Ocak 1919, Sayı: 60, s.2

¹⁹⁴ Fahrettin Kırzioğlu, "*Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)'daki Milli Mücadele'de Kars ve Atatürk ile İlgili Belgeler*", **Belleten**, (Ocak-Nisan 1984), Cilt:XLVIII, Sayı: 189-190, s. 109-165.

¹⁹⁵ **Albayrak**, 20 Ocak 1919, Sayı:60, s.1, ayrıca bkz., Fahrettin Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, İstanbul 1953, s.557.; Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler**, İstanbul 1952, s.486-487.; Fahrettin Erdoğan, a.g.e., s.184.

Buna delil olarak gösterilebilecek tarihi ve tarih öncesi haklar bir yana bu insanlar bu topraklara menfaat bağıyla da bağlıdırlar..."¹⁹⁶

Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti'nin kurulması, komşu hükümetlerden Ermenistan ve Gürcistan'ı rahatsız etti. Ermenistan Dışişleri Bakanı Tigranian, Vali Karganof ve arkadaşlarının geri gönderilmesini protesto ederek, İtilâf Devletleri temsilcilerine protesto telgrafları gönderdi. Bu telgrafların birinde: "*Türk kuvvetleri Ermenistan'ı sıkboğaz etmektedir. İttihatçıların Ermeni halkını yeryüzünden silmeye azmettikleri konusunda verdikleri kararları iyice anlaşılmalıdır.*"¹⁹⁷ yönündeki bazı iddialar ileri sürülmekteydi.

Hükümet, bu gelişmelerden kısa bir müddet sonra hükümet sınırlarının tespit edildiği bir *Hududnâme* yayınladı. Bu belgeye, Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti'nin son nüfus istatistikleri de eklenmişti. Burada "*genel nüfus 1.738.478 olarak belirtilmiştir. Bunun toplam, 1.534.824'ünü Türk İslam nüfusu, 227.324'ünü de bölgede meskun olan Rus, Rum, Malakan gibi azınlık nüfusun teşkil ettiği belirtilmiştir.*"¹⁹⁸

Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti, kendisini tanıtmak ve Paris Barış Konferansı'na katılıp hükümet sınırları dahilindeki arazide çoğunluğun Türk ve Müslüman halka ait olduğunu ve bölgenin asırlardan beri Türk yurdu olduğunu belirtmek amacıyla İstanbul'a temsilciler göndererek bunları maddi yönden de destekledi. Paris Barış Konferansı'nın devam ettiği günlerde, Hükümet temsilcileri, konferansa Hilali Ahmer (Kızılay) teşkilatı vasıtasıyla katılarak, Ermenilere verilmesi gündeme getirilen bölgede, nüfusun çoğunluğunun Türklerden oluştuğunu

---

¹⁹⁶ **Albayrak**, 18 Ocak 1919, Sayı:58, s.1

¹⁹⁷ Gökdemir, a.g.e., s.99.

¹⁹⁸ Bu Hududnâme hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Erdoğan, a.g.e, s.261-262; Kırzioğlu a.g.e, s.27.

ısrarla belirterek, Wilson Prensipleri'ni hatırlattı. Ermeniler, gerek Paris'te ve gerekse daha sonraki Londra ve San Remo görüşmelerinde Vilâyât-ı Sitte'de çoğunlukta olduklarını iddia etmekteydiler. Bu iddialarını desteklemek amacıyla, Kilikya ve Doğu Anadolu'da çoğunluğu sağlamak için bu iki bölgeye Kafkaslardan Ermeni aileler getirerek yerleştirdiler.

Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümet, Paris Barış Konferansı'na protesto mektupları da gönderdi. **Albayrak** gazetesinin 10 Ocak 1919 tarihli nüshasında yer verilen bu mektuplarda, Vilâyât-ı Sitte'de Müslüman halkın çoğunlukta olduğu vurgulanarak, bölge halkının Türk topraklarından ayrılmak istemediği yönündeki kararlılığını gösteren raporlara yer verilmekteydi.

Kars ve civarında bulunan İngiliz birlikleri, hükümet kurulduğunda herhangi bir tepki göstermedikleri halde hükümetin faaliyetlerini genişleterek, hem askerî hem de diplomatik yönlerden harekete geçmesi İngilizleri rahatsız etmişti. İngiliz komutan Temperley, hükümet yetkililerine tekrar müracaat ederek, Ermeni mültecilerin Kars'a gelip yerleşmelerine izin verilmesini ve bu duruma direnmemeleri gerektiğini belirtti. Gerek yeni hükümet ve gerekse de halk bu teklifi kabul etmeyerek, böyle bir durumda Ermenileri Kars'a sokmayacaklarını ve savaşı göze alacaklarını belirtti. Hükümet, bir yandan İngilizlerle mücadele ederken, diğer yandan da 1 Mart 1919 tarihinde Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti Parlamentosu'nu açtı. Hükümetin faaliyetleri karşısında İngilizler, Temperley'inin Türklere karşı ılımlı davrandığını düşünerek, Temperly'in yerine bölgeye, General Verney Asser'i tayin etti. Asser'in direktifleri doğrultusunda Kars'a yerleşmek üzere 5000 Ermeni, 3 Mart 1919'da bölgeye hareket etti. Bölge halkı ve Hükümet bu duruma karşı çıktı. Büyüyen olaylar karşısında yeni vali, olayları yatıştırmak için Ermenilerin şehre

girmeyeceğini söyledi. Ancak bölgedeki İngiliz birlikleri kendi üniformaları altında pek çok Ermeni hükümet sınırları içine sokmuştu. İngiliz yetkiler, hükümetin kuvvetini kırabilmek için yerli aşiretleri hükümetten ayırmak için çeşitli propaganda faaliyetlerinde de bulundu¹⁹⁹.

Hükümet ve bölge halkının Ermenileri kabul etmemesi ve İngilizlerin baskısına rağmen, Kars'ta bulunan buğday stoklarının teslim edilmemesi üzerine, Kars ve civarına yerleşmek için bekleyen Ermeni mülteciler, oldukça zor durumda kaldı. Ermenilerin Kars'a alınmaması üzerine, Ermeni Hükümeti temsilcileri de birkaç kez Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti yetkililerine müracaat etmişti. **Albayrak** gazetesinin 15 Mart 1919 tarihli nüshasında yer verilen bu müracaatların birinde, "*Ermeniler tarafından katliamın yalnız Türkiye dahilindeki İslamlara yapıldığını, Kafkasya'daki İslamlara katliamın Rumlar tarafından icraa olunduğu söyleyerek, asıl suçlu olan Rumların memleket dahiline kabul olunarak, Ermenilerin niçin kabul edilmedikleri*" üzerinde durulmaktadır.

İngilizler, Ocak 1919 başlarında Tiflis'te Ermeniler ve Gürcülerle yaptıkları görüşmeler sonunda, iki hükümet arasındaki savaşa son verdi. Durumu fırsat bilen Ermeniler, tekrar güneye, Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti sınırına doğru ilerleyerek, baskı ve katliamlara başladı. Hükümet, sınır boylarındaki köyleri basarak halkı katleden Ermeni çetelerine karşı silahlı direniş başlattı. Ancak bu durum Türklerin Bolşeviklerle yaklaşmasını engellemek için, bir Kafkasya bloğu oluşturmak isteyen İngilizleri, rahatsız etti. 13 Nisan 1919'da harekete geçen İngilizler, Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti'ni dağıtarak, hükümet üyelerinin büyük bir kısmını Malta'ya

---

¹⁹⁹ Erdoğan, a.g.e., s.189.

sürgüne gönderip, mallarına el koydu²⁰⁰. İngilizler, kısa süre sonra Arpaçay doğusundaki Ermeni birliklerini Kars'a yerleştirdi. Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti, bu işgalden birkaç gün önce Hükümetin bağımsızlığını tüm Türk-İslam dünyasına ve İtilâf Devletleri'ne duyurmak ve bölgede yaşanan olaylar hakkında bilgi vermek amacıyla bir belgenin hazırlanmasına kara vermişti. Bu görev, Hükümetin İçişleri Bakanı olan Fahrettin Bey'e verilmişti. Ancak belge, 17 Nisan 1919'da tamamlandı. Yani Hükümetin İngilizler tarafından işgalinden beş gün sonra basılabilmisti. Buna rağmen belge Erzurum'da 1000 adet bastırılarak, başta bölgedeki aşiret reisleri olmak üzere, bütün Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerine gönderildi²⁰¹.

Bölgede bulunan İngiliz birlikleri, merkezi Kars'ta olan bir Şûrâ Hükümeti kurarak, 30 Nisan 1919'da burayı Ermenilere teslim etti. Ancak bölgede Ermenilere karşı direniş hiçbir zaman bırakılmadı, bu mücadeleler Kars'ın 1920 yılında kurtuluşuna kadar devam etti²⁰².

İngiliz birliklerinin Cenub-i Garbî Kafkas Hükümeti Parlamentosu'nu basarak, Kars'ı işgal etmesi ve ardından da bölgeye Ermenileri yerleştirmesi, hem dağılan hükümet üyeleri, hem de Anadolu'daki diğer Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri tarafından da protesto edildi. Hükümetin İçişleri Bakanı Fahrettin Bey, Albayrak gazetesine işgali protesto eden açıklamalarda bulunarak, bölgede yaşanan olaylar dikkat çekmekteydi. Fahrettin bey, Hükümet üyelerinin tutuklandıklarını ve bunlara oldukça kötü muamele edildiği üzerinde durarak, İngiliz işgalinden sonra halktan silahlarını bırakmalarının istendiğini, Elveye-i Selase sınırlarında Gürcü

---

²⁰⁰ Bilal Şimşir, **Malta Sürgünleri**, İstanbul 1976, s 57.; İngilizlerin Hükümet üyelerini tutuklamaları ve mallarına el koymaları ile ilgili olarak Rusça arşiv belgelerinde de kayıtlar mevcuttur. Eroğlu, a.g.e., Vesika No: 17950, '(Temmuz 1919); Vesika No: 17957 (Ekim 1919), s. 38. ile 50-51.

²⁰¹ **Albayrak**, 17 Nisan 1919, Sayı: 6, s.1, Bir nevi bağımsızlık ilan olan bu "İntibahname" gazetesinin manşet haberi olarak yayınlanmıştır.

²⁰² **Albayrak**, 1 Mart 1919, Sayı:9, s.1

taarruzlarının başladığını belirtmekteydi.. "*Gürcü kuvvetleri Elviye-i Selase hududuna tekrar tecavüz ederek ahaliyi İslamiyeyi kadın, erkek, çoluk, çocuk tanımaksızın katletmiştir.*"²⁰³

Bu gelişmeler yaşanırken Anadolu'da da Millî hareket kuvvetli bir şekilde teşkilatlanmaktaydı. 23 Temmuz 1919'da Erzurum, 4-11 Eylül 1919 tarihleri arasında da Sivas Kongresi toplandı ve vatanın bir bütün olduğu ve hiçbir parçasının ayrılmayacağı yönünde kararlar alındı. Anadolu'nun pek çok yerinde İtilâf Devletleri'nin haksız işgalleri karşısında pek çok Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulmuş ve bu gruplar Sivas Kongresi'nde birleştirilerek daha güçlü bir yapılanmaya doğru gidilmekteydi.

Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti'nin, İngilizler tarafından dağıtılmasına rağmen bölge halkının hem İngilizler hem de Ermenilere karşı direnişi devam etti. Bu mücadelenin yoğun bir şekilde devam ettiği diğer bir merkez de Oltu ve civarıydı. Mondros Mütarekesi ile Oltu ve civarı da Türk sınırları dışında bırakılmıştı. Daha önce Oltu'da oluşturulan İslam Komitesi, bu gelişmeler üzerine "İslam Terakki Komitesi" adı altında yeniden teşkilatlandı. Kars'ta Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti kurulduktan sonra Oltu'da bulunan İslam Terakki Komitesi, bu hükümete şûrâ şûbesi olarak bağlandı. Kars'taki hükümetin 13 Nisanda İngilizler tarafından dağıtılması üzerine bu teşkilat üyeleri Oltu Şûrâ Hükümeti'ni kurdu. Ancak bölgedeki gelişmeler İngilizlerin dikkatini çekmiş ve Oltu'ya Yüzbaşı Farel gönderilmişti. Farel, hükümet yetkilileri ile görüşerek, Oltu ve dolaylarının Ermenilere ait olduğunu, bu yüzden buralara Ermenilerin getirilmesine izin verilmesini istedi. İngilizlerin bu isteği hükümet temsilcileri ve halk tarafından

---

²⁰³ **Albayrak**, 22 Nisan 1919, Sayı:6, s.1

reddedildi²⁰⁴. Yüzbaşı Farel, bölgedeki direnişin kırılmayacağını anlayarak, hükümet temsilcilerine yeni bir meclisin kurulmasını teklif etti. İngilizlerin dayatmalar sonunda Oltu'da Rum temsilcilerinde bulunduğu, "*Oltu Meclis-i İdaresi*" kurulmuş, ancak Farel'in Kars'a dönüşünden hemen sonra bu meclis kendi kendini feshederek, Yusuf Ziya Beyin başkanlığında yeniden "*Oltu Şûrâ Hükümeti'ni*" kurdu. Bu hükümet bir taraftan Rumlarla diğer taraftan da Ermenilerle mücadele etmiştir. Ermeniler İngilizlerin de desteğini alarak, Oltu ve civarının Ermenistan sınırları içinde olduğuna dair Beyannâmeler hazırlayıp, bunları bölgede dağıtarak, yoğun bir propaganda faaliyetine başladı. Bu propaganda faaliyetleri karşısında Yusuf Ziya Bey bir bildiri hazırlayarak, Oltu ve civarının bir Türk yurdu olduğunu ve kesinlikle Ermenilere terk edilmeyeceğini belirtti²⁰⁵. Bu gelişmeler yaşanırken, Oltulu gençler bir araya gelerek, "*Oltu Serbest Gençler Yurdu*" adında bir cemiyet kurup, halka tiyatro gösterileriyle Ermeniler ve Rumların yapmış oldukları zulüm ve baskılar hakkında bilgi vererek, halkı bilinçlendirdi²⁰⁶. Bölgede Ermenilere karşı gelişen direniş kırılması için İngilizler, çok daha ciddi bir şekilde bölgeyle ilgilenmeye başladı. Bu amaç doğrultusunda, daha önce Kars'ta Şûrâ Hükümeti ile İngilizler arasında irtibat subaylığı yapmış olan, Yüzbaşı Prissol, Oltu'ya gönderildi. Prissol, 1 Ağustos 1919 tarihli notasında Oltu ve dolaylarının Ermenistan'a verildiği öne sürülüyor ve bunun içinde bölge halkının en kısa sürede silahlarını bırakarak, Ermeni yönetimine tabi olması isteniyordu. Nota, bölge halkını ve hükümet temsilcilerini harekete geçirdi ve ilçelerden ve civar köylerden gelen halkın katılımıyla büyük bir protesto yürüyüşü yapıldı. Bu protesto gösterileri ardından da hükümet temsilcileri, 7

---

²⁰⁴ Ög.Ütğm. Sami Önal, "*Oltu Şûrâ Hükümeti ve Oltu'nun Anavatanla Birleşmesi*", **Türk Kültürü**, Sayı.72 (Ekim 1968), s.969.

²⁰⁵ **Albayrak**, 17 Nisan 1919, Sayı 6, s.2

²⁰⁶ **Albayrak**, 18 Nisan 1919, Sayı:6, s.2

Ağustos 1919 tarihli bir karşı nota hazırlayarak, bölgenin kesinlikle Ermenilere teslim olmayacağını belirtti²⁰⁷. Oltu'da kurulmuş olan Şûrâ Hükümeti 17 Mayıs 1920 tarihine kadar Oltu ve civarını bağımsız bir şekilde yönetmiş bu tarihten sonra da T.B.M.M. Hükümeti'ne katılmıştır. Bu süre içinde Rumlar Ermeniler ve onları destekleyen İngilizlerle mücadele etmiştir.

Anadolu'nun doğusunda, Ermeniler ve onları destekleyen İngilizlerle yukarıda belirttiğimiz mücadele devam ederken, Anadolu'nun güneyinde de Ermeniler ve onların destekçisi olan Fransızlar ile çetin bir mücadele yapılmaktaydı. Mondros Mütarekesi gereğince Türk birliklerinin bölgeyi boşaltmaya başlaması ile ortam gerginleşmişti. Nitekim 11 Aralık 1918'de çoğu Ermenilerden oluşan bir Fransız birliği Dört Yol'a girdi. Bu işgalleri, 17 Aralık 1918'de Mersin'in, 21 Aralık 1918'de Adana'nın, 27 Aralık 1918'de Pozantı'nın işgalleri izledi. 9 Ocak 1919 tarihinde de Albay Bremond genel valiliğe getirildi²⁰⁸. Çukurova ve civarı Fransızlar için oldukça önemli stratejik mevkiilerdi. *"Kilikya'nın Fransızlar tarafından işgali, stratejik ve ekonomik sebeplerle Suriye'nin tarihi müdafaaasını teşkil eden Toros Geçitlerini ele geçirmeyi istilzam etmektedir."*²⁰⁹ Nitekim Mondros Mütarekesi'nin 10. maddesi ile Toros Tünellerine İtilâf Devletleri tarafından el konulacağı belirtilmişti. Fransızlar bu bölgede hakimiyetlerini devam ettirebilmek amacıyla, daha önce Tehcir Kanunu ile Suriye'ye sevk edilen Ermenileri geri getirerek bölgeye

---

²⁰⁷ **Hadisat**, 9 Ağustos 1919, Sayı:211, s.2

²⁰⁸ I. Dünya savaşı sonlarına doğru, Fransa, Ermeni gönüllüleri ile bir mukavele imzalamış, buna göre Ermeniler vatanları kabul ettikleri tehcir bölgelerine ilk olarak girme imtiyazını verilmiştir. I. Dünya Savaşı sona erince Fransız Generali Hamelin, Fransız Doğu Lejyonu'nu ikiye ayırmış, Suriye'de ikamete mecbur ettiklerine "Suriye Lejyonu" adını vermiştir. General Hamelin, Doğu Lejyonu'nda kalan kuvvetlerden üç Ermeni bataryası meydana getirmişti. Bunlardan birincisi İskenderun-İslahiye, ikincisi Toprakkale Dört Yol arasında, üçüncüsü ise, Mersin'e yerleştirilmiş ve bölüklere ayrılarak Tarsus, Pozantı ve Adana çevresine dağıtılmıştır. Kemal Çelik, *"Millî Mücadele'de İlk Kurşunu ve Dört Yol'un Düşman İşgalinden Kurtuluşu"*, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Prof. Dr. Fahir Armaoğlu Özel Sayısı, Sayı:41 (Temmuz 1998), s.480.

²⁰⁹ Gotthard Jaescheke, a.g.e., s.212.

yerleřtirdi²¹⁰. Fransızlar Ermenileri Türklerle karşı bir maşa olarak kullanmak istiyordu. Kendilerinin bu bölgelerden çekilmesi durumunda, burada kukla bir devlet bulundurmak, bu devlet sayesinde Türkiye ile Müslüman Araplar arasında tampon bir devlet kurarak, Müslümanların birleşmelerini önlemek amacını gdyordu²¹¹.

Damar Arıkoğlu, bölgedeki durumu şu şekilde belirtmekteydi: "*Gün geçtikçe durum fenalaşıyordu. Halep Adana, Toros Tünelleri, demiryolunun yakın yerlerinde Fransız askerî elbisesi ile Ermeni komitacıları fırsat buldukça Türkleri soymağa ve öldürmeğe başladılar.*"²¹²

Ermeniler İtilâf Devletleri'nden almış oldukları destek ile gün geçtikçe hem doğuda hem de Çukurova ve civarında faaliyetlerini arttırarak, bu bölgelerde pek çok köy ve kasabada baskınlar yapıp suçsuz halkı katletmekteydi. Fransızların ve onların desteğini alarak bölgede katliam yapmaya başlayan Ermenilerin bu faaliyetleri karşısında, bölge halkı İstanbul'a ve pek çok yetkili makama protesto mektupları gönderdi. Bölgeden gönderilen bu tarz mektuplar o dönem basında sansür olmasına rağmen bazı İstanbul gazetelerinde "*Feryadnme*" diye isimlendirilerek yayımlandı²¹³. Ermenilerin, soygun, tecavüz ve katliam hareketleri karşısında Türk direnişinin artması zerine, Allenby'nin emriyle Fransız işgali altındaki yerler ikiye ayrıldı. Mlk idare Fransızlara, askerî kontrol de İngiliz subaylara verilerek, Ermenilerin sebep olduğu olaylar yüzünden başlayan Türk direnişinin, geniş

---

²¹⁰ Damar Arıkoğlu, **Hatıralarım**, İstanbul 1961, s.72-73.

²¹¹ Süleyman Hatipoğlu, **Fransa'nın Çukurova'yı İşgali ve Pozantı Kongresi**, Ankara 1989, s.8.

²¹² Arıkoğlu, a.g.e., s.74-75, Arıkoğlu Fransız birlikleri sadece bölgedeki Ermenileri desteklemekle kalmamış bölgede Türkler arasında bir ayrılık yaratmak amacıyla, Adana ve havalisinde değişik kulüpler kurarak halk arasında ikilik yaratmak da istemişlerdir. "... Adana'da türlü türlü milletler ihdas ettiler. Her birine de ayrı ayrı kulbler açtılar. Kürt Kulübü, Çerkez Kulübü, Asuri Kulübü, Gildani Kulübü", s.78.

²¹³ İzzet ztoprak, "*Adana ve çevresinde Müdafaa-i Hukuk alışmaları*", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt:VIII, Sayı:22 (Kasım 1991)'den ayırabasım, s.119.

boyutlara ulaşmasının önüne geçilmeye çalışıldı²¹⁴. Bu sırada Fransızlar bölgedeki haberleşmeye sansür koymuş ve bu ortamdan yararlanarak, hem Anadolu dışından hem de Anadolu'nun muhtelif yerlerinden Ermeni mülteciler getirerek bölgeye yerleştirdi²¹⁵. **İrade-i Millîye** gazetesinin 17 Kasım 1919 tarihli nüshasında, şu bilgilere yer verilmekteydi: "*Ekim sonuna doğru İngiliz birliklerinin çekilmeye başlaması üzerine bölgeye yeni Fransız kuvvetlerinin gelmesinden itibaren Adana her gün katledilerek, kuyulara atılan Türklerin acısıyla çalkalanacaktır.*"

Ermenilerin, Adana ve civarında baskı ve zulümlerini artırmaları ve sebepsiz yere pek çok insanı katletmeleri üzerine, İstanbul'da yaşayan Adana ileri gelenleri tarafından, 21 Aralık 1918'de merkezi İstanbul'da bulunan "*Kilikyalılar Cemiyeti*" kuruldu. Cemiyetin hükümet merkezinde kurulmasının amacı, burada çok daha süratle hareket etme ve çalışma imkanının olmasıydı²¹⁶. Kilikyalılar Cemiyeti'nin altı maddelik bir Nizamnâmesi vardı. Bu Nizamnâmenin birinci maddesinde kuruluş amacı şu şekilde açıklanmaktaydı: "*Kilikya manı kadimi altında bulunan Adana ve mülhakatı ile İçel ve Maraş sancaklarında ve buralara mücavir olan Ayıntap sancağı ile Antakya, İskenderun, Beylan ve Reyhaniye kazalarında nüfus-ı umumiyenin yüzde doksanını mütecaviz bir ekseriyet teşkil eden Türkleri temsil etmek ve mahallerin efkâr ve âmâli ekseriyete tevfikân kema-kân Devlet-i Osmaniye'ye merbutiyetlerini teyit için dahilen ve haricen lâzım gelen teşebbüsât ve neşriyat ve mesaide bulunmak üzere Dersaadet'te "Kilikyalılar Cemiyeti namıyla bir cemiyet teşkil edilmiştir.*"²¹⁷

Cemiyet, bölgedeki Ermenilerin Fransızların desteğini alarak yapmış oldukları baskı ve zulümler karşısında yetkililerin ilgisiz kalmaması gerektiğini, bölgenin bir Türk

---

²¹⁴ Esat Özoğuz, **Adana'nın Kurtuluş Mücadelesi Hatıraları**, İstanbul 1935, s.20-21.

²¹⁵ **Albayrak**, 30 Ekim 1919, Sayı:40, s.1

²¹⁶ Öztoprak, a.g.m., s.121.

²¹⁷ Tunaya, a.g.e., s 485-486.

yurdu olduğunu ve bu ortamda Ermenilerle mücadele edileceği yönünde açıklamalar yaptı. Bu sırada Türk basınında da bölgeye ait nüfus istatistikleri yayınlanmaya başlandı. Bu istatistiklerden birine de **Yenigün** gazetesinde yer verilmekteydi. Haberde, bölge nüfusuyla ilgili olarak "*Adana, İçel Ayıntap, İskenderun, Beylan Reyhaniye ve Antakya'da toplam nüfus 1.118.828 idi. Bununun 965.335'i İslam, 160.042'si Rum, 104.840'ı Ermeni ve 35.269'unu saire oluşturuyordu.*"²¹⁸ denmekteydi.

Kilikyalılar Cemiyeti'nin en önemli çalışmaları arasında 18 Ocak 1919 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri'ne verilmiş olan oldukça uzun bir muhtıra yer alır. Bu muhtıradaki, İtilâf Devletleri'nin haksız şekilde Kilikya ve çevresinde işgaller yaptığı üzerinde durulmaktaydı. Muhtıranın devamında, Kilikya'da bir Ermeni devletinin kurulacağına dair haberlerin duyulduğuna, ancak bölgedeki Fransız birliklerinin desteği ile Kilikya ve civarına Ermeni mültecilerin yerleştirilmesi ve bunların baskı ve zulümlerine göz yumulmasının bu söylentilerin asılsız olmadıklarının göstergesi olduğuna da denilerek, bölgede Ermenilerin azınlık olduklarına ve genel nüfusun ancak yüzde on ya da on beşi civarında buldukları belirtilmekteydi. Bu açıklamalara Wilson Prensipleri'ne değinilerek devam edilmiş ve Kilikya'da arazinin yüzde seksen sekizinin Türklerin elinde olduğu vurgulanarak, bu ilkelerden İslam halkının da mahrum bırakılmayacağı savunulmuştu. Muhtıra şu satırlarla son bulmaktaydı: "*Milletlerin istiklâl ve serbesti-i inkişaflarından bahs olunduğu bir sırada dünyanın haritasını yeniden tanzim ve milletlerin mukadderat-ı âtisini tayin edecek olan rical-i devletin büyük bir mazi-i tarihiye malik olan Türk*

---

²¹⁸ Öztoprak, a.g.m., s.125'den naklen, **Yenigün**, 28 Aralık 1918, No:115, s.1; **Albayrak** gazetesinde de, Fransa'dan Wilson Prensipleri'ne uymasının beklenildiği hatırlatılarak, şu açıklamaya yer verilmekteydi: "...her karış toprağı Türk kahramanlığına, Türk varlığına şahit bulunan Adana, Antep,

milletini bir ekalliyet boyunduruğu altına vaz' etmeyi reva göremeyeceklerini ümit etmek isteriz." ²¹⁹ Merkezi İstanbul'da bulunan bu cemiyet, sadece basın-yayın faaliyetinde bulunmamaktaydı. Kilikya ile ilgili olarak yapmış olduğu bir diğer etkili faaliyet de, Millî Mücadele karşıtı olarak tanınan, Hürriyet ve İtilâf Partisi'nin önde gelen bir üyesi olan Zeynelabidin'in Adana valisi olarak atanmasını engellemektir. Cemiyetin bu konudaki baskı ve çalışmaları sonucunda Zeynelabidin yerine Halep eski valisi Celal Bey vali olarak atandı²²⁰.

Kilikya ve civarında Ermenilerin faaliyetleri ve İtilâf Devletleri'nin haksız işgallerine karşı direnen merkezi İstanbul'da olan bu cemiyet dışında, Adana'nın işgalinden sonra çoğu zaman Niğde'de faaliyet gösteren Kilikya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti de bölgede faaliyette bulunmaktaydı²²¹. Bu cemiyet, Kasım 1919'da kurulmuştu. Cemiyetin ilk faaliyetlerinden biri, bölgenin işgalini protesto eden bildirimler yayınlamak oldu. Bu bildirimlerden biri, Erciyes gazetesinde yayınlandı. Bildiri, İstanbul Hükümeti ve İtilâf Devletleri temsilcilerine gönderildi. Bildiride genel olarak şu hususlar üzerinde durulmaktaydı: "*Kilikya'da işgalden beri adalet ve asayişin yüzü bil görülmemiştir... Fransızlar Ermenilerin tanıklık ve iftiralarına göre hareket ediyorlar. Türklerin malı gasp ediliyor, hapse atılıyor ve kurşuna diziliyorlardı. Bütün bunlar hangi adaletli mahkemenin kararlarıyla yapılıyor?... Bütün bu haksızlıkları, adaletsizlikleri Adana Türklüğün adına bütün varlığımızla uygar dünyaya karşı protesto ediyoruz...*"²²²

Maraş ve Urfa gibi öz yurtlarımızı yabancı ihtiraslara peşkeş çekmek bizim için pek elim bir talihtir." 9 Kasım 1919, Sayı:44, s.1

²¹⁹ Öztoprak, a.g.m., s.126'den naklen, **İstiklâl**, 29 Ocak 1918, No:66, s.2

²²⁰ Kamil Erdeha, **Millî Mücadelede Vilayetler ve Valiler**, İstanbul 1975, s.312-317.

²²¹ Bu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin kurulması ile Adana ve civarında Sivas Kongresi'nden sonra kurulan Kuva-yı Millîye'nin kurulması birlikte yürümüştür. Öztoprak, a.g.m., s.128.

²²² Öztoprak, a.g.m., s.130'den naklen, **Erciyes**, 18 Aralık 1919

Kilikya Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti ve merkezi İstanbul'da bulunan Kilikyalılar Cemiyeti, bölgedeki haksız işgallere direnerek, Ermenilerin faaliyetleri karşısında oldukça zor şartlar altında mücadelelerini sürdürdü. Bu mücadele, halkın da desteği ile daha da kuvvetlenerek, bölgenin bağımsızlığına kavuşmasını sağladı.

İşgalcilere karşı yürütülen mücadeleye, sadece Adana ve civarı değil Urfa²²³, Maraş, Antep de katıldı. İngilizler, 1 Ocak 1919'da Antep'i, 22 Şubatta Maraş, 24 Martta Urfa'yı işgal etmişti. 15 Eylül 1919 tarihli antlaşma ile de Musul'a karşılık bu bölge Fransızlara bırakılmıştı²²⁴. Ancak bölge halkı, İtilâf Devletleri'nin haksız işgallerine ve bunların desteğini alarak bölgeye yerleştirilen Ermenilere karşı bağımsızlıkları için mücadele etti. Bölgede cereyan eden olaylarla Türk basını özellikle de Albayrak gazetesi yakından ilgilenmekteydi. Fransızların bölgeyi işgali ve Ermeni faaliyetlerinin artması ile basında bölge hakkındaki haberlere daha çok yer verilmeye başlandı²²⁵. **Albayrak** gazetesinin 6 Kasım 1919 tarihli nüshasında, Adana, Maraş, Urfa ve Antep'deki işgaller protesto edilerek, Türk'ün öz vatani olan bu yerlerin bir takım emrivâkilerle işgal edildiği ve bu işgallerin hürriyet liderliği yapmış Fransa tarafından yapılmasının hayret verici olduğu üzerinde durulmaktaydı.

Ermenilerin, gerek Anadolu'nun doğusunda ve gerekse de Kilikya ve civarında Müslüman halka yapmış oldukları baskı ve katliamları, bölge halklarını yıldırılmamış halk sonuna kadar mücadele ederek, yaşadıkları bölgelerin birer Türk yurdu olduğunu savundu. Halkın bu kararlı mücadelesi sadece Ermenilere değil

---

²²³ İsmail Özçelik, "*Millî Mücadele'de Urfa'da Ermeni-Fransız İşbirliği ve Bir Ermeni Doktorunun Amerika'dan Gönderdiği Mektup*", **Askerî Tarih Bülteni**, Sayı:22 (Şubat 1987), s.193-205.

²²⁴ **Albayrak**, 16 Kasım 1919, Sayı:45, s.1; ayrıca konuyla ilgili geniş bilgi için bkz., Kasım Ener, **Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi**, Ankara 1970, s.25.

²²⁵ Gazetede Adana, Urfa, ve Maraş'ın işgalinden sonra, başlığının altında Süleyman Necati Bey'in şu satırları sürekli olarak yayınlanmıştır. "Vatan tûbasında mukaddes birdal, Şarki Anadolu İslam ocağı, Adana, Urfa'yı unutmak muhal, Hatırdan çıkar mı Maraş illeri", bu dörtlüğün altında da "Türk varlığından ayrılık kabul etmeyen vatan bucaklarından: İzmir, Adana, Maraş, Urfa, Ayıntab" cümlesine yer verilmekteydi. Dursun Ali Akbulut, **Albayrak Olayı**, Erzurum 1991, s.5.

destekçileri konumundaki İtilâf Devletleri'ne de galip gelerek, mücadeleden zaferle çıkan tarafa olmasını sağladı.

III. BÖLÜM

MONDROS MÜTAKERESİNİ TAKİBEN ERMENİ SORUNU KARŞISINDA İSTANBUL HÜKÜMETLERİ

I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Bulgar cephesinin çökmesi üzerine, Osmanlı Devleti'nin müttefikleri ile kara bağlantısı kesildi ve böylece diğer iki müttefiki Almanya ve Avusturya da İtilâf Devletleri'ne mütareke teklifinde bulundu. Uluslar arası arenada bu gelişmeler yaşanırken, içeride de bir hükümet değişikliği gündeme geliyordu. Sadrazam Talat Paşa istifa etmiş, Padişah hükümeti kurma görevini Tevfik Paşa'ya vermiş, ancak Tevfik Paşa, hükümete dahil olacak İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri üzerinde bir karara varamadığı için hükümeti kuramamıştı. Hükümet kurulamadığından Talat Paşa, 13 Ekime kadar görevde kaldı. Yeni kabine, 14 Ekimde Ahmet İzzet Paşa tarafından kuruldu. Bu kabine, bilindiği gibi 30 Ekim 1918'de İtilâf Devletleri adına General Calthorpe ile Mondros Mütarekesini imzalamıştı.

Ahmet İzzet Paşa Kabinesi, (14 Ekim 1918-11 Kasım 1918) tarihleri arasında görevde kaldı. Bu süre içinde oldukça ılımlı bir politika takip etti. Dış siyasette, *"Wilson'un 8 Ocak 1918'de ortaya koyduğu ulusların kendi kaderini serbestçe belirleme ilkesini benimsemiştir. 'Ecanibin ihtirasat-ı istilacuyanesinden masun' olması umudunu dile getirmiştir."* İzzet Paşa Kabinesi, iç siyasette İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin siyasetine bir eleştiride bulunmuyordu. Tehcir olayının *"ahvali harbiye ilcaatıyla"* olduğu açıklanıyor ve tarafsız bir ifade ile, bu vatan evlatlarının *"pek*

*büyük ıstıraplara” uğradıkları, kendilerine mallarının ve malları ortada yoksa bedellerinin geri verileceği belirtiliyordu”²²⁶. İzzet Paşa Hükümeti, bu ılımlı siyaseti dolayısıyla, İtilâf Devletleri tarafından eleştirilmekte ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin devamı olduğu ve cemiyet üyelerinin kaçmasına göz yumduğu iddiasıyla suçlanmaktaydı.Yeni hükümetle ilgili olarak Times gazetesinde, “*Talat Paşa'nın aşırı sol hükümetine nazaran İttihat ve Terakki'nin eski üyelerinden oluşan yeni hükümet İttihat ve Terakki içindeki “ortanın Solu” eğilimlerini temsil ediyor*”²²⁷. şeklinde bilgilere yer verilmekteydi.*

İzzet Paşa Hükümeti, 11 Kasımda istifa etti; yeni kabineyi Tevfik Paşa kurdu. İlk Tevfik Paşa Kabinesi, (11 Kasım1918-12 Ocak 1919)'da, ikincisi ise (13 Ocak 1919-3 Mart 1919) tarihleri arasında görev yaptı. Bu kabinenin İttihat ve Terakki ile hiçbir bağlantısı yoktu. Tevfik Paşa Kabinesi döneminde, Padişah, İngilizlerle bazı görüşmelerde bulundu. Bu görüşmelerde Vahdettin, İngilizlere sarayın, iç siyaset tepkilerinden korunması karşılığında, İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin tutuklanması için faaliyete geçeceklerini belirtmişti. İngilizler, ise Padişahla bu tarz bir bağlantı ve yükümlülüğe girmeden, hilâfet ve saltanatın nüfuzundan faydalanmak istiyorlardı. Bu gelişmeler yaşanırken Padişah, İttihatçıları tutuklamak için Hürriyet ve İtilâfçı olan Damat Ferit Paşa'yı görevlendirdi. Sarayın, İttihatçıların tutuklanması konusunda bu derece hassas olmasının temel sebebi; Padişahın, tutuklanmaları İngilizler için bir pazarlık konusu olarak kullanmak istemesiydi. İttihatçıların en güçlü muhalifi olan Hürriyet ve İtilâf Fırkası da bu dönemde parti örgütünü kuvvetlendirerek, İttihatçılara karşı sert eleştirilere ve muhalefete başladı. Tevfik

---

²²⁶ Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele**, Cilt I, Ankara, 1998, s.27-30.

²²⁷ Akşin, a.g.e, s.31'den naklen, **Times**, Ekim 1918

Paşa Hükümeti'nin son yıllarında Padişah, Fransızlarla da yakınlaşma siyaseti içine girdi.

Damat Ferit Kabineleri, gerek Ermeni sorunu ve uluslar arası diplomatik gelişmeler açısından ve gerekse de Anadolu'daki Millî hareketin şekillenmesi ve gelişimi sürecinde İstanbul Hükümetleri içinde en önemli olanıdır. Damat Ferit Hükümeti, iş başına gelir gelmez İttihatçıların tutuklanması meselesi ile ilgilendi²²⁸. Daha önce de değindiğimiz gibi İttihatçıların tutuklanması, İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında bir pazarlık unsuru olmuştu. Gerek Hükümet ve gerekse de Padişah, İngiltere'den başka bir kurtuluş yolu olmadığı düşüncesiyle, İtilâf Devletleri ile iyi ilişkiler geliştirilmesi yönünde İngiliz yanlısı bir politika takip etti. Damat Ferit, İngilizlerin titizlikle üzerinde durdukları, İttihatçıların tutuklanması meselesi ile yakından ilgileniyordu. İngilizlerin bu yöndeki istekleri yerine getirilirse, İtilâf Devletleri ile şartları hafif olan bir antlaşma imzalanabileceğine inanıyordu.

Ele almış olduğumuz dönemdeki Türk basınında, Damat Ferit Hükümeti ve Ermeni sorunu karşısındaki tavrı ile ilgili haberler iki nokta üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bunlardan ilki, Damat Ferit'in Paris Barış Konferansı'nda sunduğu muhtıra ve basının bu muhtıra karşısındaki tavrı, ikincisi ise hükümetin Anadolu'daki Milli Hareket karşısındaki tutumu ve bu doğrultuda basına yansıyan haberlerdir.

Damat Ferit, Paris Barış Konferansı'nın düzenlendiği günlerde konferansa katılmak için İtilâf Devletleri'ne müracaat etmişti. Ancak bu müracaat kabul edilmemişti. Bunun üzerine Hükümet, resmî görüşlerini kamuoyuna duyurmak için Entente isimli Fransızca bir gazete çıkardı. Damat Ferit, bu durum karşısında İngiliz Yüksek Komiseri Webb'e şikayetini ilettili. Konferansa katılarak, Osmanlı Devleti'nin

---

²²⁸ **İkdam**, 12 Nisan 1919, Sayı:7968, s.2

savaşa girmesine neden olan durumlar anlatılırsa, kendilerini savunabileceklerini bildirdi. Bu gelişmeler yaşanırken, İstanbul basınında Mart ayından itibaren, konferansa gidecek olan murahhasların isimleri yayınlanmaya başlandı. Bu haberlere göre, “*baş murahhas Damat Ferit olup, üyelerden biri Hariciye Müsteşarı Keçecizade İzzet Fuat Paşa olacaktır*”²²⁹. Hem Anadolu hem de İstanbul basın, Paris Barış Konferansı ve Paris'e gidecek olan Türk heyet hakkındaki gelişmeleri yakından takip ediyordu.

Bu gelişmelerden kısa bir müddet sonra, hükümetin İtilâf Devletleri'ne müracaatı kabul edilmiş ve konferansa katılmasına karar verilmişti. Hükümet, 2 Haziran'da Paris'e gidecek olan heyetin kimlerden oluşacağına karar verdi. Bu heyet; Damat Ferit, Tevik Paşa, Ali Kemal, R. Tevfik ve Maliye Nazırı Tevfik beylerden oluşturulmuş, ancak heyette bulunan R. Tevfik, Ali Kemal ve İzzet Fuat Paşa'ya yönelik eleştirilerin artması sonucu Damat Ferit, Ali Kemal ve İzzet Paşa'yı Paris'e gidecek olan heyetten çıkardı²³⁰.

Osmanlı Devleti'nin konferansa çağırılması, İstanbul basını tarafından olumlu bir şekilde karşılanmakta ve bu davet hükümetin başarısı olarak yorumlanmaktaydı. Buna karşın konferansa dair Türk basınına yansıyan dış kaynaklı haberler bu oranda olumlu değildir. Nitekim 23 Ağustos 1919 tarihi Le Temps gazetesinde çıkan bir haberde, Osmanlı Devleti'nin konferansa çağırılmasının amacı "*Türk Hükümeti'ne İtilâf Devletleri'nin Türkiye ile ilgili sorunlar üzerindeki kendi çözüm biçimlerini aynen kabul ettirmek hususunda anlaştıklarını göstermek*" olarak açıklanmaktaydı²³¹.

Damat Ferit Hükümeti'nin Paris'e gideceği haberini alan Mustafa Kemal, 3 Haziran 1919'da Kolordu ve vilayetlere gönderdiği telgraflarda; Paris'e gidecek olan

---

²²⁹ **Alemdar** 10 Nisan 1919, No:172, s 1

²³⁰ **İkdam**, 2 Haziran 1919, Sayı:8016, s.1, yine aynı gazetenin 7 Haziran 1919, Sayı:8020, s.1

heyete millî istaklâlin dokunulmazlığının konferanstan talebini ve savunacağı görüşlerin neler olduğunu öğrenmek isteyen telgrafların gönderilmesini istedi. Bu telgraflarda, Ermeni muhtariyetinin kabul edilmiş olunduğunun ajanslardan öğrenildiği de belirtiliyordu. Türk Heyeti'nin Paris'e gideceği haberini alan V.Ş.M.H.M.C. Merkezi, 4 Haziranda Sadrazama bir muhtıra sundu. Bu muhtırada, Vilâyât-ı Şarkiyye'nin kesinlikle Osmanlı Cami'asından ayrılmayacağını ve konferansta bunun savunulması gerektiği belirtilmekteydi²³². V.Ş.M.H.M.C. Erzurum Şûbesi de Raif Efendi imzalı bir telgrafi, 9 Haziranda Sadrazama göndermişti. Telgrafta; Vilâyât-ı Şarkiyye'nin Müslüman çoğunluğundan ve hukukundan bahsedilerek, Ermenistan muhtariyeti reddediliyor ve Damat Ferit'in bu durumu savunması gerektiği belirtiliyordu ²³³. Bu telgraflar incelendiğinde bölge halkının, Hükümete, özellikle bölge ile ilgili gelişmeler açısından, güvenmediği anlaşılmaktadır. Vilâyât-ı Şarkiyye halkı, Hükümetin takip ettiği İngiliz yanlısı politika dolayısıyla, İtilâf Devletleri'nin istekleri doğrultusunda karar almasından ve bölgede Ermenilerin lehine yapılacak düzenlemeleri kabul etmesi ihtimalinden çekiniyordu.

Paris'e gidecek olan bu heyetle ilgili basında, pek çok habere yer verilmişti. Bu konudaki hasasiyetin sebebinin, konferansta Osmanlı Devleti'nin geleceğinin ele alınacak olması ve mütareke sonrasında ülkenin içinde bulunduğu durumun, konferansta değişebileceği umudu olduğu anlaşılmaktadır. Türk basınında, özellikle Damat Ferit'in konferans sırasında İtilâf Devletleri'ne verdiği iki muhtıra üzerinde durulmaktadır. Damat Ferit, 17 Haziran 1919 tarihinde Onlar Meclisine sunmuş olduğu ilk muhtirasında; Osmanlı Devleti'nin savaşa girme sorumluluğunun

---

²³¹ Öztoprak, a.g.e., s.21.

²³² **Hadisat**, 4 Haziran 1919, No:155, s.1

İttihatçılara ait olduğunu, bu konuda Padişah ve halkın bir etkisi olmadığını söylemiş ve savaş sırasında yaşanan Hıristiyan kırımlarında ise dinsel ya da siyasal bir yön olmadığını, nitekim savaş sırasında pek çok Müslüman'ın da aynı şartlara maruz kaldığını açıklamıştı. Osmanlı Heyeti, bu açıklamalarından sonra Onlar Meclisine isteklerini sundu. Heyet, mütarekeye rağmen devam eden işgallere bir son verilmesi, halkın da barıştan yana olduğu yönünde görüş belirtmekteydi. 19 Haziran 1919 tarihli **İkdam** gazetesinde, “*Sadrizam Paşa'nın Beyanâtı*” başlığı ile yayınlanan bir haberde; “*Sadrizam Damat Ferit Paşa Hazretleri Avrupa efkar-ı umumiyesinin Türkiye'ye gayr-i müsaid görüldüğünü telgrafla Bab-ı âli'ye bildirmiştir.*” denilmektedir. Gazetenin vermiş olduğu başka bir haberde de, hükümetin bu gelişmeler üzerine yayınlamış olduğu bir tamimine yer verilmekteydi. Meclis kararı ile yayınlanmış olan bu tamimde, İtilâf Devletleri'nin mütareke şartlarına aykırı olarak yapmış oldukları işgallerden üzüntü duyulsa da “Hükümet-i Osmaniye'nin” bu ortamda bir savaşa girmesinin söz konusu olamayacağı, çünkü devletin varlığını bu ortamda ancak siyaseten müdafaa edebileceği belirtilmişti. Hükümetin yayınlamış olduğu tamimdeki şu satırlar da İstanbul Hükümeti'nin ve Sarayın içinde bulunduğu durumu ve bunların soruna yaklaşımını sergilemesi açısından dikkat çekicidir. “*Paris'e Sulh Konferansına giden murahhaslarımızın böyle icrâ-yi asliye-i vatani kurtaracaklarına ümidimiz günden güne artmaktadır*”²³⁴. Hükümet, yukarıda belirtmeye çalıştığımız tespitleri yaptıktan sonra, açıklamalarına, Millî Ordu teşkil etmek “Müdafaa-ı Millîye'yi” hazırlamak gibi düşüncelerin, İtilâf Devletleri'nin öfkelerini uyandırıp, ortamı Osmanlı Devleti'nin aleyhine çevireceğini söyleyerek devam etmiş ve bu tarz faaliyetlere girişilmemesi gerektiğini belirtmişti.

---

²³³ **Hadisat**, 10 Haziran 1919, No:161, s.1

²³⁴ **İkdam**, 23 Haziran 1919, Sayı:8036 s.1

Paris Barış Konferansı'nda Hükümet, Ermenistan konusundaki düşüncelerini ise şu şekilde belirtmekteydi: "*İtilâf Devletleri Erivan Cumhuriyeti'ni tanıyacak olurlarsa, Osmanlı Heyeti, hükümetçe onanması şartıyla bu devletle olan sınırı görüşmeye hazır. Bu ülkeye yerleşmek isteyen Ermenilere, Osmanlı Hükümeti her türlü yardımı yapacak, kalmak isteyenlere ise, başka azınlıklar gibi serbest kültürel, manevi ve iktisadi gelişmelerden yararlanma imkanı verilecektir*"²³⁵

Paris Konferansı devam ederken Damat Ferit, konferansa genelde Osmanlı Devleti'nin sınırları üzerinde duran ikinci muhtırasını da sundu. Damat Ferit, Paris'te oluştuğunu düşündüğü olumlu ortama güvenmiş olacak ki, bu ikinci muhtırasında, Osmanlı Devleti'nin savaş öncesi sınırları üzerindeki isteklerini belirtmekteydi²³⁶. Damat Ferit'in bu istekleri, İtilâf Devletleri tarafından şiddetle eleştirilmiş²³⁷, Osmanlı Devleti'nin bu istekler ile savaştan yenik çıkmış bir millet gibi değil de, galip bir millet gibi davrandıkları ileri sürülmüştü. Paris'teki pek çok yabancı basında da Osmanlı Devleti'nin istekleri eleştiriliyordu. Bu gelişmeler üzerine İtilâf Devletleri, Osmanlı Heyeti'ne Türk sorununun uzun süreli tartışmalara yol açtığını, konferansın bu problemin çözümü dolayısıyla uzayacağını, bundan dolayı da Türk Heyeti'nin İstanbul'a dönmesi gerektiğini belirtti. Heyet, bu gelişmelerden sonra İstanbul'a dönmek durumunda kaldı. Damat Ferit, İstanbul'a döndükten sonra da Paris'te Türkler lehine oldukça ılımlı bir havanın olduğunu, bu ortamın "Müdafaa-ı Millîye'yi" hazırlamak gibi bazı faaliyetler ile bozulmaması gerektiği yönünde açıklamalarda bulunmuştu. Ancak konferans sonunda yaşanan gelişmeler, Damat

---

²³⁵ Akşin, a.g.e., s. 400.

²³⁶ **İkdam** 7 Temmuz 1919, Sayı: 8048, s.1, Journal D'orient gazetesinde "Ferid Paşa'nın Muhtırası" başlığı ile bu muhtıraya yer verilmekteydi.

²³⁷ Bu eleştiriler ve Damat Ferit'in konferanstaki istekleri hakkında batı kamuoyunda çıkan haberler için bkz., Öztoprak, s.22-24.; ayrıca Akşin, a.g.e., s.40'dan naklen, 4 Temmuz 1919 tarihli **Times** gazetesi.

Ferit'in Paris'te oluřtuđunu dűřűndűđű ılımlı hava konusunda ne derece yanıldıđını gűsterecekti. Nitekim konferansta, İzmir'in Yunanlılar tarafından iřgaline karar verildiđi gibi, Ermenistan mandası hakkında incelemeler yapmak üzere Anadolu'ya bir heyet gűnderilmesi de kararlařtırılmıřtı.

Paris Konferansı ile ilgili olarak yayınlanan haberlerden de anlařıldıđı gibi, uezellikle İstanbul basını kendisine uygulanan sansűr sonucuyla da konferansa dair yaptıđı açıklamalarında Hűkűmetin politikası çerçevesinde hareket etmekteydi. Damat Ferit ve Padiřahın, İtiláf Devletleri ile iyi geçinerek, daha ılımlı bir barıř yapılmasını sađlayacakları yűnűndeki kanaatleri, İstanbul basınına da yansımaktaydı. Buna karřın İstanbul'da yayınlanmakta olan **Hadisat** gazetesi, konferansa dair daha farklı açıklamalar yapmaktaydı. Gazete, Damat Ferit'in Paris'te yeterli derecede etkin olamadıđını sűyleyerek, uezellikle Vilâyât-ı řarkıyye'nin haklarının savunulmadıđını belirterek, konferansta Anadolu topraklarının paylařımının devam ettiđini vurgulamaktaydı. Haberin devamında, Ermenistan mandası uezzerinde durularak, bu amaç için Anadolu'ya bir heyetin gűnderileceđi belirtilerek, Damat Ferit'in, Paris'te Osmanlılar lehine oluřtuđunu sűylediđi ılımlı ortam konusunda da yanıldıđı ifade edilmekteydi²³⁸. Aynı gazetenin 28 Mayıs 1919 tarihli nűshasında da, Osmanlı toprakları ile ilgili alınan kararlarda, bűlgedeki yođun Műslűman ve Tűrk nűfusunun gűz ardı edildiđi, uezellikle Ermenilere verilmesi dűřűnűlen arazide Tűrklerin yođun olduđunun unutulduđu sűylenerek, Damat Ferit'in Ermeniler hakkında İtiláf Devletleri'nin istekleri dođrultusunda hareket etmemesi gerektiđi uezzerinde durulmaktaydı.

---

²³⁸ **Hadisat**, 28 Mayıs 1919, No:148, s.1

Padişah ve Damat Ferit'in İngiltere yanlısı politikaları, Türk Heyeti İstanbul'a döndükten sonra da devam etti. Hükümet, bu politikası hakkında İngiliz yetkilileri düzenli olarak haberdar etmiş ve onların desteğini almak için çalışmaktaydı. Nitekim İngiltere de Damat Ferit Hükümeti'ni olabilecek en İngiliz yanlısı kabine olarak görüyordu. Damat Ferit, 30 Mart 1919 tarihinde, Padişah'ın direktifleri doğrultusunda, İstanbul'da bulunan Amiral Calthorpe'ü ziyaret ederek, Osmanlı Devleti'nin tek kurtuluşunun İngiltere olduğunu ve bu doğrultuda İngiltere ile iyi ilişkiler tesis etmek istenildiğini belirtti. Damat Ferit, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na gönderilmek üzere bir de tasarı hazırladı. Tasarıda, Padişah Ermenistan sorununu İngiltere'nin isteğine bırakmış, Ermenistan'ın bağımsız ve özgür bir cumhuriyet olduğunu kabul etmişti. Bu durum Hükümet yetkililerinin işine geliyordu. Nitekim Hükümet, Ermenistan sorunu gibi oldukça karmaşık bir problemle ilgilenmek istemiyordu. Eğer Hükümet Ermeni sorunu ile ilgilenmiş olursa, bir şekilde İtilâf Devletleri ile karşı karşıya gelecekti. Bu durum ise hükümetin takip ettiği politika ile çelişmekteydi. Hadisat gazetesi,, Hükümete bu tavrı dolayısıyla, pek çok eleştiride bulunmaktaydı. **Hadisat** gazetesinde, "*Vilâyât-ı Şarkiyye*" başlığı ile yayınlanan bir haberde, hükümetin İngilizlere hoş görünmek amacıyla, Türklerin çoğunlukta olduğu bir bölgenin geleceğini savunmak noktasında aciz kalması eleştiriliyordu²³⁹. Calthorpe, kendisine sunulan bu tasarinın İtilâf Devletleri arasında huzursuzluk sebebi olabileceğini Damat Ferit'e belirterek, öneriyle ilgili herhangi bir umut vermekten kaçındı²⁴⁰. Vahdettin, İngilizlerin desteğini alabilmek amacıyla 12 Eylül 1919'da İngilizlere ikinci bir müracaatta bulundu. Bu tarihte Sadrazam Damat Ferit

---

²³⁹ **Hadisat**, 13 Haziran 1919, No:164, s.1

²⁴⁰ Bu tasarıda, Osmanlı toprakları Asya, Avrupa olarak ikiye ayrılmaktaydı. Tasarıdaki diğer kısımlar iç işleri ve boğazlar bölümleridir. Vahdettin, İngilizlerin desteğini sağlamak amacıyla Osmanlı

ile İngilizler arasında imzalanan ve Padişah tarafından da onaylandığı iddia edilen gizli bir antlaşma yapıldı. Bu antlaşmaya, Ermenistan ile ilgili bir madde konulmadı. Çünkü Ermenistan'ın bağımsızlığı 30 Mart tarihli öneride Padişah tarafından kabul edilmişti. Bunun yerine İngilizlerin Ortadoğu'daki menfaatlerini korumak amacıyla gündeme getirdikleri Kürdistan meselesine yer verildi ²⁴¹. Padişah'ın ve Damat Ferit Hükümeti'nin şahsî menfaatleri için Türk halkını İngiltere ve İtilâf Devletleri'nin sömürgesi durumuna düşürmek istemeleri ve bu doğrultudaki faaliyetleri, İstanbul ile Anadolu arasındaki görüş ayrılıklarını daha da artırdı. Hükümetin bu tavrı karşısında, İtilâf Devletleri'nin haksız işgallerine maruz kalan bölge halkı, kaderlerinin İtilâf Devletleri eline bırakılması karşısında, hükümetten umudu keserek, kendi kurtuluşu için mücadeleye koyuldu.

Türk basınında, Damat Ferit Hükümeti ve Ermeni sorunu karşısındaki tavrı noktasında sıklıkla üzerinde durulan diğer bir husus, Hükümetin Anadolu'daki Millî hareket karşısındaki tutumudur. Mondros Mütarekesi'nden sonra İtilâf Devletleri, kısa süre içinde işgallere başlamıştı. Bu durum karşısında önce işgal bölgelerinde, daha sonrada tüm Anadolu'da işgallere karşı büyük bir mücadele başladı. Özellikle Amasya Tamimi ile hız kazanan Millî Mücadele, gerek Hükümet ve Padişah ve gerekse de İtilâf Devletleri tarafından endişe ile izleniyordu. Damat Ferit, Anadolu'daki Millî hareket hakkında Fransızca bir gazeteciye, *“Bu hareket hiçbir askerî şekli haiz olmayıp milletin esaslı kısmına dayanmaz. Bu hareketi icat etmeğe çalışanlar harp esnasında zabıt olup bugün herhangi bir sanatı icra etmek için*

ülkesinin 15 yıl süreyle İngiliz sömürgesi durumuna sokmayı göze alıyordu. Bu tasarı hakkında geniş bilgi için bkz., Yusuf Hikmet Bayur, **Atatürk Hayatı ve Eseri**, Ankara 1990, s.270.

²⁴¹ Bu antlaşma İngiltere ile Fransa arasındaki mücadelenin yoğun olduğu bir dönemde imzalandı. Antlaşma, İngilizlere, Fransızlara bırakılan Suriye'den büsbütün çekilmeme imkanını vermişti. Antlaşma ile Osmanlı Devleti bütünü ile İngiliz sömürgesi konumuna düşürülmüştür. Bu konuda

*Anadolu'nun ötesine berisine yayılan bir takım gençlerdir. Bu hareket alevi sönmüş bir saman ateşi gibidir. Hareket hakikatte bir İttihat Terakki hareketidir.*²⁴² beyanatında bulunarak Anadolu'daki hareketi İttihat Terakki hareketi olarak gördüğünü açıkça belirtiyordu. Hükümet, bu ve benzer açıklamaları ile halkın özellikle de Vilâyat-ı Şarkiyye'nin bu tarz faaliyetlere karışmamasını sağlayarak, İtilâf Devletleri'nin baskısını üzerine çekmek istemiyordu. Yine Millî Hareket'in, aslında bir İttihat ve Terakki hareketi olarak gösterilmesi arkasında da, cemiyetin Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi ve savaş sırasında Ermenilere uygulanan tehcir olayından sorumlu tutulması yatmaktaydı. Damat Ferit böylece hem İtilâf Devletleri'nin desteğini almak hem de halkın Anadolu Hareketi'ne ilgisini önlemek istiyordu. Hükümetin bu tutumu, zamanla daha sert bir hal alacak ve öncelikle Mustafa Kemal'in İstanbul'a çağırılması, ardından görevden azli ve tutuklama kararları birbirini takip edecektir. Damat Ferit, özellikle Erzurum Kongresi'nden sonra daha da sert bir tutum takındı. Hükümet, kongrenin toplanmasına engel olmak amacıyla 20 Temmuz 1919 'da tüm vilayetlere bir tamim gönderdi. Tamimde, Anadolu'da bir kargaşanın başladığı, anayasaya aykırı olarak Meclisi Mebusan adına çeşitli toplantılar yapıldığı söylenerek, bu gibi hareketlerin askerî ve mülkî görevliler tarafından durdurulması gerektiği belirtilmiştir²⁴³. Nitekim bu açıklamalardan kısa bir süre sonra da 30 Temmuzda Mustafa Kemal ve Rauf Bey'in tutuklanması kararlaştırıldı.

---

geniş bilgi için bkz., Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e., s. 204; bu antlaşmanın varlığı tartışmalı bir durum arz etmektedir. Bu tartışmalar için bkz. Sina Akşin, a.g.e., s.573.

²⁴² Hülya Özkan, **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele Karşısı Faaliyetleri (4 Mart 1919-16 Ekim 1920)**, Ankara 1994, s.52.

²⁴³ **Albayrak**, 8 Ağustos 1919, Sayı:19, s.2; ayrıca, Tayyip Gökbilgin, "*İstanbul Hükümeti Gözüyle Erzurum Kongresi*", **Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal Atatürk**, Erzurum 196?, s.59.

Erzurum Kongresi'nin devam ettiği günlerde Ermeniler, sınır boylarındaki baskı ve katliamlarını sürdürüyordu. Erzurum'dan 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir tarafından, 11 Temmuzda Hükümete, Ermenilerin bölgede yapmış olduğu katliamlara ilişkin olarak bilgi vermek amacıyla gönderilen bir telgrafta; sınır dışındaki Ermenilerin Müslüman halka top ve tüfekle saldırdıkları ve bu durum karşısında halkın dağlara kaçtığı belirtilmekte, durumun bölgedeki İngiliz temsilciler tarafından da gözlemlendiği ifade edilmekte ve bu görüşe Harbiye Nazır Ferit Paşa ile Dahiliye Nazırı vekili Ethem Bey'in de katıldıkları bildirilerek Vükelâ Meclisi'nden konuyla ilgili bir karar alması istenmekteydi. Meclisin bu konuda aldığı karar: "İdareyi Maslahat" niteliğini taşımanın ötesine geçmeyecektir. Karabekir Paşa, Temmuz sonlarına doğru Harbiye Nazareti'ne bir telgraf daha göndererek, İngiliz Kaymakamı Rawlinson'un, Ermenilerin Türkler üzerinde yaptıkları katliamları itiraf eden telgrafından haberdar olduklarını bildirdi. Karabekir Paşa, İngilizlerin bütün propagandalarına karşılık, Türklerin Ermeniler aleyhine bir harekette bulunmamalarının ve Ermenilerin baskı ve katliamlarını yalnız protesto ettiklerinin görülmesi üzerine, "*bizi tahrik ve teşvik suretiyle de maksadına muvaffak olamayacağını anlıyan*" Rawlinson'un hakikati açıkladığını vurgulamaktaydı. Nitekim Erzurum'da bulunan Rawlinson, 25 Temmuz 1919'da İstanbul'daki İngiliz Umumi Karargahı'na gönderdiği bir telgrafında, Ermenilerin Oltu'dan Beyazıt sınırına kadar olan bölgede katliam yaptıklarını belirtmiş ve hiçbir kontrole tabi olmayan Ermeni çetelerinin bir an önce kontrol altına alınması gerektiğini yazmıştı²⁴⁴. Ancak daha öncede belirttiğimiz gibi Hükümet, Ermenistan konusunda İtilâf Devletleri'nin istekleri yönünde hareket etmekteydi. Bundan dolayıda bölgeye,

---

²⁴⁴ **Albayrak**, 9 Ağustos 1919, Sayı:20, s 2 haberin devamında, işgaller karşısında hükümetin tavrı eleştirilerek, Vilâyat-ı Şarkiye'nin Ermenistan olmayacağı bir kez daha vurgulanmaktaydı.

bölge hakkının Hükümetten beklediği hiçbir yardım yapılmamış ve Karabekir Paşa'nın bu uyarıları ve Rawlinson'un Ermeniler hakkındaki açıklamaları da Damat Ferit'in harekete geçmesinde etkili olamamıştır.

Padişah ve Damat Ferit, gerek Erzurum Kongresi'nden önce ve gerekse de kongreden sonra Anadolu'daki Millî Hareket'e karşı propaganda faaliyeti de başlattı. Bunun için Anadolu'ya bazı heyetler (Heyet-i Nasiha) göndererek, halkı Millî Mücadele'ye katılmaması için uyardı. Ancak Vilâyat-ı Şarkiyye halkı, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği pek çok telgrafında, Anadolu'da bir karışıklığın söz konusu olmadığını, haksızlığa uğrayan bölge halkının hakkını savunmak yolunda hareket ettiğini belirtmekteydi²⁴⁵. Damat Ferit Hükümeti, Sivas Kongresi'nin toplandığı günlerde de faaliyetlerine devam etti. Sivas Kongresi'nin toplanmaması için, Elazığ Mutasarrıfı Ali Galip'i konferansı sabote etmesi için görevlendirdi. Ancak Mustafa Kemal'in durumdan haberdar olması ile Ali Galip amacına ulaşamadı.

Damat Ferit Hükümetleri, Anadolu'daki Millî direnişe karşı faaliyetlerini basın yoluyla da sürdürerek, Millî harekete muhalif gazetelerde, hareket aleyhine haberler yayınlatarak, propaganda faaliyetlerine devam etti. 2 Aralık 1920 tarihli **İkdam** gazetesi “*Anadolu'da Kemalîler*” başlığı ile yayınlanan haberde, Anadolu'da halkın Millî kuvvetlere katılmak istemediği, asker firarlarının gün geçtikçe arttığı, bu durum karşısında “Ankara'da fevkalade bir meclis akd edildiği” üzerinde durulmaktadır. Özellikle askerî kumandanlar arasında itilâfların mevcut olduğu yönlü haberlerle Anadolu'daki Millî Hareketin hızı kesilmek istendiği anlaşılmaktadır²⁴⁶ İstanbul basınından Millî Mücadeleye muhalif olan **Alemdar** ve **Peyamı Sabah** gazetelerinde, Anadolu'daki Millî harekete yönelik haberlere yer verilirken,

---

²⁴⁵ **İkdam**, 23 Temmuz 1919, No:8064, s.1

²⁴⁶ **İkdam**, 2 Aralık 1920 Sayı:8229, s 1'den Bosfor gazetesi.

“*Millîciler*”, “*Kemalîler*” ifadeleri kullanılmış ve Anadolu’daki Hareketiyle ilgili propaganda içerikli yazılar yayınlanmaktaydı.

İstanbul basınında yer alan bu yayınlar, Anadolu’da çıkan Millî Mücadele yanlısı basında yankısını bulmakta ve Anadolu basını da İstanbul Hükümeti aleyhine yayınlara başlamaktaydı. Bu gazetelerde çıkan haberlerde; Damat Ferit Hükümeti’nin uygulamaları, İtilâf Devletleri karşısındaki aciz tavrı, takip ettikleri İngiliz yanlısı siyaset üzerinde önemle durulduğu anlaşılmaktadır. Özellikle **Albayrak** gazetesi bu tarz yayınların yoğun olarak işlendiği gazeteydi. Gazete’nin 8 Ağustos 1919 tarihli nüshasında, “*Vilayet-ı Şarkıyye Ermenistan Olamaz*” başlığı ile verilen haberde; Damat Ferit Hükümeti’nin gerek İzmir, Adana, Antalya işgalleri karşısındaki kayıtsızlığı ve gerekse de “Şarki Anadolu’da” İtilâf Devletleri tarafından kurulması tasarlanan Ermenistan projesine tepki göstermemesi eleştirilmektedir. Gazete, Damat Ferit Hükümeti’nin yaşanan olumsuzluklara ses çıkarmadığını ancak halkın işgallere karşı gelerek, mücadeleye koyulması ile gündeme gelen Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetlerinin teşebbüslerine mani olmaya çalıştıkları üzerinde de ağırlıklı olarak durulmaktadır. Albayrak gazetesi Damat Ferit Hükümeti’nin bu tutumu karşısında şu açıklamayı yaparak, Hükümeti eleştirmekteydi: “*Hükümetin bu tavrı ve hareketi oturduğu dalı kesmeğe çabalayan bir gafil vaz’iyetinden başka mahiyette telakki etmek mümkün olmuyor.*”, “*Maddi ve manevi bütün Millî kuvvetleri türlü türlü ihtiraslara ma’ruz bulunan vatanın müdafaası etrafında birleştirmek vazifesiyle mükellef iken hükümetin temin-i mevkiî için kuvvey-i Millîyeyi (müteferrik) bulundurmak hususunda ısrar etmesi her suretle şayan-ı dikkat ve nazar değil midir*”²⁴⁷.

---

²⁴⁷ **Albayrak**, 8 Ağustos 1919, Sayı:19, s. 1

Damat Ferit Hükümeti, Türklerin aleyhinde de olsa İtilâf Devletleri'nin menfaatleri doğrultusunda dayattığı bütün şartları, İtilâf Devletleri'ne hoş gözükmek, onları kızdırmamak ve ılımlı bir anlaşma yapmak için kabul ediyordu.

İstanbul Hükümetlerinin ve Padişahın takip etmiş olduğu bu politikalar göstermiştir ki; Anadolu'nun geleceği konusunda Anadolu'daki Millî hareket ile İstanbul arasında çok büyük görüş ayrılıkları bulunmaktaydı. Nitekim Mondros Mütarekesi'ni müteakip Padişahın ateşkes hakkında yapmış olduğu bir açıklama bu görüş ayrılığının en belirgin göstergesidir. *“Galip devletlerle yapılan mütareke, millet ve memleketin selamet ve emniyeti için lüzumludur. İşgal kuvvetleriyle iyi münasebet tesis olunarak bunların memlekete medeniyet, halka refah getireceklerini bu itibarla gelecek yabancı işgal kuvvetleri hangi din ve millete mensup olurlarsa olsunlar, kendilerine karşı Türk misafirperverliğine yakışır bir biçimde karşılanmalı şunun veya bunun tahrik, teşvik ve iğfaline kapılarak bu misafirlere karşı herhangi bir suret ve şekilde muhalefet ve muahasamata girişilmemesi...”*²⁴⁸ Padişah'ın memleketin refahı ve emniyeti için lüzumlu gördüğü antlaşma sonunda, İtilâf Devletleri yurdun dört bir yanını işgal etmiş ve bu işgallerin de Padişahın belirttiği gibi bölge halkına medeniyet ve refah getirmediği görülmüştü. Mütarekeden sonra işgaller başlayınca da Hükümetin tavrı değişmemiştir. Nitekim Vükelâ Meclisi'nin 12 Temmuzda Mustafa Sabri Efendi başkanlığında yapmış olduğu toplantı sonunda alınan karar; Hükümetin işgaller karşısındaki tavrını açıkça göstermektedir. *“İtalyanların Konya vilayeti ve civarı havalisinde bulunmaları İslam ahaliye tecavüz şeklini almadığı gibi, kat'i bir mahiyette bulunmadığı da temin edildiğine ve bu meselelerin halli kuvvetle değil, sulh kongresini hükümeti seniye lehine çevirecek*

---

²⁴⁸ Hülya Özkan, a.g.e., s. 13.

siyasi teşebbüsleri ile kabil olarak buna da tevessül edilmekte bulunduğu binaen müdafaaya tasatti ile mesele çıkarılmamasının mahalline tebliğinin Dahiliye Nezareti vekilliğine bildirilmesi..."²⁴⁹. Bu açıklamalardan da anlaşıldığı gibi, hükümetin işgallerin geçici olduğunu belirtmesi, bu durumun barış konferansında çözüleceğine inanması ve bu doğrultuda halkı sükunete davet etmesi, aslında Hükümetin realiteden ne kadar uzak olduğunu ve sadece kendi menfaati etrafında hareket ettiğini göstermektedir. Padişah ve İstanbul Hükümet'inin, Mondros Mütarekesi'nden sonraki durumlarına dair güzel bir tespiti de Cevat Dursunoğlu vermektedir. Dursunoğlu, Padişah için, "...*Milletini ve yurdunu tanımayan Padişah ise bir vasal devlet tahtı sağlayabilmek için düşmanlarının himayesine sığınmıştır*"²⁵⁰. açıklamasını yaparak, Padişah ve Hükümetin sadece şahsî menfaatleri peşinde olduklarını ifade etmekteydi. Buna karşın hem Mustafa Kemal ve arkadaşları hem de işgal bölgesi halkı ve özellikle de Vilâyât-ı Şarkkiyye'nin, politik ve siyasi ortamı İstanbul Hükümeti'nden daha iyi algıladığı anlaşılmaktadır. Nitekim işgallerin geçici olmadığı yönündeki açıklamalar, bu durumun bir an önce engellenmesi gerektiği yönünde alınmış olunan kararlar ve bu kararların faaliyete geçirilmesi ve Milli Mücadele'yi başlatmak noktasındaki kararlı tutum bunun en büyük göstergesidir. Çünkü gerek Mustafa Kemal ve arkadaşları ve gerekse de Anadolu halkı Damat Ferit'in İtilâf Devletleri'nin istekleri dışında hareket etmeyeceğini anlamıştı ve kurtuluş için mücadeleye koyulmak gerektiği konusunda hem fikirdi.

---

²⁴⁹ **Albayrak**, 26 Temmuz 1919, Sayı:7, s.2

²⁵⁰ Cevat Dursunoğlu, **Millî Mücadelede Erzurum**, Ankara 1946, s. 13-16.

IV. BÖLÜM

KUVA-YI MİLLÎYE'NİN ERMENİ SORUNUNA BAKIŞI

4.1-Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafaa-ı Hukuk-u Millîye Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Çalışmaları

Osmanlı Devleti'nin, İtilâf Devletleri ile imzaladığı Mondros Mütarekesi'nden sonra, Türk birlikleri terhis edilmiş ve İtilâf Devletleri'nin haksız işgalleri başlamıştı. Bu gelişmeler, işgal bölgelerindeki halkı bir an önce harekete geçmeye sevk etti. Nitekim bu amaçla yurdun pek çok bölgesinde Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetleri oluşturuldu. Mütareke'nin 24. maddesinde, İngilizce metinde *Six Armenian Proviences* olarak belirtilen, Vilâyât-ı Sitte (Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Mamüretülaziz, Diyarbakır)'de karışıklık çıkması durumunda, bu bölgelerin İtilâf Devletleri tarafından işgal edilmesi tehlikesinin varlığı ve Ermenilerin, Vilâyât-ı Sitte'de nüfus çoğunluğuna sahip olduklarını söyleyerek, kendilerine verilmesi gerektiğini iddia ettikleri toprakların, antlaşma metnine konması, gerek bölge halkı arasında gerekse de İstanbul'da bulunan Vilâyât-ı Şarkıyye Mebuslarını rahatsız etmiş ve moral bozukluğuna sebep olmuştu. Bu gelişmeler üzerine, İstanbul'da bulunan Vilâyât-ı Şarkıyye Mebusları, Süleyman Nazif'in başkanlığında 2 Aralık 1918'de Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuku Millîye Cemiyeti'ni kurdu²⁵¹.

---

²⁵¹ Cemiyet'in kuruluş tarihi 4 Aralık 1918 olarak bilinmekteyse de, Fahrettin Kırzioğlu'nun vermiş olduğu Cemiyet Nizamnamesinde kuruluş tarihi 2 Aralık 1918 olarak görülmektedir. **Bütünıyla Erzurum Kongresi I**, Ankara 1993, s.6 Cemiyetin Süleyman Nazif dışındaki üyeleri, Bitlis Valisi Harputlu Nedim, Eski Beyrut Valisi Diyarbakırlı İsmail Hakkı, Diyarbakır Mebusu Feyzi, Sivas Mebusu Rasim, Sivaslı bir yedek subay Abdulmuttalip ve Diyarbakırlı bir diğer yedek subay olan Cavit bey idi. Cevat Dursunoğlu, a.g.e., s.17; Mazhar Müfit Kansu bu üyeler arasına Ağrı Mebusu Şefik Beyi de dahil etmektedir. **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, Cilt:I, Ankara 1966, s.19.

Cemiyetin kuruluşu, resmi yayın organı olarak çıkarılan **Hadisat** gazetesinde, “*Vilâyât-ı Şarkıyye’de unsur-ı galibe olan Türk ve Kürtlerin hukuk-ı Millîsini müdafaa azmiyle alakadar bazı zevat-ı ma’rûfe tarafından bir heyet teşkil edilmiş ve bu babdaki mu’amele-i resmîyeye tevessül kılınmıştır. Erzurum, Bitlis, Sivas, Diyarbakır, Van, Mamuretülaziz vilayetlerinden müteşekkil olan Vilâyât-ı Şarkıyye’de en ziyade Türkler sonra Kürtler ekseriyet-i kahire teşkil ederler. Rabita-ı İslamiye ise aradaki ırk ve lisan ihtilafını büsbütün izale etmiştir. Bu vilayat ahalisi meyanında aile-i Osmaniye’den iftirak arzu ve hatta bu iftirakı bila ıztırat tahammül edecek adam tasavvur olunamaz. Yeni teşkil olunan müdafaa-i hukuk-ı Millîye heyeti bu hakikatı aleme isbat için her vesileyi ihzar edecektir.*”²⁵² şeklinde bir haberle verilmektedir. Bu haberde, Vilâyât-ı Sitte’de Türklerin ve Kürtlerin nüfusun çoğunluğunu teşkil ettiği ve bu çoğunluğun haklarının korunması amacıyla bir cemiyet kurulduğu belirtilmekeydi. Haberin devamında, Türk ve Kürt halkın ayrılmaz bir bütün olduğu üzerinde de durulmaktadır. Bu vurgunun yapılmasının önemli sebeplerinden biri de Ermenilerin Vilâyât-ı Sitte’deki amaçlarına ulaşmak için bölgedeki Kürt aşiretlerini kışkırtmak suretiyle ve İtilâf Devletleri’nin desteğini alarak, bağımsız bir Kürdistan projesini gündeme getirip, Kürt aşiretlerinin desteğini almak istemeleriydi.

Cemiyet, Ermenilerin isteklerine karşı Doğu Anadolu’nun hukukunu savunmak amacıyla kuruldu. On madde olarak hazırlanan cemiyet Nizamnâmesinde, cemiyetin kuruluş amacı, “*Cemiyetin maksadı Vilâyât-ı Şarkiyede mütemekkin bil cümle anasırın Millî ve siyasi hukukunun serbestil inkişafını temin edecek esbabı meşruaya teşebbüs ve Vilayati mezkure ahali İslamiyesinin hukuku tarihiye ve*

---

²⁵² **Hadisat**, 4 Aralık 1918, Sayı:46, s.1

Millîyelerini indelhace alemi medeniyet huzurunda müdafaa ve vilayati mezkurede vaki olan mezalim ve cinayatin esbebi ve avamili fail ve müsebbipleri hakkında bitarafane tahkikat icrasıyla mücrimlerin müsareaten tecziyelerini talep ve anasır beynindeki suitefehhümün izalesiyle kema fissa bık revabıtı hasenenin teyidine gayret etmekten ve hali harbin vilayati mezkurede tevlit ettiği sefalete hükümet nezdinde teşebbüsatta bulunmak suretiyle mümkün mertebe çaresaz olmaktan ibarettir.”²⁵³

belirtiliyordu. Cemiyetin kuruluşuna katılan Mazhar Müfit Kansu, cemiyetin amacı hakkında şu esasları belirtmişti: “*Kayıtsız şartsız Türk hukukunu muhafaza, doğu topraklarımızdan herhangi bir parçanın Ermenistan’a terk edilmesi gibi bir hal vukuunda veya herhangi bir fiili tecavüz karşısında doğu vilayetlerimizin halkının müttehiden silahlı müdafaasını temin eylemeye çalışmak...*”²⁵⁴.

Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafaa-ı Hukuku Millîye Cemiyeti, kuruluşundan kısa bir süre sonra ilk toplantısını yaparak, şu kararları aldı: “*1- Doğu vilayetleri tarih itibariyle bir müslüman Türk memleketidir. Bu bölgede Ermeniler öteden beri küçük bir azınlıktır. 2- Elli yıldan beri Ermeniler bu bölgede çeşitli siyasi öldürmeler ve komitecilikle Müslümanları kendilerini müdafaa zorunda bırakmışlardır. İlk teşebbüs onlardan gelmiştir. İşte bu esaslar dairesinde davamızı bütün cihana karşı savunmak için Fransızca “Le Pays” (Ülke) ve Türkçe “Hadisat” gazetelerinin çıkarılması. Bunlar için vasıta teminini Süleyman Nazif Bey üzerine alacaktır.*”²⁵⁵.

Cemiyet, Şark vilayetlerinin hukukunu savunmak ve bunun için bir kamuoyu oluşturmak amacıyla, Fransızca Le Pays (Vatan) ve daha önce de belirttiğimiz gibi Türkçe Hadisat isimli iki gazete çıkarttı. Cemiyetin resmî yayın

²⁵³ **Hadisat**, 7 Aralık 1918, Sayı:49, s.1

²⁵⁴ Mazhar Müfüt Kansu, a.g.e., s.19.

²⁵⁵ **Hadisat**, 11 Aralık 1918, Sayı:53, s.1, Tayıbb Gökbilgin, **Millî Mücadele Başlarken, I**, Ankara 1959, s.73.

organı olan Hadisat gazetesi, 176 sayı çıkmış ve gazetenin baş yazarlığını da Süleyman Nazif yapmıştı. Le Pays gazetesini, cemiyetin idare heyetine de girmiş olan Abdülmuttalip (Öker) çıkarmıştı. Hadisat gazetesi baş yazarı Süleyman Nazif, yazdığı makalelerde, Vilâyât-ı Şarkıyye'nin o güne kadar karşılaştığı güçlükleri anlatarak, tarihî olaylarla bölgedeki Türk çoğunluğundan bahsederek, Avrupa ve Amerika ileri gelenlerine seslenerek, Türk halkının Vilâyât-ı Şarkıyye'deki haklarını savunmaktaydı²⁵⁶.

V.Ş.M.H.M.C., ilk toplantısında almış olduğu kararlardan sonra, 13 Aralık 1918'de ilk kongresini yaptı. Otuz kişinin katılmış olduğu bu kongrede, daha önce yayınlanan Nizamnâmenin beşinci maddesinde belirtilen, cemiyetin on iki kişiden oluşan bir idare heyetinin olacağı esası doğrultusunda, bir de idare heyeti oluşturuldu. Bu heyetin başkanlığına, Beyrut eski Valisi Diyarbakırlı İsmail Hakkı Bey getirildi. Kongre sonunda alınan kararlar **Hadisat** gazetesinde yayınlandı: “1- Vilâyât-ı Şarkıyye’de Türk ve Kürdün hukuk-ı tarihiye ve örfiyesi Osmanlılık Milliyeti altında müctemi’ ve her iki ırkın te’lif-i menafîi biri diğèrinin hakkına tecavüz etmeksizin kabil olduğu, 2-Avrupa’ya heyetler i’zamiyla hukuk-ı müştèrekemizin müdafaaası,3-İstanbul’da Fransızca bir gazete te’sisiyle maksadımızın itla-ı cihana isali, 4-Ermeni meselesinde ba’zı memurin ve eşhas tarafından ika’ edilmiş olan cinayat-ı vak’aların ira’e ile ilanı, 5-Büyük dostumuz Piyer Loti’ye hakkımızda gösterdiği asar-ı vefadan dolayı telgrafla teşekkür edilmesi, 6- Ermeni mesailinde, her iki taraf günahkarların tayin-i mahiyeti için mesarif-i seferiye ve müteferriaları cemiyet tarafından verilmek üzere garaz ve ta’assub hislerinden mütecerref ve yalnız adaletle müteharrik ulema-yı hukuktan bir heyet gönderilmesine

---

²⁵⁶ **Hadisat**, 5 Aralık 1918, No:47, s.2

delalet için yine büyük dostumuz Piyer Loti'ye telgrafla müracaat edilmesi, 7-İtilâf Devletleri'nin şehrimizdeki mümessilleriyle heyet-i idare erkanından bazı zevatın görüşmeleri hem makul, hem har vatanperverlik hissiyle mütehasis bulduklarını dünkü celsede fiilen gösteren muhterem cemiyete temenni-i muvaffakiyet edilmesi."²⁵⁷ Alınan kararlardan da anlaşıldığı gibi cemiyet, Vilâyât-ı Sitte'deki Türk çoğunluğun hukukunu savunmayı temel amaç edinmişti. Bu doğrultuda, İtilâf Devletleri temsilcilerine heyetler göndererek ve bölge halkının durumunu açıklayan yayınlar yaparak Ermenilerin bölgedeki faaliyetleri hakkında kamuoyunu oluşturmak yanında, İtilâf Devletleri'ni haberdar etmek yönünde bir faaliyet geliştirdi. Cemiyet üyelerinin bu toplantıda yeniden üzerinde durdukları konu, Vilâyât-ı Sitte'deki Türk ve Kürtlerin birlikteliğidir. Nitekim toplantı sonunda, her iki halkında bir bütün olduğu ve birbirinden ayrılmayacağı vurgulanıyordu.

Cemiyetin bu ilk toplantısından sonra Süleyman Nazif, oluşturulan bir heyetle, İstanbul'da faaliyet gösteren Kürt Teali Cemiyeti ile temasa geçti. Bu cemiyet, Seyit Abdülkadir tarafından, İngiltere'nin desteği ile kurulmuştu. Süleyman Nazif ve beraberindeki heyetin amacı, V.Ş.M.H.M.C'nin ilk toplantısında da gündeme gelen, Türk ve Kürt birlikteliğini tesis etmek amacıyla hareket ederek, Kürt Teali Cemiyetiyle temasa geçmek, amaçlarının ne olduğunu öğrenmek ve bu cemiyeti dağıtarak, üyelerini Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti'ne katılmaya ikna etmektir. Süleyman Nazif, Kürt Teali Cemiyeti ile yapılan görüşmede cemiyet üyelerine, İtilâf Devletleri'nin Osmanlı topraklarını parçalamaya çalıştıklarını ve doğuda bir Ermenistan kurmayı planladıklarını, böyle bir dönemde Kürt Teali Cemiyeti'nin Vilâyât-ı Şarkiyye'deki Türk ve Kürt halk arasındaki

---

²⁵⁷ **Hadisat**, 14 Aralık 1918, No:56, s.1

birliğin bozulması gibi bir etkisi olacağından bahsederek, bu cemiyetin bölge halkını ayıracağını, oysa Vilâyât-ı Şarkiyye Cemiyeti'nin hiçbir kavim ayrımı yapmadığını, bundan dolayı Kürt Teali Cemiyeti'nin kapatılarak, cemiyet üyelerinin Vilâyât-ı Şarkiyye Cemiyeti'ne katılması gerektiğine dikkat çekti. Ancak heyet bu görüşmeden bir sonuç alamadı²⁵⁸.

Süleyman Nazif, Kürt Teali Cemiyeti ile yapılan bu görüşmeleri ve cemiyet hakkındaki düşüncelerini Hadisat gazetesinde yayınlamaya başladı. Bu açıklamalarında, Kürt Teali Cemiyeti'nin yanlış bir politika takip ettiğini ve Kürtlerle ayrılmanın böylesi hassas gelişmelerin yaşandığı bir dönemde, tüm ülke için özellikle de Doğu Anadolu için bir yıkım olacağını belirtiyordu. Süleyman Nazif açıklamalarında, özellikle Vilâyât-ı Şarkiyye'ye ait nüfus istatistiklerine sıkça yer vererek, bölgede Türkler ve Kürtlerin çoğunluğu teşkil ettiğini ve bölgedeki Kürtlerin “Camia-i Osmaniye'den” ayrılmak düşüncesinde olmadığını belirtmekteydi²⁵⁹. Süleyman Nazif'in Türk Teali Cemiyeti ile yaptığı görüşmelere, Cevat Dursunoğlu da katılmıştır. Dursunoğlu'nun görüşme sırasındaki bazı tespitleri, oldukça önemlidir. Kürt Teali Cemiyeti'nin genç üyelerinin Kürtçe bilmemeleri Cevat Bey'in dikkatini çekmiştir. Bu durumu şu şekilde dile getirir; “*Bu iki gencin o zaman bir kelime Kürtçe bilmediklerine eminim. Kendilerini dilini bilmedikleri bir kavmin 'muhayyel tahtı'nın adayları sayıyorlardı*”²⁶⁰.

---

²⁵⁸ **Hadisat**, 5 Mayıs 1919, No:125 s.1

²⁵⁹ **Hadisat**, 6 Şubat 1919 Sayı :60, s.1 ve 5 Nisan 1919 Sayı:95, s.1, 5 Mayıs 1919, No:125, s.1, gazetenin bu nüshalarında Vilâyât-ı Şarkiye'deki Türk ve Kürt nüfusuna ilişkin istatistiklere yer verilmiş ve İtilâf Devletleri'nin desteği ile gündeme getirilmeye çalışılan Kürdistan projesi üzerinde durularak, bu iddialar nüfus, kültür ve tarihi bakımdan tahlil ediliyordu. Yine **Vakit** gazetesinin 6 Mayıs 1920 tarihli nüshasında da bu konu ele alınmaktadır.

²⁶⁰ Dursunoğlu, a.g.e., s.18.

Anadolu'daki Kürt aşiretlerine dair haberlere sıkça yer veren diğer bir gazete de İrade-i Milliye'dir. Gazetede, özellikle Ermenilerin Kürtleri saflarına çekmek için yaptıkları yazışmalara yer verilmektedir. Ele geçen bu yazışmalar da Ermeniler, Kürtleri doğuda birlikte hareket ederek, bağımsız bir Ermenistan ve Kürdistan için mücadelede bulunmaya çağırılmaktadır. Ancak Kürt aşiret reisleri bu teklifi kabul etmeyerek, Ermenilere karşı mücadele etmeyi tercih ettiler²⁶¹.

V.Ş.M.H.M.C. ilk kongresinde; doğu vilayetlerine ait nüfus istatistiklerine yer verilerek savaş öncesine ait bazı rakamlar üzerinde duruldu. Bu istatistikler çeşitli gazetelerde yayınlanmıştı.

<u>Vilayetler</u>	<u>İslam</u>	<u>Ermeni</u>	<u>Anasır-ı</u>	<u>Yekün</u>
			<u>Muhtelif</u>	
Van	179.380	67.792	11.969	259.141
Mamüretülaziz	446.379	76.070	2.762	525.211
Erzurum	673.279	125.657	12.347	815.283
Bitlis	309.999	114.704	12.776	437.479
Sivas	939.735	143.406	85.299	1.168.440
Diyarbakır	492.101	55.891	.....66.948	..... 614.940" ²⁶²

V.Ş.M.H.M.C., 1 Şubat 1919'da Valilik, Mutasarrıflık ve Belediyelere bir tamim göndererek, Ermenilerin Wilson Prensipleri'ne aykırı olarak, Paris Barış Konferansı'na müracaat ederek bazı iddialarda bulduklarını ve bu haksız iddialar karşısında doğu vilayetlerinin hakkını savunmak için Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafaa-ı

²⁶¹ **İrade-i Milliye**, 27 Ekim 1919, No: 9, s.1

²⁶² Haluk Selvi, **Millî Mücadele'de Erzurum (1918-1923)**, Ankara 2000, s.54'den naklen, 14 Aralık 1918 tarihli **Tasvir-i Efkar** gazetesi.

Hukuk Cemiyeti'nin kurulduğunu ve yine bu amaç doğrultusunda Fransızca Le Pays ve Türkçe Hadisat gazetelerinin çıkarılmaya başlandığını bildiriyordu. Tamim'de, Avrupa'ya heyetler gönderileceği, bundan dolayı da bölge halkının asayışı bozacak bir faaliyette bulunmamaları gerektiğine dikkat çekilmektedir.²⁶³

Vilâyat-ı Şarkıyye Müdafaa-ı Hukuku Millîye Cemiyeti'nin propaganda faaliyetlerinden bir diğeri de, İtilâf Devletleri'nin İstanbul'da bulunan temsilcilerine çeşitli muhtıralar vermektir. Cemiyet, bu muhtıralarda; Doğu Anadolu'da Ermenistan kurma faaliyetleri karşısında bölge halkının endişelerini, doğuda asıl katliam ve baskılara maruz kalanların yerli Müslüman halk olduğu, bu bölgelerde Müslümanların çoğunluğu teşkil ettikleri ve doğu illerinde Wilson Prensipleri'nin uygulanması halinde çoğunluğun hukukunun korunacağına, ancak bu ortamda azınlıkların haklarının da ihlal edilmeyeceği gibi açıklamalarda bulundu. Yine bu muhtıralarda, doğu vilayetlerinin durumu tarihî ve etnografik bilgiler doğrultusunda açıklanarak, bölgenin bir Türk yurdu olduğu vurgulanmaktaydı. Bu muhtıralar ve yine aynı amaç doğrultusunda hazırlanıp İtilâf Devletleri temsilcilerine gönderilen telgraflar cemiyetin resmî yayın organı olan Hadisat gazetesinde yayınlandı²⁶⁴.

V.Ş.M.H.C., İzmir'in işgali, İtilâf Devletleri'nin Vilâyat-ı Şarkıyye hakkındaki planlarına Hükümet tarafından müdahale edilmemesi ve Damat Ferit'in Paris Barış Konferansı'ndaki tavrı dolayısıyla Padişah ve Hükümete çekmiş olduğu telgraflarla da protestolarına devam etti²⁶⁵.

²⁶³ Bu tamimin tam metni için bkz., Kırzioğlu, a.g.e., s.7-8.

²⁶⁴ **Hadista**, 10 Haziran 1919, No:161, s.1, yine aynı gazetenin 11 Haziran 1919 tarihli nüshasında da konuyla ilgili olarak hem hükümete hem de İtilâf Devletleri temsilcilerine gönderilen çeşitli telgraflara yer verilmekteydi. Bu telgrafta, Vilâyat-ı Şarkıyye'nin tarihi anlatılarak, Ermenilerin burada hiçbir hakları olmadığından vurgulanıyordu.

²⁶⁵ **Hadisat**, 4 Haziran 1919, No:155, s. 2

Cemiyet, Doğu Anadolu'da Türklerin çoğunluğu oluşturduğunu, bunun için bu hukukun korunması gerektiğini ve doğuda asıl katliam ve baskı yapanların Ermeniler olduğunu, İtilâf Devletleri'ne anlatmak ve bölgedeki hukukî durumun açıklanması amacıyla Avrupa'ya heyetler göndermek için çalışmış, ayrıca doğu illerinin durumunun tespit edilmesi için Avrupa'dan tarafsız heyetlerin getirilmesi amacıyla İtilâf Devletleri'ne teklifte de bulundu.

V.Ş.M.H.C., özellikle İstanbul Hükümeti ve bazı İstanbul basını tarafından İttihatçılarla ya da diğer cemiyet üyeleri ile ilişkisi olduğuna dair suçlamalarla yüz yüze kaldı. Bu tarz suçlama ve eleştiriler karşısında, gerek Hadisat gazetesi ve gerekse de bu suçlamaların yer almış olduğu gazetelere konuyla ilgili çeşitli açıklamalar yapıldı. Cemiyet, **İkdam** gazetesinde aleyhinde yayınlanan bu tarz bir eleştiriye karşılık, yine aynı gazeteye şu açıklamaları yaptı: “*Cemiyetimizin kuruluş gayesi şark vilayetlerinde ezici çoğunluğu teşkil eden Müslüman unsurun hak ve hukukunu muhafaza, adalet iyilikle yerine getirildikten sonra vazifesini yerine getirmiş olmakla övünene cemiyetin mesaisine son vereceği tabiidir. Binaenaleyh yalnız bu maksatla teessüs etmiş olan cemiyetimizin mevcut veya feshedilmiş siyasi, gayri siyasi hiçbir cemiyet ve fırka ile münasebeti bulunmadığı ilan olunur*”²⁶⁶

Merkezi İstanbul'da bulunan V.Ş.M.H.M.C, Paris Barış Konferansı'nda, Ermeni isteklerinin gündeme getirilmesi ve İtilâf Devletleri'nin bu noktada Ermenileri desteklemesi üzerine, doğu illerinde şubeler açmaya başladı. Cemiyet, “*10 Mart'ta Erzurum'da 12 Mart'ta Elazığ'da, Nisan ayında Sivas Vilayet merkezi ve sancaklarında, Temmuz ilk haftasında da Diyarbakır'da şubeler açmıştı.*”²⁶⁷. Erzurum şubesi, V.Ş.M.H.M.C.'nin doğu illerinde açtığı en etkin şubeydi. Cemiyetin

²⁶⁶ **İkdam**, 30 Aralık 1918, No: 7861, s. 2

²⁶⁷ **Hadista**, 17 Mart 1919, No:82, s.1 ve **İkdam** 17 Mart 1919, No:7938, s.2

İstanbul'daki merkezinden bazı görevliler ile Erzurumlu aydınların çalışmaları sonunda kurulan şûbe, önce Erzurum merkez daha sonrada diğer sancaklarda şûbeler açarak çalışmalarını genişletti. Erzurum şûbesi, bu çalışmalarını doğrultusunda ilk önce Erzurum ve kazalarından temsilcilerin katıldığı Erzurum Vilayet Kongresi'ni, daha sonrada doğu illerinden temsilcilerin katıldığı Erzurum Kongresi'ni düzenledi. Bu gelişmelerle birlikte Erzurum şûbesi, İstanbul'daki merkez şûbeden ayrılarak, bağımsız bir cemiyet haline de geldi.

4.1.1. Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-ı Hukuku Millîye Cemiyeti'nin

Erzurum Şûbesi

Erzurum'daki ilk Millî teşkilatlanma, Mondros Mütarekesi'nden hemen sonra Süleyman Necati ve arkadaşları tarafından oluşturulmak istenmiş, ancak bu faaliyet hükümet tarafından ittihatçılıkla suçlanınca resmi bir teşebbüste bulunmaktan vazgeçilerek, Süleyman Necati'nin başkanlığında gizli bir cemiyet kurulmuştu. Bu gizli cemiyete, *İstihlas-ı Vatan* adı verildi²⁶⁸. Cemiyet, V.Ş.M.H.M.C'nin Erzurum şûbesi açılıncaya kadar faaliyetine devam ederek, Erzurum şûbesinin kurulmasına yardımcı oldu. Erzurum şûbesi kurulduktan sonra *İstihlas-ı Vatan* Cemiyeti kapatılarak cemiyet üyeleri, V.Ş.M.H.M.C'nin Erzurum şûbesine katıldı.

Merkezi İstanbul'da bulunan V.Ş.M.H.M.C. üyelerinden Yedek Subay Cevat Dursunoğlu, Erzurum'da bir şûbe açmak amacıyla, bölgenin nabzını yoklamak için Erzurum'a gönderildi. Cevat Bey, Erzurum'da halkla yaptığı görüşmeler sonunda, halkın son gelişmelerden rahatsız olduğunu, ancak bir faaliyette

---

²⁶⁸ Süleyman Necati Güneri, **Hâtırâ Defteri**, Yayına Hazırlayan, Ali Birinci, İstanbul 1999, s.30.

bulunmaktan da çekindiğini merkeze bildirdi. Dursunoğlu, Erzurumluların bu tavrı için şunları söylemektedir: “Yalnız şûrasını söylemeliyimki: bu hemşehrilerin bu suretle konuşmaları bozgunculuk ruhundan doğmuyordu. Dünya durumunu kavrayamadıkları gibi İstanbul’daki hükümetin aczini de anlayamıyorlar, eyi kötü mevcut düzenin bozulmasından korkuyorlardı.”²⁶⁹. Halkın bu kararsız ve çekingen tavrı, gerek Mondros Mütarekesi’nin 24. maddesi ve gerekse de Ermenilerin Paris Barış Konferansı’nda Onlar Meclisine, Vilâyât-ı Sitte, Kilikya, Maraş, Erzurum ve Trabzon’un dahil olduğu arazinin Ermenistan’a verilmesi yönündeki müracaatları ile huzursuzluğa dönüştü. Bu sırada İstanbul Ermeni Patriği Zaven Efendi’nin kurulması kararlaştırılan Büyük Ermenistan için Erzurum’un çok önemli bir şehir olduğu, hatta Erzurum’un bu sınırlar dahilinde şekillenecek olan Ermenistan’ın başkenti olacağı yönündeki 27 Şubat 1919 tarihli açıklamasının, basında yer alması bölge halkının Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetleri etrafında toplanmasını sağladı²⁷⁰.

Cevat Bey, Paris Barış Konferansı’ndaki bu gelişmelerden sonra, Erzurum’un hukukçu, doktor, öğretmen ve subay bir çok ileri geleni ile görüşerek, genel durum üzerinde değerlendirmeler yapmış ve bu toplantılar sonunda V.Ş.M.H.M.C.’nin Erzurum şûbesinin açılmasına karar verilmişti. Alınan bu karardan sonra, 1 Mart 1919 tarihinde Erzurum Belediyesi’nde yapılan bir toplantıyla da cemiyetin kurulması kararı kesinleştirildi. Bu görüşmeden bir gün sonra Valiliğe, şûbenin kurulmasına ilişkin dilekçe ile dilekçeye eklenen cemiyet nizamnâmesi verildi. Şûbenin kurulmasına izin verildiğine dair Valiliğin cevabı, 10 Mart 1919’da şûbe üyelerine bildirildi. Ancak şûbe üyeleri bu formaliteleri beklemeden 6 Martta

²⁶⁹ Dursunoğlu, a.g.e., s.30-31; Kırzioğlu, a.g.e., s.5.

²⁷⁰ Patrik Zaven Efendi’nin bu beyanatı için bkz., **Albayrak**, 24 Mayıs 1920, Sayı:93, s.2, bu açıklamalar 16 Mayıs tarihli Peyamı Sabah ve 14 Mayıs tarihli Tercüman gazetelerinde de yayınlanmıştı.

ilk toplantılarını yaparak, şûbe reisliğine Hacı Fehmi Efendi, muhasipliğe Karşlı Süleyman Bey ve katipliğe Cevat Dursunoğlu'nu seçti. Ancak bir kaç gün sonra Tevfik ve Ahmet Bey'lerin istifa etmeleri üzerine bu iki üye yerine, Raif ve Şükrü Efendi'ler seçildi. Daha sonraki günlerde şûbe başkanlığına Erzurumlu Hoca Raif Efendi getirildi²⁷¹.

Şûbe üyeleri, bu ilk toplantıda V.Ş.M.H.M.C. nizamnâmesinin 2 maddesinde yer alan cemiyetin kuruluş amacına göre bir beyannâme hazırlayarak, tüm doğu vilayetlerine göndermişti. Bu beyannâme ile Ermenilerin doğu vilayetlerindeki hak iddiası, nüfus, kültür, tarih ve coğrafya bakımından reddediliyor, doğuda Ermenilerin yapmış oldukları propagandaların aksine, onlardan zulüm görenlerin Türkler olduğu belirtilerek, İtilâf Devletlerince de benimsenen ve kabul edilen Wilson Prensipleri'ne dayanarak, bu gerçeklerin tüm dünyaya duyurulması için vatandaşlardan yardım isteniyordu ²⁷².

Erzurum Şûbesi, Erzurum'un kurtuluşunun birinci yıl dönümü olan 11 Mart 1919'da bir tören yaparak, bu sırada Erzurum'da bulunan Şehzade Abdülhalim Efendi'yi ziyaret ederek, bölge halkının istekleri ve Ermenilerin baskı ve zulümleri ile bunların haksız istekleri anlatılarak, bu isteklerin İstanbul'a bildirilmesi istedi. Bu doğrultuda bir arıza hazırlanıp ve Padişaha iletilmek üzere şehzadeye verildi.

Erzurum şûbesi, yavaş yavaş teşkilatlanmakla beraber tam bir faaliyet gösteremiyordu. Ancak Trabzon'dan gelen Küçük Kazım Bey'in Erzurum'un ileri gelen pek çok aydın ve zengin halkıyla yaptığı görüşmeler sonunda çalışmalar hız kazandı. Bu görüşmeler sonunda şûbenin daha etkili şekilde çalışmasını sağlamak amacıyla, bir Vilayet Kongresi yapılmasına karar verilip, yeni bir Heyet-i Faale

---

²⁷¹ **Hadisat**, 15 Mart 1919, No:80, s.2

²⁷² Bekir Sıtkı Baykal, **Erzurum Kongresi İle ilgili Belgeler**, Ankara 1969, s.1-2.

oluşturuldu. Bu yeni yapılanma sonunda cemiyet üyeleri şu kararları aldı:“*Merkezdeki aydınları, daha faal kılabilmek için bir Heyet-i Faale meydana getirmek,şehir içinde yapılan teşkilatı livalara, kazalara yayarak, buralarda mutemed ellerle müdafaa fikrini köylere kadar götrmek,vilayet sınırlarından taşarak, bütün Şark vilayetlerini bir fikir etrafında toplamak,her ne lazımsa yaparak, orduyu bu işe iştirak ettirmek.*”²⁷³

V.Ş.M.H.M.C.’nin Erzurum Şûbesi, almış olduğu bu kararlar doğrultusunda hazırlamış olduğu yeni nizamnâme ile, V.Ş.M.H.M.C.’nin amaçlarının çok daha üzerinde esaslar belirleyip silahlı direniş fikrini gündeme getirdi. Bu nizamnâme ile şûbenin merkezle olan ilgisi sadece şeklî bir mahiyet almış ve daha düzenli ve etkili faaliyetler için, Erzurum Vilayet Kongresi ve Vilâyât-ı Şarkkiye Kongresi fikirleri ortaya atılmıştı.

V.Ş.M.H.M.C'nin Erzurum Şûbesi, bu gelişmelerden sonra tüm dikkatini ordunun desteğini almak yönünde sarf etti. Ancak temasta buldukları 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa, gözlerinden rahatsız olduğu için İstanbul’a gittiğinden cemiyetin bu konudaki ilk teşebbüsünden bir sonuç alınamadı. 9.Fırka Kumandanı Rüştü Bey’in, Hasankale’de bulunması ve şehre uğramaması nedeniyle bu görüşmelerden de bir sonuç alınamadı. Ancak Yakup Şevki Paşa’nın yerine, Kazım Karabekir Paşa’nın XV. Kolordu Kumandanı olarak Erzurum’a tayin edilmesiyle, cemiyet üyeleri Paşa ile temasa geçmiş ve onun desteğini alarak çalışmalarına hız kazandırdılar.

Erzurum Şûbesi'nin faaliyetlerini yoğunlaştırdığı diğer bir konu da, merkezi İstanbul’da bulunan, Diyarbakır ve Bitlis’te şûbeler açan Kürt Teali

---

²⁷³ Kırzioğlu, a.g.e., s.27.

Cemiyeti oldu. Bu doğrultuda şûbenin resmî yayın organı olan ve Süleyman Necati tarafından 1919 baharında Erzurum’da ikinci kez çıkarılan Albayrak gazetesinde, Kürt Teali Cemiyeti’nin propagandalarına dair yazılara yer verilerek, bölge halkının bu cemiyet üyeleri tarafından yapılan tahriklere kapılmaması sağlandı. **Albayrak** gazetesi yalnız Kürt meselesi üzerinde durmamıştı. Gazetenin üzerinde durduğu en önemli konulardan biri de Ermeni sorunuydu. “*Vilâyât-ı Şarkıyye Ermenistan olamaz*” manşetini her sayısında kullanarak, konuya ilişkin haberlere ağırlıklı olarak yer vermekteydi²⁷⁴.

Erzurum Şûbesi, çalışmalarına devam ederken önemli bir gelişme gündeme geldi. Mondros Mütarekesi’nin 5. maddesindeki asayiş için gerekli olan askerden fazlasının terhisi ve 20. maddesindeki silahların toplanarak kontrol altına alınması²⁷⁵ ile ilgili uygulamaları doğuda takip etmek için Rawlinson, 22 Nisan 1919’da Erzurum’a gelerek, mütareke şartlarını uygulamak için faaliyete başladı. Kazım Karabekir Paşa, Rawlinson ile görüşerek, halkın silahlarını vermek istemediklerini ve bunun içinde silahların iade edilmeyeceğini bildirdi. Daha öncede ifade ettiğimiz gibi, Rawlinson bölgede kaldığı sürece Ermenilerin sınır boylarındaki köylerde, Müslüman halka yaptıkları pek çok baskı ve katliama tanık olmuştu. Nitekim Rawlinson, bölge halkının kararlı tutumunu görmüş ve bölgedeki huzursuzluğun ve katliamların esas sorumlusunun Ermeniler olduğunu, İstanbul’daki İtilâf Devletleri temsilcilerine bildirmişti. Rawlinson’un bölgedeki faaliyetleri ve şûbe üyeleri ile yaptığı görüşmeler Albayrak gazetesi tarafından düzenli olarak takip ediliyordu²⁷⁶.

---

²⁷⁴ **Albayrak**, 20 Aralık 1919, Sayı:55, s.2

²⁷⁵ Ali Fuat Türk Geldi, a.g.e., s.70-72.

²⁷⁶ **Albayrak**, 20 Temmuz 1919, Sayı:15, s.2

İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali üzerin şûbe üyeleri, 18 Mayıs'ta büyük bir miting düzenlemiş ve miting sonunda A.B.D. Başkanı Wilson'a, İtilâf Devletleri temsilcilerine ve İstanbul Hükümeti'ne protesto telgrafları gönderdi. Bu protesto telgraflarının yoğun bir şekilde devam ettiği günlerde, Damat Ferit Kabinesi, 17 Mayıs'ta istifa etmiş ve 19 Mayıs'ta yeni hükümet yine Damat Ferit tarafından kurulmuştur. Damat Ferit'in 20 Mayıs'ta İzmir'in işgali dolayısıyla Paris Barış Konferansı'na gönderdiği telgrafında, doğu vilayetlerinde Ermenilere muhtariyet verilmesi teklifininin yer almısı ve bu telgrafın basında yayınlanması ile Yunanlıların işgal alanlarını genişleterek, Aydın ve Manisa'ya yayılması protestoları ve heyecanı daha da artırdı²⁷⁷.

V.Ş.M.H.M.C. Erzurum Şûbesi, bir yandan yukarıda ifade edilen faaliyetlerine devam ederken, diğer yandan da doğu vilayetlerini bir an önce Müdafaa-ı Hukuk etrafında toplamak amacıyla daha önceden karar verilmiş olan Erzurum Vilayet Kongresi'nin hazırlıklarına başladı. Kısa süre içinde Vilayet Kongresi yapılmış ve ardından da Erzurum Kongresi yapılarak, tüm Doğu vilayetleri Millî hakların müdafaası için bir araya toplandı.

4.2. Mustafa Kemal ve Kazım Karabekir'in Ermeni Sorununa Yaklaşımı

Bu bölümde, diğer bölümlerde olduğu gibi basında çıkan haberler doğrultusunda, özellikle Mustafa Kemal ve Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa özelinde, Kuvay-ı Millîye liderlerinin Ermeni sorununa yaklaşımları üzerinde durulacaktır. Değerlendirmeler yapılırken her iki komutanın konuyla ilgili

---

²⁷⁷ Haluk Selvi, a.g.e., s.76-81'den naklen, 24 Mayıs 1919 tarihli **İleri** gazetesi.

açıklamalarını içeren telgraf, beyannâme, mektup gibi yazışmalarına da yer verilecektir²⁷⁸.

Mustafa Kemal, Ermenilere dair yapmış olduğu pek çok açıklamasında Ermenilerin yabancı güçler tarafından tahrik edildiği hususu üzerinde durmaktaydı. Mustafa Kemal, 30 Mayıs 1919'da Havza'dan On Beşinci Kolordu Kumandanlığı'na çekmiş olduğu bir telgrafında, batılı devletlerin Ermeni sorunu üzerindeki etkilerini belirtilerek, bu duruma karşı bir an önce önlem alınması gerektiğini vurgulamaktaydı. “...İtilâf hükümetleri, atalarımızdan kalan meşru hakkımız olan toprakları çiğnemeyi Hıristiyanlık adına bir hizmet sayıyorlar. Bu cümleden olarak Ermenilere vilayetlerimizi peşkeş çekmeleri de (...) ihtimal bulunuyor. Böyle bir vaziyette İngiliz birliklerinin, İzmir'de Yunanlılarla Rumlara yaptıkları gibi, bu cephede de Ermenilere öncülük edeceği çok muhtemeldir. Ve böyle bir hareketle zorla yerleşmiş olan mahalli ahali ile muhacirleri bir kere daha yerlerinden oynatmak ve bu şekilde azınlığın çoğunluğa hakim olma teorisini uygulamak kendilerince uygun görülebilir. Bergama buna bir misaldir. Kanaatimce, böyle bir hali biz düşmanlık olarak görmeye ve saymaya, meşru topraklarımızı ve Millî bağımsızlığımızı kurtarmak için mecburuz...”²⁷⁹. Yine İtilâf Devletleri'nin Osmanlıdaki azınlıkları kullanması ve bu doğrultuda Türk topraklarının haksız şekilde işgal edilmesi ile ilgili olarak, T.B.M.M.'nin açılış konuşmasında Anadolu'nun içinde bulunduğu genel durum hakkında bilgi veren Mustafa Kemal şu açıklamalarda bulunuyordu. “...İtilâf Devletleri'nin bizim savaşa katılmamızdan dört

---

²⁷⁸ Diğer Kuvay-ı Milliye liderlerinin de konu ile ilgili pek çok açıklaması mevcuttur. Ancak bu konunun oldukça kapsamlı olması ve ayrı bir tez çalışmasını gerektirmesi sebebiyle bir örnekleme yaptık. Konumuz açısından oldukça önemli olan Mustafa Kemal ile Kazım Karabekir'in soruna ilişkin açıklamalarına yer verdik.

²⁷⁹ **Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannâmeleri IV**, Ankara 1991, s.27.

ay önce her yönüyle Osmanlı Hükümetinin zararına bir Ermenistan Cumhuriyeti kurulmasına karar verdiklerini ilan etmiş olmaları ve hatta Bolşeviklerin yayımladığı gizli anlaşmalardan da anlaşıldığına göre, İstanbul'un Çarlık Rusyasına vaadedilmiş olması savaşa İtilâf Devletlerine karşı girmemizin zorunlu olduğunu gösteren açık delillerdir...” “... Saltanat başkenti ve hilafetimiz kuşatma altında olup, bağımsızlığımız burada manen ve fiilen yürürlükte değildir. Buna bir de Rum ve Ermenilerin hükümeti tanımamalarını ve İtilâf Devletlerine dayanarak bir çeşit ayaklanma durumunda bulunmalarını eklersek, başkentimizin içinde bulunduğu üzücü ve korkunç durumu tam anlamı ile açıklamış oluruz”²⁸⁰.

Ermeniler, Anadolu'da oluşan Millî Hareketin daha öncede belirttiğimiz gibi, özellikle Ermenilerin yok edilmesi amacıyla başladığını söyleyerek, yoğun bir propaganda faaliyeti içine girerek, Ermeniler ile Türkler arasındaki çatışmaları, Hıristiyan-Müslüman çatışması olarak yansıtip, İtilâf Devletleri'nin desteğini almak istiyordu. Patrik Zaven Efendi, pek çok açıklamasında bu iddiayı gündeme getirmiş ve Anadolu'daki Millî Hareket sonunda pek çok Ermeni ailenin yaşadıkları yerleri terk etmek zorunda kaldığını söyleyerek, İtilâf Devletleri'nin desteğini almak için faaliyette bulunuyordu. Zaven Efendi'nin bu içerikteki bir mektubunun Teologos gazetesinde yayınlanması üzerine Mustafa Kemal, şu açıklamalarda bulundu: “...Zaven Efendi, bu şekilde milletin surf Millî haklarını müdafaa emeliyle vücuda getirdiği birliği, bir Ermeni veya gayr-i Müslüm unsurlar aleyhtarlığı şaibedar etmek istiyor.”²⁸¹ diyerek, Zaven Efendi'nin iddia ettiği gibi bir durumun söz konusu olmadığını vurgulayarak, Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetlerinin faaliyetleri sonunda Erzincan ve Erzurum havalisinden hiç bir Ermeni ailenin göç etmediğini, sadece

²⁸⁰ Atatürk'ten Ermeni Sorunu Belgelerle, Yayına Haz., İsmet Görgülü, Ankara 2002, s.180.

²⁸¹ İrade-i Millîye, 27 Ekim 1919, No:9, s.1

zengin olan birkaç ailenin kendilerince emin gördükleri yerlere göç ettiğini açıkladı. Anadolu'da genel asayiş ve unsurlar arasında barış ve dostluğun ne kadar emin ve memnuniyet verici olduğunu, Anadolu'yu baştan başa dolaşan General Harbord'u başkanlığı altındaki Amerikan Heyeti ile Fransız Temsilci Binbaşı Labonne, Amerikalı Mr. Bromn, Yüzbaşı Leatle, Binbaşı Brunot, Fransız Yüksek Komiseri Meur'un raporlarında tasdik edildiğini belirtiyordu.

Mustafa Kemal, Adana, Urfa, Antep, Maraş illerindeki Ermeni faaliyetlerinin bilhassa Fransızlar tarafından desteklendiğini, bu birliklerin Fransızlarca eğitildiği üzerinde de durarak, bu bölgelerdeki Ermeni mezaliminin bir an evvel durdurulması gerektiğini, ancak bu yöndeki hareketlerin batılılar tarafından yanlış yorumlanmak istendiğini vurgulamaktaydı²⁸². Mustafa Kemal, 22 Eylül 1919'da Komutanlıklara gönderdiği bir telgrafında da, Adana, Antep, Maraş ve Urfa'daki Ermeni faaliyetleri ile ilgili olarak şu açıklamalarda bulunuyordu: "*Ateşkes sonrasında hükümetimizin Adana ili ile Antep, Maraş, Urfa Sancaklarını bırakma güçsüzlüğünde bulunması, bu yörede Fransız ve İngiliz koruyuculuğu altında Ermeni işgalini ve örgütlenmesini kesinleştirmiş ve bunlar, o il ve sancakları Ermenileştirmek amacı ile bir yıla yakın bir süre çalışma göstermiş....*"²⁸³ Mustafa Kemal Paşa, Kolordu Komutanlıklarına gönderdiği bu telgrafında, bölgede yapılan faaliyetlerin niteliği hakkında bazı değerlendirmelerde de bulunmuştu. Bölgede Ermenilerin, Fransızlar ve İngilizlerin desteği ile hareket ettiklerini, Osmanlı

---

²⁸²" Elyevm Kozan, Haçin, Feke, gibi mıntıklarda bilfiil tezahür etmiş olan Ermeni mezaliminin biran evvel itfası lazımdır. Yalnız şu aralık her türlü İslam hareketını Ermeni kitâli şeklinde göstermek istenildiği anlaşıldığından hareketın her halde bu gibi yanlış şayıat ve isnadata mahal bırakmayacak veçhile idaresi" 9 Mart 1920, **Atatürk'ün Özel Arşivinden Seçmeler**, Ankara 1981, s.132.

²⁸³ Mustafa Onar, **Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları**, Cilt: 1, Ankara 1995, s.183.

topraklarının değişik yerlerindeki bazı Ermenilerin bölgeye göç ettirilerek, yabancı üniformalar altında Müslüman halka mezalimde bulunduğuna dikkat çekmekteydi..

Mustafa Kemal, İstanbul'da bulunan İtilâf Devletleri temsilcilerinden Amiral Bristol'a yazdığı bir mektubunda da, özellikle Kilikya bölgesinde Fransızlar tarafından korunan Ermenilerin yerli halka baskı ve katliamda bulduklarını, gerek bu bölgede ve gerekse doğuda asıl katliam yapanların Ermeniler olduğunu bundan dolayı da Ermenilere katliam yapıldığı tarzındaki haberlerin asılsız ve propaganda amaçlı yapıldığını vurgulamaktaydı²⁸⁴.

Mustafa Kemal, 7 Mart 1920 tarihinde Amiral Bristol'e yazdığı diğer bir mektubunda da aynı konu üzerinde duruyordu: “...Avrupa'da olumsuz akımlar doğurmayı çıkarları gereği görenler tarafından Anadolu'da yeniden 20.000 Ermeninin öldürüldüğü hakkında çok iğrenç ve kesinlikle gerçek dışı haberler uyduruldu. ... İzmir'de yapıldığı gibi bir uydurma Ermeni kırımı meselesi ve tüm dünyayı aldatmak için yaratılan bu kin ve hırs ürünü propagandaların niteliği hakkında, uygarlık ve insanlık dünyasının bir kere daha aydınlatılması ve bu suretle haksızlığa uğramış Türk ulusunun iğrenç ve alçakça bir suçlamadan arındırılması için Anlaşma Devletleriyle Amerika Hükümetinin adalet severlik duygularına başvuruyoruz”²⁸⁵. Mustafa Kemal, Ermenilerin bu asılsız iddiaları ve saldırıları karşısında bir an önce kamuoyu oluşturulmasını ve gerek işgallerin ve gerekse de bu asılsız iddiaların protesto edilmesini, tüm Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerine ve İstanbul basını ve Meclisi Mebusan'a bildirdi. Bu gelişmelerle birlikte Mustafa

---

²⁸⁴ “...İşte Anadolu'da Ermenilerin katlolunduğuna dair tertip edilen yalanların mahiyeti hakikiyesi bundan ibaret olup katledildiklerinden bahsolunan Maraş ahalisi namına Ermeni murahasası ve eşrafi tarafından bizzat düveli İtilâfiye mümessillerine vukuu bulan işaret dahi bu hakikatı tamamen teyid eyler.” **Atatürk'ün Özel Arşivinden Seçmeler**, s.128.

²⁸⁵ **Atatürk Haftası Armağanı**, Ankara 1982, Belge 2, s 23.

Kemal Anadolu halkı üzerinde olumsuz tesir yaparak, halkta moral bozukluğuna neden olan Millî M¼cadele karşıtı bazı gazeteler ile azınlıkların ¼ıkardıkları bir takım gazetelerin Anadolu'ya gelmesini engellemek amacıyla bir sans¼r uygulanmasını da istedi. Bu ama¼la, 23 Mart 1920 tarihinde Kolordulara ve Refet Bey'e g¼ndermiř olduğu bir telgrafta şu a¼ıklamalarda bulunuyordu: "...Millî mukadderatımızın katiyet kazanacağı bu zamanda, memleketteki fikirlerin ahenginin şiddetlenerek muhafazasını temin i¼in, Millî emeller aleyhinde propaganda yapan Peyam-ı Sabah, Serbesti, Alemdar, Bosfor, Entanet gazeteleriyle aynı mahiyette olan b¼t¼n Rumca ve Ermenice gazetelerin Anadolu'ya sokulmaması m¼nasip g¼r¼lm¼řt¼r"²⁸⁶.

Mustafa Kemal, 23 Ekim 1919 tarihli Harbiye Nazırı Cemal Paşa'ya yazmış olduğu bir mektubunda da, Adana'daki Fransızların Ermenileri silahlandırarak, M¼sl¼man halkın katledilmesine sebep oldukları üzerinde durmuş ve Kasım 1919'da Bursa'daki 56. T¼men Komutanlığı'na g¼nderdiđi telgrafta Maraş bölgesindeki Fransız-Ermeni işbirliği hakkında a¼ıklamalarda bulunuyordu²⁸⁷.

Mustafa Kemal Paşa, İtilâf Devletleri'nin Anadolu'daki işgallerini gerek İstanbul'da bulunan İtilâf Devletleri temsilcilerine g¼ndermiř olduğu telgraflar, gerekse de genel olarak basında yaptđı a¼ıklamalar ile protesto etti. Adana, Maraş, ve Urfa'nın işgali üzerine İngilizce olarak yayınlanan protesto bildirisinde şu a¼ıklamaları yapmaktaydı: "...T¼rkiye'nin b¼l¼nmesine yol a¼mak d¼ř¼n¼cesiyle Yunanlıların işgaline terk edilen Aydın vilayetlerinde uygulanan katliamlar, baskı ve zul¼mler ve imha politikaları, Ermenileri maşa olarak kullanmak suretiyle

---

²⁸⁶ Özkaya, a.g.e., s.30.

²⁸⁷" Maraş'ı işgal eden Fransız kıtalarının y¼zde yirmi Cezayirli Fransızlar olup, geriye kalanı Osmanlı Ermenilerinden meydana gelen fedailerdir. Bunlar şehirde namuslu İslam kadınlarına taarruz etmekte ve M¼sl¼man ahaliye zul¼m ve işkence yapmaktadır" **Nutuk**, Yayına Haz. Zeynep Korkmaz, Ankara 2000, 45.

Fransızlar tarafından işgal edilen Adana vilayeti dolayları ile Maraş ve Urfa mevkilerinde uygulananlarla aynıdır.”²⁸⁸

Bosfor gazetesinin Doğu Anadolu’da Ermenistan lehine toprak tavizlerinde bulunulacağına dair açıklamalarının 31 Ekim 1919 tarihli Tasviri Efkar gazetesinde yer alması üzerine Mustafa Kemal, 17 Kasım 1919 tarihinde Çürüksulu Mahmut Paşa’ya Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyeti Temsiliyesi adına göndermiş olduğu bir telgrafında konuyla ilgili olarak şu açıklamalarda bulunuyordu: “...Doğu Anadolu’da Ermenistan lehine toprak tavizlerinde bulunulacağı vaadini kapsayan bu cümlelerin Sulh Komisyonu üyelerinden bir devlet ricali tarafından sarf edilmiş bulunmasının, Doğu Anadolu ahalisinin pek haklı olarak son derece teessüf ve infialine yol açtığını beyan eyeriz. Milletın Erzurum ve Sivas Kongresi kararları ile Ermenistan’a bir karış toprak bile terk etmeyeceğini...”²⁸⁹. Mustafa Kemal, bu açıklamalarıyla Damat Ferit’i Paris Barış Konferansı’ndaki tavrı dolayısıyla eleştirerek, Türklerin çoğunlukta olduğu herhangi bir vatan toprağından ne Ermeniler ne de başka bir azınlık için vazgeçilmeyeceğini belirtiyordu. Nitekim Kuvay-i Millîye liderleri, Ermeni sorununa dair yaptıkları pek çok açıklamalarında, Anadolu toprakları dışında kurulacak olan bir Ermenistan’ın kabul edileceğini, ancak Anadolu topraklarından Ermeniler için bir tavizde bulunulmayacağını belirtmiş ve bu durumun Türk halkının kesin kararı olduğunu İstanbul’a katî bir şekilde bildirmiştir. Nitekim hem V.Ş.M.H.M.C. Merkezi, hem de Erzurum Şûbesi daha öncede belirttiğimiz gibi Türk Heyeti, Paris Barış Konferansı’na gitmeden önce bu kararlarını gönderdikleri telgrafla hükümete bildirmişlerdi.

---

²⁸⁸ ATABE, Cilt:5, Ankara 2000, s.142.

²⁸⁹ İrade-i Millîye, 24 Kasım 1919, No:3, s.4

İtilâf Devletleri'nin haksız işgalleri karşısında, Mustafa Kemal, bu bölgelerdeki halkın haklarını müdafaa etmeleri için hareket geçmelerini ve Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetleri kurmaları gerektiğini belirtiyordu²⁹⁰. Mustafa Kemal, işgal bölgesi halklarına Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetleri kurulmaları gerektiğini bildirmesine rağmen, işgalci kuvvetler tarafından bir silahlı saldırı veya tecavüz yapılmadıkça Müdafaa-ı Hukuku Cemiyetlerinin herhangi bir silahlı saldırıda bulunmamalarını gerektiğini de ifade etmekteydi. 8 Aralık 1919 tarihinde Urfa Müftüsü Hüsnü Efendiye bu tarz bir telgraf gönderen Mustafa Kemal, şu açıklamalarda bulunuyordu: *"...Ermeniler veya Fransızlar tarafından sebebiyet verilmedikçe, tarafınızdan silahlı tecavüzlerde bulunulmamasını tavsiye eder ve fakat vatan mukadderatının dayanak noktası olan Millî birliği sağlamlaştırmaya ve Millî teşkilatımızı genişletmeye ve takviye etmeye son derece gayretle çalışılmasını talep eyleriz."*²⁹¹ 15 Aralık 1919 tarihinde Sivas'dan Urfa Mutasarrıfı Ali Rıza Bey'e göndermiş olduğu bir telgrafında da, aynı konu üzerinde duran Mustafa Kemal, Fransızların bölgedeki Ermeni çetelerini desteklemeyeceklerini onlara silah vermeyeceklerini ve Müslüman halka kesinlikle zulüm yapmayacaklarını belirttiklerinden, bölgede bulunan Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetlerinin silahlı bir saldırıda bulunmamalarını, ancak Fransızların bu antlaşmayı ihlal ederek, bölge halkına zulüme başlamaları halinde vatanın müdafaasının şart olduğunu bildirmişti. Mustafa Kemal, gerek Adana, Urfa, Maraş, Antep ve gerekse de doğuda Müslüman halka baskı ve zulümde bulunan Ermenilere karşı, onlardan bir saldırı ve tecavüz yapılmadıkça silahlı bir mücadeleye

---

²⁹⁰ .Mustafa Kemal Paşa'nın 10 Kasım 1919 tarihli açıklaması şu şekildedir: "Küçük Ermenistan teşkiline ve Kilikya'nın Fransızlar tarafından tamamen işgaline mani olmak için, mülkiye memurlarının ve askeriyenin el ele vererek Adana vilayetinde ve bağımsız sancaklarda karşı koyma vasıtalarını hazırlamaları ve hazır bulundurmaları bütün alakadarlara yazıldı." Bekir Sıtkı Baykal, **Heyeti Temsiliye Kararları**, Ankara 1989, s.51.

²⁹¹ **Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannâmeleri**, s.132, 133.

girişilmemesini, ancak böyle bir tecavüz vuku bulursa vatanın müdafaası için harekete geçilmesi gerektiğini ifade etmekteydi. Bu açıklamalarda göstermiştir ki, İtilâf Devletleri ve Ermenilerin propaganda amaçlı, Türklerin Ermenileri katlettikleri yönündeki haberleri asılsızdır. Zira Türkler sadece maruz kaldıkları baskı ve zulümlere karşılık silahlı mücadelede bulunarak haklarını savunmuşlardı.

Mustafa Kemal'in azınlıklar konusunda özellikle üzerinde durduğu diğer bir husus da azınlıklara verilen imtiyazlar olmuştur. Nitekim Osmanlı tebası olan azınlıklar bu imtiyazlar sayesinde ekonomik olarak Türklerden daha iyi bir seviyeye ulaşmakla kalmamış, elde ettikleri bu imtiyazlar sayesinde batılı devletler tarafından da daima ekonomik ve siyasi olarak desteklenmekteydiler²⁹². Mustafa Kemal, azınlıklara verilen imtiyazların devlet için zararlı olduğunu bildiğinden, bu imtiyazların kaldırılmasını ve azınlıkların Türklerle eşit hak ve görevlere sahip vatandaş haline getirilmesini istemekteydi. Nitekim Türki Cumhuriyeti, kurulduktan sonrada bu durum gerçekleştirildi.

Doğu Cephesi Komutanı ve Ermenilerle aktif şekilde mücadele eden Kazım Karabekir Paşa'nın, Ermeni sorunu hakkındaki düşüncelerini ise şu şekilde belirleyebiliriz.. Paşa, pek çok açıklamasında Ermenilerin gerek sınır boylarında ve gerekse de Nahcivan, Kars, Sarıkamış, Çıldır'da Müslüman halka zulüm ve baskılarda bulduklarını masum halkı katlettiklerini bölgede katliama uğrayan esas topluluğun Müslüman halk olduğunu ifade etmekteydi. Karabekir Paşa, 22 Mart

---

²⁹² Osmanlı Devleti'nin son zamanlarına kadar azınlıklara tanıdığı bu sosyal, iktisadî, ticarî imtiyazlar, bir başka ifadeyle Osmanlı Devleti'nin aşırı iyi niyeti, toleransı, bazı batılı yazarlara, Mustafa Kemal ve devrinin idarecilerine göre Osmanlı Devleti'nin yıkılışını sağlayan en önemli sebeplerden biri olmuştur. Mustafa Kemal'e göre; "Rum ve Ermeni Çeteleri ve komitecileri daima irtibatta buldukları İngiliz subaylarıyla Amerikalı memurlardan çok yüz buldukları için, 23 Temmuz 1919'da başlayan Erzurum Kongresi Beyannâmesi'nin 4. maddesinde şu kararı almak lüzumunu hissedilmiştir: Anasır-ı hristiyaneye hakimiyet-i siyasiyeye ve muvazene-i ictimaiyyemizi muhil imtiyazat i'ta olunamaz", Azmi Süslü, "Atatürk ve Azınlıklar", **Uluslararası II. Atatürk Sempozyumu**, Ankara 1991, Cilt:II, s.1016.

1920 tarihinde Erivan Ermeni Cumhuriyeti Askerî Kumandanlığı'na göndermiş olduğu bir telgrafında, Ermenilerin gerek Ermenistan sınırları dahilinde kalan ve gerekse de Doğu Anadolu'daki Müslüman halka yapmış olduğu katliamlar üzerinde durarak, bu zulüm ve baskılara devam edilirse, Türk birliklerinin askerî bir Harekat'tan başka çarelerinin olmadığını bildiriyordu²⁹³. Paşa, bölgedeki Ermeni katliamlarının General Harbord tarafından da görüldüğünü belirterek, Ermenilerin iddia ettikleri gibi Türklerin Ermenileri katletmesi gibi bir durumun söz konusu olmadığını belirtmektedir.

Kazım Karabekir'in Ermeni sorununa dair açıklamalarında, sıklıkla üzerinde durduğu bir hususta, Ermenilerin hem İtilâf Devletleri hem de Anadolu'daki Kürt aşiretleri ile olan ilişkileridir. Paşa, Ermenilerin iddialarıyla bölge halkını moral olarak çökertmek ve huzursuzluğa sevk etmek istediklerini ifade etmekteydi: *"...unsuru İslam arasına tefrika ve nifak sokmak mahiyetinde bulunan Beyannâmeler Şerif Paşa ve emsali vicdanını düşman paralarına satmış olan vatan haini kimselerin hiçbir hakkı vekaleti haiz olmadığı Kürtler namına söz söyleyemeyeceğini ve Kürtlerin hiçbir suretle camiai Osmaniye'den ayrılmayacaklarını"*²⁹⁴ Karabekir Paşa da, Mustafa Kemal gibi Ermenilerin İtilâf Devletleri tarafından desteklendiklerini, Anadolu'nun pek çok yerinde bu destek sayesinde yerli Müslüman halka baskı ve zulüm yaptıklarını pek çok açıklamasında ifade etmekteydi.

Kazım Karabekir Paşa, Ermenilerden herhangi bir saldırı gelmediği sürece, Türk birliklerinin Ermenilerle silahlı bir mücadeleye girişmemesi notkasında, Mustafa Kemal Paşa'yla hem fikirdi. Nitekim Ermenilerin sınır boylarındaki faaliyetlerini artırmaları üzerine Paşa, pek çok kez Ermeni Cumhuriyeti Askerî

---

²⁹³ **Albayrak** 29 Mart 1920, No:80, s.2

²⁹⁴ Kazım Karabekir, a.g.e., s.555.

Kumandanlığı'nı uyardı. Bu saldırılara son verilmezse, Türk askerî hareketinin kaçınılmaz olduğunu belirtti. Nitekim Ermenilerin sınır boylarındaki faaliyetlerine son vermemeleri üzerine Türk askerî hareket'i başladı²⁹⁵.

Kazım Karabekir, Patrik Zaven Efendi'nin 16 Mayıs 1920 tarihli **Peyamı Sabah** gazetesinde yayınlanan Erzurum'un Ermenistan'ın kalesi olduğu, Harput'un Kilikya ile Ermenistan arasında bir köprü konumunda bulunduğu ve bu iki bölgenin Ermenistan'a verilmesi gerektiği yönündeki açıklamaları üzerine, bu tarz açıklamaların propaganda amaçlı olduğunu bölge halkını moralmen çökertmek amacıyla yapıldığını vurgulamaktaydı. Paşa, diğer Kuvay-ı Millîye liderleri gibi, Anadolu toprakları dışında kurulacak olan bir Ermenistan'a karşı olmadıklarını, ancak Anadolu'dan Ermeniler lehine bir toprak tavizinin asla mümkün olmayacağını pek çok açıklamasında dile getiriyordu. *“Her millet gibi Ermeni milletinin de hakkı hayat ve istiklali idareye malikiyeti en zayıf ve tehlikede bulunduğumuz bir zamanda bile hükümet ve milletimizce temin edilmiştir.”*²⁹⁶

Kazım Karabekir'in manda konusundaki görüşleri de, Mustafa Kemal ile aynı doğrultuydu. Rawlinson'un Paşa ile yaptığı görüşmesinde; Paris Barış Konferansı'nda Amerika'nın, Ermeni mandasını kabul ettiğini belirterek ancak Amerikan Senatosu'nun bunu onaylamaması halinde, İngiltere'nin daha iyi bir mandater olacağı yönündeki açıklamaları üzerine Paşa, Hükümete Rawlinson'un yaptığı açıklamalarda, ekonomik, sosyal ve kültürel yardımdan çok, farklılık taşıyan yanlar olduğunu bildirmiş ve manda konusunun inceden inceye araştırılması gerektiğini ve kabul edilmesi halinde tam bir teslimiyet gerektireceğini vurgulamıştır

---

²⁹⁵ **Albayrak**, 28 Haziran 1920, No: 98, s.1, ayrıca bkz. Kazım Karabekir, **Ermeni Dosyası**; İstanbul 1994; Aydın Taneri, *"Ermeni Meselesinde Atatürk Karabekir-Emin Sazak Çizgisi"*, **Atatürk Haftası**, Ankara 1991, s.115-24.

²⁹⁶ **Albayrak**, 29 Mart 1920, No: 80, s.1

²⁹⁷. Nitekim hem Mustafa Kemal hem de Karabekir Paşa tam bağımsızlıktan yanaydı. İtilâf Devletleri'nin gündeme getirmeye çalıştıkları manda sistemi ile, Türk topraklarını işgal amacı taşıdıkları Kuvay-ı Milliye liderleri tarafından bilinmekteydi.

4.3.Erzurum ve Sivas Kongrelerinde Ermeni Sorunu

4. 3.1- Erzurum Vilayet Kongresi (17-25 Haziran 1919)

V.Ş.M.H.M.C. Erzurum Şûbesi, Erzurum Vilayet Kongresi'ne 2 Nisan 1919'da Trabzon'dan gelen Küçük Kazım Bey'in ve cemiyet üyelerinin çalışmaları sonunda, yeni ve daha dinamik bir yapıya kavuşmak amacıyla karar verildi. Bilindiği gibi bu toplantıda şûbe üyeleri, yeni bir Heyet-i Faale oluşturmuş ve teşkilatlanmanın köylere kadar genişletilmesini kararlaştırıldı. Erzurum şûbesi, tüm doğu vilayetlerini bu mücadele içine çekmek amacıyla, hem bir Vilayet Kongresi hem de Vilâyât-ı Şarkiyeye Kongresi düzenlemeye karar vermişti. Bu doğrultuda cemiyet üyeleri öncelikle Vilayet Kongresi için Erzurum'un tüm sancak ve kazalarına davet telgrafları gönderdi²⁹⁸.

Vilayet Kongresi, tüm sancak ve kazalardan gelen 21 delegenin katılımıyla, 17 Haziran 1919'da Hoca Raif Efendi başkanlığında toplandı. **Albayrak** gazetesinde kongre ile ilgili olarak şu habere yer verilmektedir: “*Vilayetimiz maruz kaldığı Ermeni ihtirasına karşı, Vilâyât-ı Şarkiyeye'de seve seve kabule karar vermiş olan vilayetler aydın halkı, Ermeni tecavüzü üzerine daha fa'al bulunmak ihtiyacını düşünerek, Cami'a-i Osmaniye'den ayrılmamak, hukuk-ı islamiyeyi halelden masun*

---

²⁹⁷ Akgün, a.g.e., s.80.

²⁹⁸ **Albayrak**, 20 Mayıs 1919, Sayı:9, s.1

*bulundurmak emeliyle, bugün Millî mukaddesatımız sırasında ahz-ı mevki etmiştir. Bu mukades emel karşısında kalpleri hep hararetle çarpan vilayetimiz halkının hissiyat ve efkarını bir kere daha ihzar ve tesbit için Müdafaa-i Hukuk-ı Millîye Erzurum Şûbesi Vilayet Kongresi'ni ictima'a davet etmiştir. Her kazadan intihab edilmiş olan mümessiller şehrimize muvasalat etmişlerdir*²⁹⁹. **Albayrak** gazetesinin bu haberinde, bölge halkının, Ermeni işgalleri, baskı ve zulümleri karşısındaki tavrı ve almış olduğu kararı üzerinde durularak, Vilayet Kongresi'nin toplanma haberi halka duyurulmaktadır.

Erzurum Vilayet Kongresi'nde, Vilâyât-ı Şarkiyye'ye dair oldukça önemli kararlar alındı. Cemiyetin Heyet-i Faale üyeleri, kongreye biri açık diğeri gizli olmak üzere iki rapor sundu. 17 Haziran 1919 tarihli ilk raporda, bölgeyle ilgili genel değerlendirmeler yapıldıktan sonra, "*Tarihçei Mesai*", "*Bütçe*", "*Müstakbel Mesâi*" başlıkları altında özel değerlendirmelerde bulunuldu. Cemiyet Merkezi'nin hazırlamış olduğu ikinci ve gizli raporda ise Vilâyât-ı Şarkiyye'de yapılan propagandalar ve amaçları üzerinde duruldu. Bu rapora göre; Vilâyât-ı Şarkiyye'de yürütülen propaganda faaliyetleri, üç kaynaktan beslenmekteydi: "*Ermeni Propagandası, Avrupalıların Telkinatı, Şahsî yüksek bir ıktbal-i menf'aft te'minini gaayet etmiş, ba'zı kimselerin propagandası Bu üç menba'dan sudur eden fikirler, arzular; ictima'i bünyemizi ihlale uğratmağa, tefrikalar ihdas etmeğe ve nihayet, hürriyyet ve istiklalimizi gasbeylemeğe matuf olan, şu esasları ihtiva ediyor: Bir Türklük-Kürtlük Meselesi çıkarmak, İstanbul siyasetinin Anadolu'yu ihmal etmesine aid şeyleri, Türklere atf ve isnad ederek, Türk-Kürt arasında münaferet tevlid etmek, bir Kürt Hükümeti te'sis eylemek perdesi altında, Vilâyât-ı Şarkiyye gençliğinin*

---

²⁹⁹ **Albayrak** 23 Haziran 1919, Sayı:12, s.1

birleşmesine, imkan bırakmamak, muhtelif sebeplerle Kürtlerle Türkleri birbiri aleyhine bırakarak, ekalli kalil olan Ermenilerin hakimiyetlerini te'min eylemelerine zaman ve meydan vermek.”

Belirtilen bu hususlar daha sonra tek tek ele alınıp açıklanarak, tarihî ve ırkî yönlerden konu incelendi. Bu tartışmalar sonunda şu karara varıldı: “... *Vilâyât-ı Şarkıyye’de ileri sürülmek istenilen Kürtlük-Türklük iddiasının, ne dereceye kadar hüsn-ü niyete makrun olduğu ta’ayyün eder. İlmi, tarihi esaslara, ictimâ’i vaz’iyetlere külliyyen muhalif olan bu propagandaların gayesi, Vilâyât-ı Şarkıyye’deki vahdet-i İslamiyye’yi parçalamak ve binnetice Ermenilerin tefavvukunu te'min etmekten başka bir şey değildir. Bilmeyerek, hayali ve hissi bir takım düşüncelere kapılarak, hakikatten ayrılan geçlerimizi irşad etmek, bugün en birinci vazifelerimizdendir.”* açıklamaları yapılarak bu propagandalar karşısında şu hususa dikkat çekilmektedir: “*Hakkımızda çevrilen entirikaları, düşünülen felaketleri akim bırakmak yalnız bir şey tevakkuf ediyor. O da, Vilâyât-ı Şarkıyye Müslümanlarının İttihad ve ittifağından ibarettir.”* Bu raporda, yukarıdaki önerilerden başka Vilâyât-ı Şarkıyye’de yürütülen propaganda faaliyetleri karşısında takip edilmesi gereken önlemler üzerinde de durulmaktaydı³⁰⁰.

Gerek bu raporda ve gerekse de kongrenin almış olduğu kararlarda, özellikle iki husus üzerinde durulduğu görülmektedir. Bunlar; Türk topraklarını bütün Ermeni baskı ve zulümlerine rağmen son ferdin ölümüne kadar savunmak ve

---

³⁰⁰ 1- Kesinlikle göç etmemek, çünkü göç, vatani hukuki anlamda terk etmek demektir. Bundan dolayıdır ki ta Viyana önlerine kadar giden milletimiz siyasi hakimiyetimiz kaybolur kaybolmaz birden bire yok olmuştur. Bosna , Hersek, Teselya, Makedonya ve hatta kısmen Kafkasya’da hep böyle oldu. Eğer dedelerimiz göç etmeselerdi, bir teşkilat etrafında Millî birlik sağlardı, İslamiyet o kıtalardan boşalmazdı ve biz bu duruma düşmezdik.2-Derhal ilmi, iktisadi,dini teşkilat yapmak. Birbirine bağlı olmayan teşkilatsız milletler kolayca dağılırlar.3-Tecavüze maruz kalacak Vilâyât-ı Şarkıyye’nin herhangi bir bucağına kadar savunmada birleşmek lazımdır. Bu esası izaha lüzum görmüyoruz. İşte bu esasları kongrenin dikkatlerine arzeder, dini, ilmi ve iktisadi teşkilata sahip

"Osmanlı Camiası'ndan" ayrılmamak için her fedakarlığı göze almaktır. Bu iki husus tüm kongre boyunca esas nokta olarak kabul edildi. Nitekim bu iki esas, Albayrak gazetesinin de en çok üzerinde durduğu nokta idi. Ermeni sorunu ile ilgili peç çok haberde kongrede alınan bu iki karar daima vurgulanmaktaydı.³⁰¹

Erzurum Vilayet Kongresi'nde, tutanağa geçmemiş olan ve Erzurum merkezi tarafından sunulmuş olan şu husus üzerinde de karara varıldı: “*Davamız büyük ve mühimdir, bunu biliniz. Erzurum vilayetinin bunu tek başına başarması güçtür. Onun için yedi vilayetin iştirakiyle umumi bir kongre akdini kararlaştırdık.*”³⁰² Bu kararın alınmasından sonra, tüm teşkilat üyeleri Vilâyât-ı Şarkiyeye Kongresi için hazırlıklara başladı.

Kongrede alınan kararlar doğrultusunda, İstanbul'daki Sulh Heyeti üyelerine ve Damat Ferit'e gönderilmek üzere telgraflar da hazırlanmıştı. Bu telgraflarda bölgenin "Osmanlı Camiası'ndan" ayrılmak istemediği, bunu için her türlü fedakarlığın yapılacağı ve bölgede azınlık durumunda olan Ermenilere doğu vilayetlerinin feda edilmeyeceği belirtilmekteydi³⁰³. Kongre çalışmalarını 21 Haziran 1919'da tamamlanarak, bu tarihten sonra tüm cemiyet üyeleri Vilâyât-ı Şarkiyeye Kongresi için çalışmaya başladı.

---

olmayan milletlerin hayat ve geleceklerinin bulunmadığını tekrarlarız. Bekir Sıtkı Baykal, a.g.e., s.40-52; Kırzioğlu, a.g.e., s.90-102, Dursunoğlu, a.g.e., s.151.

³⁰¹ **Albayrak**, 27 Haziran 1919, No:15, s.1

³⁰² Güneri, a.g.e., s.44.

³⁰³ **Hadisat**, 10 Haziran 1919, No: 161 ayrıca, yine ayın gazetesinin 11 Haziran 1919 tarihli nüshasında da bu telgraflara yer verilmektedir.

4.3.2. Erzurum Kongresi'nde Ermeni Sorunu (23 Temmuz-7 Ağustos 1919)

V.Ş.M.H.M.C. Erzurum Şûbesi, kongre için bütün hazırlıkları tamamlamış ancak kongreye katılacak olan iki üyenin, daha önce kararlaştırılan 10 Temmuz'da Erzurum'da olamamaları nedeniyle, kongrenin açılış tarihi 23 Temmuz'a ertelenmişti.

Erzurum Kongresi, Vilâyât-ı Sitte ve Trabzon'dan gelen delegelerin katılımıyla 23 Temmuz'da açıldı. Ermenilerin Trabzon'un da sınırlarına dahil edilmesi yönündeki talepleri dolayısıyla Trabzon'dan gelen ekip de kongreye katılmıştı.

Erzurum Kongresi hazırlıkları devam ederken, Mustafa Kemal ve Rauf Bey, Manastırlı Miralay Kazım, Binbaşı Hüsrev, Miralay İbrahim Tali, Binbaşı İbrahim Refik Beyler ve yaveri ile birlikte 3 Temmuz 1919'da Erzurum'a geldi. Mustafa Kemal, kongre tarihine kadar cemiyet üyeleri ve XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir ile görüşerek, kongre çalışmalarını yakından takip etti. Kongre çalışmalarının devam ettiği günlerde, Mustafa Kemal'in Havza ve daha sonra da Amasya'daki faaliyetlerinden rahatsız olan Damat Ferit Hükümeti, Paşa'nın yetkilerini kısıtlamak istedi. Mustafa Kemal, bu gelişmeden sonra yakın arkadaşları ile yaptığı toplantı sonunda, 8 Temmuz gecesi askerlikten istifa etti. Ertesi gün Rauf Bey de görevinden istifa etti. Artık sivil bir Osmanlı vatandaşı olan Mustafa Kemal'e, gerek Erzurumlular gerek de XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir, tam destek vererek, Kolordusu ile eskisi gibi Mustafa Kemal'in emrinde olduğunu bildirdi. Mustafa Kemal'in istifası, **Albayrak** gazetesinde şu haberle verilmektedir: *"Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin yukarıya dercettiğimiz istifanamesi bir azim ve*

iman vesikasıdır. Millette henüz eski kanın sönmemeiş olduğunu gösterir muazzam hüccettir. Anafartalarda, şerefi Milliyi tarihin nesli hazırda beklemekte olduğu mukaddes vazifeyi ala ve ila eden bu muhterem kumandanı bugün de mücahedei millyenin başında görmek mes'ut bir temaşadır. Kamali azim ve imanla müdafai hukuku vatana hasri vücut eden Mustafa Kemal Paşanın etrafında millet, pak, nezih, parlak bir hale teşkil etmektedir. Böyle temiz fedakar ruhların ittihadından milletin hürriyet ve istiklal gibi iki mukaddes nurunun doğacağı şüphesizdir. Azim ve iman her müşkülü iktihama kafidir”³⁰⁴.

Bu gelişmelerden sonra Mustafa Kemal ve Rauf Bey'in kongreye nasıl katılacakları sorunu gündeme geldi. Bu sorunun çözülmesi için Mustafa Kemal ve Rauf Bey'in, kongreye katılan illerin herhangi birisinden üye seçilmesi gerekiyordu. Bu sorun, Erzurum'dan murahhas seçilen Kazım Bey'le, Cevat Dursunoğlu'nun üyeliklerinden istifa etmesi ile çözüldü. İlerleyen günlerde Kazım Bey Tortum'dan, Cevat Bey de Hasankale'den yeniden üye olarak seçildi³⁰⁵.

Erzurum Kongresi, 23 Temmuz 1919'da açıldı³⁰⁶. İlk oturumda Mustafa Kemal başkan olarak seçildi ve kongrenin açılış konuşmasında, Osmanlı Devleti'nin o günkü durumunu, Mısır'da Hindistan'da, Afganistan'da, Suriye'de, Irak'ta ve Kuzey Afrika'da bağımsızlık için yapılan mücadelelere değinerek, tüm baskılardan uzak olan bir iradenin ancak Anadolu'dan çıkacağını ve bir an önce Millî Meclis'in

---

³⁰⁴ **Albayrak**, 14 Temmuz 1919, Sayı:15, s 1., İstanbul Hükümeti, Mustafa Kemal istifa ettikten sonra da faaliyetlerine devam etti. Harbiye Nazırı Nazım Paşa, Mustafa Kemal'in istifa etmesine rağmen tahriklerine devam ettiğini söyleyerek, bu yönde 10 Ağustos tarihli bir irade-i seniye alınmasını sağladı. Bu kararlar, Mustafa Kemal'in tüm rütbe ve nişanlarının geri alınması ve askerlikten tardını gerektiriyordu. Bu seniye de 12 Ağustos 1919 tarihli **İkdam** gazetesinde yayınlandı. **Peyamı Sabah** gazetesi 13 Ağustos 1919 tarihli nüshasında, bu kararlarla ilgili olarak, Mustafa Kemal Paşa'nın hakk ettiği cezayı bulduğunu belirterek, Paşa'nın yapmaya çalıştığı hareketi bir cinayet olarak ifade etmektedir.

³⁰⁵ **Albayrak**, 17 Temmuz 1919, Sayı: 18, s.1

³⁰⁶ Kongreye katılan delegelerin tam listesi için bkz. Kansu, a.g.e., s.78-79.; Dursunoğlu, a.g.e., s.109-112.

kurulması ve onunda millete dayanması gerektiğini belirtti. Mustafa Kemal, açılış konuşmasında Ermenistan hakkında şu değerlendirmelerde bulundu: “*Bir fikri istilayı perverde eden Ermeniler Nahcivan’dan Oltu’ya kadar tüm ahaliyi islamiyeyi tazyik ve bazı mahallerde kat’liam ve yağmacılıkta bulunuyorlar. Hudutlarımıza karad islamları mahva mahkum ve hicrete mecbur ederek Vilâyât-ı Şarkiyyemiz hakkındaki emellerine doğru emniyetle takarrup etmek istiyorlar. Bir taraftan da 400.000 Osmanlı Ermenisini bir istingah olmak üzere memleketimize sürmek istiyorlar.*”³⁰⁷

Kongrenin bu ilk gününde, kongrenin amacı, yapılmak istenen işler hakkında bilgiler içeren telgrafların Padişaha, Damat Ferit Hükümeti'ne ve vilayetlere gönderilmesi kararlaştırıldı. Bu telgraflarda, Osmanlı bütünlüğünden ayrılmamanın temel amaç olduğu, vatanın parçalanmaması için her türlü fedakarlığın yapılacağı ve hilafet etrafında bir bütün olarak çalışılmak istendiği üzerinde durularak, tüm doğu vilayetlerinin katılımıyla bu amaçlar doğrultusunda bir kongrenin toplandığı bildirildi ³⁰⁸.

Kongrenin 26 Temmuz Cumartesi günü yapılan üçüncü oturumunda, İstanbul Hükümeti'nin yayınladığı, Anadolu'da karışıklık çıktığı ve yapılan kongrenin anayasaya aykırı olduğu ve bundan dolayı da bir an önce bu faaliyetlere son verilmesi gerektiğini ve bu faaliyetlere katılanların asi olduklarını bildiren genelgesi, gündemi oluşturdu. Damat Ferit Hükümeti'nin hazırlamış olduğu bu tamim karşısında, kongre üyeleri yeniden Padişaha, Hükümete ve tüm vilayet ve Kolordulara, hilafete bağlılığın tekrarlandığı ve Anadolu'da karışıklık çıktığına dair

---

³⁰⁷ Atatürk'ün Özel Arşivinden Seçmeler, Haz. Genel Kurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Ankara 1981, s.15-21.

³⁰⁸ Albayrak, 25 Temmuz 1919, Sayı:26, s.1

yayınlanan haberlerin, yalnızca İtilâf Devletleri'nin işine yarayacağını ifade eden telgraflar gönderdi³⁰⁹.

Kongrenin 27 Temmuz Pazar günü yapılan dördüncü oturumunda, Nizamnâme Encümeni seçimleri yapılarak, üyelerin Ermeni ve Rumların ülkenin bütünlüğünü bozan faaliyetleri karşısında alınacak tedbirler ile ilgili önerilerini içeren pusulaları üzerinde duruldu. Bu pusulalardaki ortak nokta, iç ve dış tehlikelere karşı birlikte hareket edilmesi ve ne Ermeniler ne de başka bir millet için, Anadolu topraklarından her hangi bir şekilde ödün verilmeyeceğiydi.

Kongrenin 6 Ağustos tarihli on ikinci oturumunda Sivas Kongresi'nin toplanması meselesi gündeme gelerek bu kongrede, Erzurum'u Heyet-i Temsiliye'nin temsil etmesine karar verilmiş ve 7 Ağustos Perşembe günü yapılan son toplantıda da 9 kişiden oluşan Heyet-i Temsiliye seçildi. Heyet-i Temsiliye'yi, Mustafa Kemal, Rauf Bey, Raif Efendi, İzzet Bey, Servet Bey, Şeyh Fevzi Efendi, Bekir Sami Bey, Sadullah Efendi, Hacı Musa Bey oluşturdu³¹⁰.

Erzurum Kongresi, beyannâmenin imzalanmasından sonra kapandı. Beyannâmenin giriş kısmında, Mondros Mütarekesi'nden sonra İzmir, Adana ve Antalya, Aydın illerinin işgal edilmesi, Ermenilerin doğu bölgelerinde yaptıkları sınır ihlalleri ve bölge halkına yönelik baskı ve zulümleri Karadeniz'deki Pontus faaliyetleri gibi ülkeyi parçalamak emelinde olan faaliyetler karşısında "Vilâyât-ı Şarkıyye Ahalisi'nin" kurduğu cemiyetlerle bu tehlikeler karşısında durulmak istediği ve bir kongre düzenlediği bildirilerek, kongrede alınan kararalar açıklandı: Bu

---

³⁰⁹ **İkdam**, 23 Temmuz 1919, No: 8064

³¹⁰ 3 Ağustos tarihli dokuzuncu oturumda, doğu vilayetlerinin katılımıyla düzenlenen kongre sonunda oluşturulacak yeni cemiyetin adının ne olacağı kararlaştırılmıştı. Bu toplantıda, Süleyman Necati cemiyetin adı için "*Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk ve Muhafaza-i İstiklal Cemiyeti*", teklif etmiş ancak bu konunun görüşülmesi Encümene bırakılarak, oluşturulması düşünülen Heyet-i Temsiliye'ye ilişkin görüşmelere devam edilmiştir. Kırzioğlu, s.162-177.

kararlardan konumuzla ilgili olanları şunlardı: “-*Trabzon ve Canik Sancağı ile Vilâyât-ı Şarkıyye namını taşıyan Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Mamüretülaziz, Van, Bitlis vilayati ve bu saha dahilindeki elviye-i müstakille hiçbir sebep ve bahane ile yekdiğerinden ve Camia-i ‘Osmaniye’den ayrılmak imkanı tasavvur edilmeyen bir külldür. Saadet ve felakette iştirak-ı tammı kabul ve mukadderatı hakkında aynı maksadı hedef ittihaz eyler. Bu sahada yaşayan bilcümle anasır-ı İslamiyye yekdiğerine karşı mütekebil bir hiss-i fedakari ile meşhun ve vaziyet-i irkiyye ve ictimaiyyelerine riayetkar öz kardeşirler*

-Her türlü işgal ve müdahale Rumluk ve Ermenilik teşkili gayesine matuf telakki edileceğinden müttehiden müdafaa ve mukavemet esası kabul edilmiştir. Hakimiyet-i siyasiye ve muvazene-i içtimaiyyeyi muhill olacak surette anasır-ı Hıristiyanıyye’ye yeni bir takım imtiyaz itası kabul edilmeyecektir.

Hükümet-i Merkeziyyenin bir tazyik-i düvel karşısında buraları terk ve ihmal iztirarında kalması ihtimaline göre makam-ı hilafet ve saltanata merbutiyet ve mevcudiyeti ve hukuk-ı Milliyeyi kafil tedabir ve mukarrerat ittihaz olunmuştur.

-Vatanımızda ötedenberi birlikte yaşadığımız anasır-ı gayr-ı müslümenin kavaanini devlet-i ‘Osmaniyye ile müeyyet hukuk-ı müktesiblerine tamamaiyle riayetkarız. Mal ve can ve ırzlarının masuniyeti zaten mukteza-yı diniyye ve an’anat-ı Millîye ve esasat-ı kanuniyemizden olmakla bu esas kongremizin kanaat-ı umumiyyesiyle de teyyid eylemiştir.

-Düvel-i İtilâfiye’ce mütarekenin imza olunduğu 30 Teşrin-i evvel 1334 tarihindeki hududumuz dahilinde kalan ve her muntikasında olduğu gibi Şarki Anadolu Vilayetlerinde ve ekseriyet-i kahireyi İslamlar teşkil eden harsi, iktidasi,

kardeş olan din ve ırkdaşlarımızla meskun memalikimizin mukasemesi nazariyesinden bil külliye sarf-ı nazarla mevcudiyetimize hukuk-ı tarihiyye, irkiye ve dinimize riayet edilmesine tamamıyla hakk u adle müstenid bir karara intizar olunur.

-Milletimiz insani, asri gayeleri tebcil ve fenni, sınai ve iktisadi hal ve ihtiyacımızı takdir eder. Binaenaleyh devlet ve milletimizin dahili ve harici istikla ve vatanımızın tamamaisi mahfuz kalmak şartıyla, 6 ıncı maddede musarrah hudud dahilinde Milliyet esaslarına riayetkar ve memlektimize karşı istila emeli beslemeyen herhengi devletin fenni, sınayi, iktisadi muavenetini memnuniyetle karşılız ve by şariat-i adile ve insaniyyeyi muhtevi sulhun da acilen takarrürü selamet-i beşer ve sükün-ı alem namına ahass-ı amal-i Millîyyemizdir."³¹¹ İstanbul Hükümeti'nin baskıları dolayısıyla, Anadolu halkı kongre hakkındaki gelişmelerden zamanında haberdar olamamıştı. Basına uygulanan sansür dolayısıyla **Açıksöz** gazetesi, ancak 28 Eylül 1919'da kongrenin beyannâmesini yayınlatabildi³¹². **İkdam** gazetesi de bu beyannâmeyi ancak Damat Ferit Hükümeti düştükten sonra, 5 Ekimde yayınladı³¹³

Erzurum Kongresi'nin almış olduğu kararlar incelendiğinde, bunların sadece doğu vilayetlerini değil, yurdun tamamını ilgilendiren nitelikte olduğu görülür. Kongre, genel olarak V.Ş.M.H.M.C.'nin Erzurum şûbesi tarafından düzenlenen, Erzurum Vilayet Kongresi'nde kararlaştırılan esaslar üzerinde hareket etmişti. Kongre, Erzurum ve Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri tarafından

³¹¹ **Albayrak**, 18 Ağustos 1919, Sayı:20, s. 1

³¹² **Açıksöz**, 28 Eylül 1919, No: 14, s.1

³¹³ **İkdam**, 5 Ekim 1919, No:8135, s.1

düzenlendiğinden, genelde bu iki bölgenin maruz kaldığı problemler üzerinde durarak özellikle Ermeniler ve Rumların bu bölgelerdeki faaliyetlerini esas aldı.

Doğu illeri ile ilgili olarak kongrede alınan kararlar, bölgenin Osmanlı bütünlüğünden ayrılmayacağı, bu amaç doğrultusunda her türlü tedbirin alınacağı, gerekirse bu amaç için silahlı mücadelede bulunulacağını belirtiliyordu. Kongre kararlarıyla, Ermenilerin Paris Barış Konferansı'nda dile getirdiği ve İtilâf Devletleri tarafında da benimsenen ve ayrıca Damat Ferit Hükümeti tarafından doğu illerinde Ermeniler lehine yapılması vaade edilen ödünler karşısında, ciddi şekilde mücadele edileceği belirtilerek Anadolu'da şekillenmeye başlayan Millî Hareket'in yaklaşımı sergilenmektedir. Doğu illerinden ve yurdun herhangi bir parçasından ne Ermeniler ne de herhangi bir devlet için ödün vermenin mümkün olmadığı açıkça ifade ediliyordu. Erzurum Kongresi'nde daha önce, Vilayet Kongresi'nde alınan doğu illerinden göç edilmemesi yönündeki karar da, yine Ermenilerin Wilson Prensipleri'nden hareketle Büyük Ermenistan'ın kurulması düşünülen bölgede çoğunlukta olduklarını ve bu bölgelerin Wilson Prensipleri doğrultusunda kendilerine verilmesi iddiaları karşısında, bir tedbir olarak alındı. Kongre, eğer bu bölgeler İstanbul Hükümeti tarafından terk edilirse geçici bir hükümetin kurulması ve bu göreve Heyet-i Temsiliye'nin atanacağı kararını alınırken, doğu illerinde ve yurdun tamamında yapılacak herhangi bir haksız işgal ya da toprak ödünü karşısındaki kesin kararlılığını da ifade etmektedir.

Erzurum Kongresi'nde alınan tüm kararların dayandığı temel nokta, bağımsızlık ve bütünlüğün korunması esasıydı. Nitekim düzenlenen nizamnâmede kongre sonunda kurulması kararlaştırılan cemiyetin isminin, Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti olduğu belirtilerek maksad bölümünde de Osmanlı

Devleti'nin bütünlüğünü korumak için Kuvay-ı Millîye'yi âmil, irade-i Millîyeyi hakim kılmak esasları kararlaştırılmaktaydı.

Kongrede alınan kararlar doğrultusunda yeni bir cemiyetin kurulmasıyla Erzurum'da şekillenmeye başlayan teşkilatın, İstanbul ile bir bağlantısı kalmamış oluyordu. Böylece hareketin tek elden ve daha dinamik ve süratli bir şekilde yürütülmesi sağlandı. Böylece Millî Hareket'in kontrol merkezi de Heyet-i Temsiliye oldu.

Erzurum Kongresi'nde alınan kararların etkili olabilmesi için, hem kongre sonrasında oluşturulan ve kazalara kadar yaygınlaştırılmış olan şubeler, hem de Albayrak gazetesi tarafından oldukça yoğun bir çalışma yapıldı. **Albayrak** gazetesi yayınlarında kongreye ve kongre sonrasında yapılan çalışmalara yer vermektedir. Gazetenin 18 Ağustos 1919 tarihli nüshasında “*Millet Müdafaa Yolunda*” başlıklı haberde, mütareke şartları çığnenerek yapılan işgallere, bu işgaller karşısında adalet ve hürriyet savunuculuğu yapan bazı devletlerin iki yüzlü tavrı vurgulanıyordu. Haberin devamında, Damat Ferit Hükümeti'nin halkı yalnız bıraktığı, büyük bir acz içinde olduğu, bu durumun halkı Müdafaa-ı Hukuk emrinde mücadeleye sevk ettiği gibi konular üzerinde durularak, Türkiye'nin bir Müslüman ülke olduğu ve “*Eğer fazilet hukuk ve 'adalet düsturları yalan değilse, eğer bu düsturlar birer vasıta-i işfal ve hüküm olmaktan uzaksa Türkiye'nin mukasamasını mıntıkay-ı nüfuslara tefrikini beşeriyetten hiçbir ferd kabul edemez.*”³¹⁴ açıklamaları yapılmaktadır.

Erzurum Kongresi, Mondros Mütarekesi'nin 7 maddesi karşısında tüm doğu illerinin örgütlenmesini sağlamak amacıyla toplanmıştı. Ancak daha öncede belirttiğimiz gibi kongrede tüm yurdu kapsayan kararlar alındı. Kongrenin almış

---

³¹⁴ **Albayrak**, 18 Ağustos 1919, Sayı:20, s.1

olduğu kararlar arasında manda sorunu ile ilgili bir madde de mevcuttu. Bu kararda, Türk topraklarını işgal düşüncesinde olmayan bir milletle "fennî ticarî ve sınayî" yönlerden yardım alınabileceği belirtilmekteydi. Kongrenin toplandığı sıralarda, Türkiye'de manda sorunu yeni ortaya çıkmıştı. Daha öncede bahsettiğimiz gibi bu konuyla ilgili olarak araştırmalarda bulunan King-Crane Komisyonu da İstanbul'dan yeni ayrılmıştı³¹⁵. Bu komisyonun manda ile ilgili görüşleri, Türklerin kurtuluşunu Amerikan mandasında gören pek çok aydını da heyecanlandırmaktaydı. Bu aydınlardan bir kısmı, İstanbul'da görüşlerini savunurken, diğer kısmı ise Erzurum Kongresi'ne katılarak, Amerikan mandasının kabulü için kongreyi etkilemek için çalıştı. Ancak kongre, Mustafa Kemal'in mücadeleye ilk başladığı günlerden beri dile getirdiği "tam bağımsızlık" amacıyla toplanmış ve ne Amerikan ne de İngiliz mandalarının kabul edilmeyeceği üzerinde durmaktaydı. Ancak Amerikan mandası yanlı pek çok aydının bulunması ve bunların Amerika'dan çok şey ummaları karşısında, kongre heyeti 1 Ağustos tarihinde King-Crane Komisyonu ile görüşerek, Ermenistan sınırı konusunda değerlendirmelerde bulunmuş ve Wilson'a gönderilmek üzere bir muhtıra yayınlanmıştı. Muhtırada, Wilson Prensipleri üzerinde durularak, Doğu Anadolu illerinin Türklüğü, İslamlığı bu prensiplerin 12. maddesine göre bölünmezliği belirtilerek bu maddelerle çelişen İzmir'in işgali hatırlatılmaktaydı³¹⁶. Doğu Anadolu'da bir Ermeni devletinin kurulması fikri, bölge halkını endişelendirmekteydi. Ancak bir Amerikan düşmanlığıda söz konusu değildi ve bu durum Amerikan mandası taraftarlarını, fikirlerinin kabul edilmesi noktasında ümitlenidirdiyordu. Paris Konferansınca benimsenen doğu illerinde manda düşüncesi, Erzurum Kongresi'nin almış olduğu kararlarla reddedilmişti. Ancak konu hakkında bir

---

³¹⁵ **Vakit**, 2 Ağustos 1919, No:633, s.1

³¹⁶ Oğuz Aytepe, a.g.e., s.69-75; Akgün, a.g.e., s. 82-83.

görüş ayrılığı da gündeme gelmişti. Manda üzerindeki bu tartışmalar Sivas Kongresi'nde de yaşanacaktı.

Erzurum Kongresi hakkında, İstanbul basınında pek çok haber yer almaktadır. Ancak İstanbul basını, düşündüğünü halka açıklayacak tam bir özgürlüğe sahip değildi. İstanbul, 13 Kasım 1918'den beri İtilâf Devletleri'nin işgali altındaydı. Temel amacı, İtilâf Devletleri'ne hoş görünerek, daha ılımlı bir barış yapmak olan Damat Ferit Hükümeti de, basına yönelik ciddi bir sansür ve şiddet politikası takip ediyordu. Bu ortamda, İstanbul gazetelerinin özgürce yayın yapma imkanı yoktu. Erzurum Kongresi ile ilgili haberlerde de aynı durum söz konusudur. Bu haberlerde, genelde Hükümetin istekleri doğrultusunda açıklamalara yer verilmekteydi. Nitekim İstanbul basını Erzurum Kongresi'nin Türk Milleti için önemini de anlamış değildi. Tasvir-i Efkar gazetesi'nin 1 Ağustos 1919 tarihli nüshasında Dahiliye Nazareti'nin Mustafa Kemal ve Rauf Bey hakkında yapmış olduğu açıklamalara yer verilerek; Erzurum'da faaliyet göstermekte olan bu grubun hem hükümete hem de memlekete zarar verdikleri üzerinde duruluyordu³¹⁷. Sabah gazetesi yazarlarından biri de "*Anadolu Biraz Beni Dinle*" başlığı ile yayınladığı makalesinde, "*yetimlerin, dulların, öksüzlerin derdli memleketi, kalbi fırka ve menfaat hisleriyle kirlenmekten salim kalmış bir Türk'ün şu hitabını can kulağı ile dinle*" diyor ve Anadolu halkına sükunet ve asayişini korumasının şart olduğunu ve Padişaha itaat edilmesi tavsiye ediyordu³¹⁸. Erzurum Kongresi sonunda İstanbul'a gelen ilk haberlerden bir de, Sabah gazetesinde yer almıştı. Haberde, "*Mustafa Kemal Paşa tarafından Erzurum'da içtima'a davet edilmiş olan milli kongre Ağustosun yedisinde dağılmıştır.*

---

³¹⁷ Ahmet Cevat Eren, "*Erzurum Kongresi Karşısında İstanbul Basını*", **Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal Atatürk**, Erzurum 196?, s.69.

³¹⁸ Eren, a.g.m., s.74'den naklen, 2 Ağustos 1919 tarihli **Sabah** gazetesi

*Kongreye iştirak edenler ehemmiyetsiz bir takım adamlardan ibarettir. Anadolu ahali-i islamiyesinin yapılan bu tahrikata asla ehemmiyet vermediği salâhiyattar bir menbadan aldığımız malumata istinaden temin edebiliriz. Ağustosun 7'sinde dağılmış olan Milli Kongre Mustafa Kemal Paşa'yı reis intihap etmiştir."*³¹⁹ İstanbul'un Türk basınında, Erzurum Kongresi hakkında bu içerikteki haberler yer alırken, İstanbul'da yayınlanan yabancı gazetelerde de Millî hareket hakkında olumsuz haberlere yer veriliyordu. İstanbul'da Fransızca olarak yayınlanan İstanbul gazetesinde, Milli hareketle ilgili olarak oldukça uzun bir makale yayınlanmış ve bu haber Türkçe'ye tercüme edilerek, Sabah gazetesinde yayınlanmıştı. Haberde, Millî Hareket ve Erzurum Kongresi "*canıyane bir tahrikat*" diye tarif ediliyor ve Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıktığı ve bunun cezasını çekeceği ileri sürülüyordu³²⁰. İstanbul gazetelerinin bu tarz yayınlarına karşılık veren **Albayrak** gazetesi, özellikle Sabah'ta çıkan haberleri eleştirerek, Anadolu hareketinin milletin vicdanından doğduğunu, milletin sandalyede oturmaktan başka bir işle meşgul olmayanlara seyirci kalamayacağını göstermek istediğini, bu harekette İttihatçı, İtilâfçı çıkarlarının bulunmadığını, milletin itimadını kaybetmiş olanların propagandasını yapanların da aynı duruma düşeceklerini yazıyordu³²¹.

Erzurum Kongresi bölgesel olarak toplanmasına rağmen, almış olduğu kararlarla tüm yurdu kapsayan bir kongre oldu. Kongrede, Vatanın bağımsızlığı ve bütünlüğü temel amaç olarak ele alınarak oluşmaya başlayan Millî Hareket'in temelleri atıldı. Hareketin milletin iradesine dayanması, gücünü oradan alması sağlandı.

---

³¹⁹ Eren, a.g.m., s.77'den naklen, 11 Ağustos 1919 tarihli **Sabah** gazetesi.

³²⁰ Eren, a.g.m., s.76'dan naklen, 17 Ağustos 1919 tarihli **Sabah** gazetesi.

³²¹ **Albayrak**, 31 Ağustos 1919, Sayı:24, s.1

4.3.3. Sivas Kongresi'nde Ermeni Sorunu(4-11 Eylül 1919)

Erzurum Kongresi tamamlandıktan sonra, Mustafa Kemal ve arkadaşları 29 Ağustos 1919'da Erzurum'dan ayrılarak, Sivas'a hareket etti. Ancak bu sırada Kazım Karabekir, 3. Kolordu Kumandanlığı'na, İstanbul'daki İngilizlerin Sivas murahhasları için bir suikast tertipledikleri haberini bildirmiş ve Sivas istikametindeki vilayetlere birer telgraf göndererek, Sivas'a gitmek için hareket eden heyetlere her türlü kolaylığın sağlanmasını belirtmişti. Damat Ferit Hükümeti'nin kongreyi engellemek için yaptığı bu tarz hareketler ve bir ordu kurduğu yönündeki haberler üzerine, **Albayrak** gazetesi " *Ferit Paşa'nın ikiyüz bin kişilik bir orduyu Anadolu'ya sevk etmek için ve Anadolu'yu İngilizlere teslim etmek için vaadde bulunduğunu ajanslar yazmakta. Bunun sebebi ise, Bolşeviklik imiş. Hain Damat Ferit, Mora'nın piçlerine ve İngiliz emperyalistlerine bu vatani teslim etmek istiyor. Fakat Anadolu'nun insanı, Ege'nin zeybeği doğu ile beraberdir ve ona doğu kucak açmıştır. Bunların sayısı bugün milyonlardadır*"³²² şeklinde dile getirdiği harberinde, hükümeti ve takip ettiği İngiliz yanlısı siyasetini çok ciddi bir şekilde eleştirmiş, ancak hükümetin bu tavrına karşı Anadolu halkının birlikte hareket ettiğini belirtmekteydi. Bu gelişmeler yaşanırken, Erzurum'dan yola çıkan heyet de 2 Eylül'de Sivas'a vardı.

Sivas Kongresi, 4 Eylül 1919'da Mustafa Kemal Paşa'nın yapmış olduğu açılış nutkuyla başladı. Paşa, konuşmasında genel olarak içinde bulunulan durumu özetledikten sonra, Yunan mezalimi ve diğer bölgelerde yaşanan işgaller üzerinde

---

³²² **Albayrak**, 12 Eylül 1919, Sayı:109, s.1

durdu. “Şark’ta Ermeniler Kızılırmak’a kadar tevessü hazırlıklarına ve şimdiden hudutlarımıza kadar dayanan katliam siyasetine başladı. Karadeniz sahilimizde Pontus krallığı hayalinin tahakkukuna bile çalışıldı. Adana, Antep, Maraş ve Konya havalisine kadar Antalya işgal ve Trakya da işgal mıntikasına dahil edildi.” Mustafa Kemal Paşa, konuşmasında Erzurum ve Sivas Kongreleri hakkında şunları belirtiyordu: “...Bununla beraber efendiler, Erzurum Kongresi bütün memleketin ittihat ve ittifak noktasında Şarki Anadolu Vilayetlerince Vilâyât-ı saire ile her noktada nazardan iştiraki mesai temini emeli kat’idir, üssülesasını kabul eylemiştir. Bittabi huzur-u âlinizle münakit işbu Sivas Umumi Kongremizde vatanımızın yekpare, milletimizin yekvücut olduğu, lüzumu gibi ifade ve isbat edecek esasat vazolunur.”³²³

Kongrenin ilk gününde başkanlık seçimi yapıldı. Mustafa Kemal, Erzurum’da olduğu gibi burada da bir muhalefete karşılaştı. Ancak ilk toplantıda muhalefete rağmen başkan seçildi. Bundan sonra üyelerin yemin törenine geçildi. Bu törende bütün üyeler, Damat Ferit Hükümeti’nin Anadolu’daki hareketleri İttihatçılıkla suçlaması dolayısıyla, ittihatçı olmadıklarına ve her hangi bir siyasal parti ile bağlantıları bulunmadığına dair yemin etti³²⁴.

Sivas Kongresi devam ederken, Mustafa Kemal, hem İngilizlerin desteği ile Güney Doğu Anadolu’daki Kürt aşiretleri Bağımsız bir Kürdistan fikri doğrultusunda kışkırtan İngiliz Binbaşı Noel’in hem de Damat Ferit’in Sivas Kongresi’ni sabote etmek ve kendisi ile Rauf Bey’i tutuklaması için Elazığ Valiliği’ne atadığı Ali Galip’in faaliyetlerini yakından takip ediyordu.

---

³²³ **İrade-i Millîye**, 14 Eylül 1919, No:1, s.1 ve **Albayrak**, 11 Eylül 1919, Sayı:26, s.1

³²⁴ Kongre üyelerini yapmış oldukları yemin şu şekildedir. “Sa’adet ve selamet-i vatan ve milletten başka kongrede hiçbir maksad-ı şahsî ta’kip etmeyeceğime İttihat ve Terakki Cemi’yeti’nin ihyasına çalışmayacağıma ve mevcut siyaseden hiç birisinin amal-i siyasiyesine hadim olmayacağıma vallah, billah” **İrade-i Millîye**, 14 Eylül 1919, No:1, s.2

Damat Ferit, hem Erzurum ve Sivas Kongreleri'ni hem de Anadolu'daki Millî Harekat'ı, İttihatçılığın devamı olarak görüyor ve halkın bu hareketle bir alakası olmadığını iddia etmekteydi. Bu hareketleri düzenleyen çetecilerin ülkeye zarar verdiklerini ve bir an önce tutuklanmaları gerektiğini ifade ediyordu. Damat Ferit, Sivas Kongresi'nin toplanmasını engellemek, Mustafa Kemal ve arkadaşlarını tutuklamak için Ali Galip'i görevlendirmişti. Ali Galip, Elazığ Valisi olarak atanmış ve Elazığ'dan Erzurum Kongresi'ne seçilmiş olan iki temsilci ile Mardin'den Sivas Kongresi'ne seçilen temsilcileri Elazığ'da alıkoymuştu. Bu gelişmelerden sonra Ali Galip, kongre ve Mustafa Kemal aleyhine propaganda faaliyetlerine başladı. Ali Galip'in bu faaliyetleri Mustafa Kemal'i harekete geçirerek bazı önlemler almaya sevketti. Süleyman Necati ve arkadaşları Ali Galip'e bir suikast düzenlenmeyi kararlaştırmış ve bu görevi de Ebülhindili Cafer Bey'e vermişlerdi³²⁵. Cafer Bey, 13 kişilik bir kuvvetle Elazığ'a hareket etti. Ancak kendisinden habersiz böyle bir hareketin düzenlendiğini öğrenen Mustafa Kemal, bu harekete engel oldu³²⁶.

Ali Galip ve Binbaşı Noel'in faaliyetleri Türk basını ,özellikle de İrade-i Milliye ve Albayrak gazeteleri, tarafından yakından takip edilmiş ve konuyla ilgili pek çok haber yayınlanmıştır.

Sivas'ta kongre hazırlıkları devam ederken, İstanbul Hükümeti, Ali Galip'e yapması gereken görevleri bildiren 3 Eylül 1919 tarihli bir telgraf gönderdi. Hükümet bu telgrafta, Erzurum'da düzenlenen kongreden sonra Sivas'ta da bir kongre düzenleneceğini, kongreyi düzenleyenlerin asi olduklarını, bu faaliyetlerin İtilâf Devletleri tarafından kötü karşılandığı ve bundan dolayı bu hareketin bir an

---

³²⁵ Ebülhindili Cafer Bey'in Hatırâtı için bkz., "*Ebülhindili Cafer Bey: Teşkilât-ı Mahsusa Erzurum Müfrezesi Kumandanı, I-II*," Yazan: Hasene Ilgaz, Yayına Hazırlayan: Ali Birinci, **Türk Yurdu**, Sayı: 165-166, (Mayıs, Haziran 2001), s.44-57 ve 34-47.

³²⁶ Güneri, a.g.e., s. 73-76.

önce durdurulması gerektiğini belirterek hareketin ilerlemesi halinde İtilâf Devletleri'nin işgal girişimlerinde bulunabileceklerini ileri sürüyordu.. Bunun için de Ali Galip'in İngiliz Binbaşı Noel ile işbirliği yaparak, oluşturulacak birliklerle Sivas Kongresi'ni basıp dağıtması talimatı verildi³²⁷. 3 Mart'ta Binbaşı Noel Malatya'ya gelerek bu yönde faaliyetlere başladı. Ancak İstanbul Hükümeti'nin göndermiş olduğu bu telgraf, Millî Kuvvetler tarafından ele geçirilmiş ve gerekli tedbirler alınarak Ali Galip üzerine bir birlik sevk edildi. Ali Galip, ancak Halep'e kaçarak canını kurtarabildi.

Mustafa Kemal, durum karşısında tüm vilayetlere ve Kolordu Komutanlıklarına çektiği telgraflarla bu olayın, Padişah ve Hükümet nezdinde protesto edilmesini gerektiğini belirtmiş ve bu doğrultuda pek çok protesto telgrafi hazırlanmıştı³²⁸. 14 Eylül 1919 tarihli **Albayrak** gazetesinde de böyle bir telgrafa yer verilmektedir. Bu telgrafta, Elâzığ Valisi Ali Galip'in kongreyi basma teşebbüsü ve Hükümetin halkın Padişaha müracaatını engellemesi gibi konular üzerinde durularak, bunların bölge halkını çok kötü etkilediği ve Sivas'taki heyetin kanunlar dairesinde toplandığı belirtilmektedir.

Kongrenin 9 Eylül tarihli toplantısında, Padişaha gönderilmek üzere Sivas'taki toplantılarda ülkenin bütünlüğünü tehlikeye sokacak ya da Padişaha bağlılığın dışına çıkılacak bir faaliyetin içinde olunmadığına dair bilgiler içeren ve Damat Ferit Hükümeti'nin kongreyi engellemek amacıyla yaptığı faaliyetler

---

³²⁷ **İrade-i Millîye**, 17 Eylül 1919, Sayı:2, s. 1, Bu telgraf, Harbiye Nazırı Şefik Bey ile Dahiliye Nazırı Adil Bey tarafından gönderilmişti. 18 Eylül 1919 tarihli **Albayrak** gazetesinde de Kazım Karabekir Paşa İstanbul Hükümeti'nin Kürtleri kışkırtarak Binbaşı Noel ile yapmış olduğu işbirliği üzerinde durmuştu.

³²⁸ **İrade-i Millîye**, 14 Eylül 1919, Sayı:1 s.4, gazetenin bu nüshasında gerek Sivas Valisi ve kongre temsilcilerinin gerekse de Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin göndermiş olduğu telgraflara yer verilmektedir.

hakkında bilgi veren bir telgrafın gönderilmesi kararlaştırıldı. Gönderilen telgrafta, Padişaha tarafsız bir hükümetin kurulması teklifi de yapılmaktaydı³²⁹. Ancak telgrafın Padişaha ulaşması hükümet tarafından engellendi. Hükümetin bu faaliyeti, gerek Sivas Kongresi ve gerekse de diğer Müdafaa-i Hukuk Grupları tarafından protesto edilmiş ve Hükümete pek çok protesto telgrafi çekilmişti. Protestolardan bir sonuç alınamayınca, İstanbul Hükümeti ile haberleşmenin kesilmesine karar verildi. Bu karar kısa sürede İstanbul'da etkisini gösterecek ve Damat Ferit Hükümeti istifa edecek ve yeni hükümeti Ali Rıza Paşa kuracaktı.

Manda sorunu, Erzurum Kongresi'nde tartışıldı. Ancak bu konu üzerindeki tartışmalar Sivas Kongresi'nde de devam etti. İstanbul'da İngiliz mandası taraftarları " İngiliz Muhipleri Cemiyeti", Amerikan mandası taraftarları da "Wilson Prensipleri Cemiyeti'ni" kurmuştu. Wilson Prensipleri Cemiyeti'nin kurucuları arasında olan Halide Edip, kongre öncesinde, Mustafa Kemal'i manda konusunda ikna etmek amacıyla 10 Ağustos tarihli bir mektup göndermişti. Halide Edip, mektubunda Amerikan mandasının Türkiye için faydalarından bahsederek, King-Crane Komisyonu'nu Türkiye'de tutmaya çalıştıklarını ve bu heyetten bir gazetecinin Sivas Kongresi'ne katılmasını sağlayacaklarını belirtiyordu.

Mustafa Kemal ve arkadaşları, Erzurum Kongresi sırasında Doğu Anadolu halkının bir manda istemediğini görmüştü. Ancak Millî Hareket'in henüz başladığı böylesi bir dönemde, sayıları az olmayan manda yanlısı kişilerin harekete küstürülmesi büyük bir sakınca olarak görülüyordu. Bundan dolayı da bu sorun, her iki kongrede de tartışmaya açıldı. Manda ve tam bağımsızlık fikirlerinin tartışıldığı

---

³²⁹ **İrade-i Millîye**, 14 Eylül 1919, No:1, s.1 aynı içerikte diğer bir telgraf da Erzurum'dan Padişaha çekilmiştir.

bu dönemde, tartışmalar basına da yansdı. 24 Ağustos 1919 tarihli **Açıksöz** gazetesinde "*Mandadan Evvel İstiklâl*" başlıklı haberde, King-Crane Komisyonu üzerinde durulmuş ve mandanın kabul edilmemesi gerektiğine işaret edilmektedir

Sivas Kongresi hazırlıkları, General Harbord Heyeti'nin Türkiye'ye gelişi ile aynı döneme rastlamıştı. Bu heyet, Türkiye'ye geldikten sonra hem Mustafa Kemal hem de ulusal güçlerle sürekli temas halindeydi. Kongre 4 Eylülde toplantılarına başladığında, Halide Edip'in girişimleri sonunda, Chicago Tribune gazetesi muhabiri Louis E. Browne kongre toplantılara katılmaya başlamış ve manda ile ilgili tüm tartışmalara tanık olmuş ve Türk halkının manda istemediğini görmüştü³³⁰.

Kongre sonunda, Mustafa Kemal'in önerisi üzerine, kongre kararlarını kapsayan bir bildiri yayınlaması kararlaştırıldı. Bildiride, vatanın bölünmezliği, tam bağımsızlık ilkesi çok açık bir şekilde belirtiliyordu. Bu kararlarla kongre, manda fikrini kabul etmediğini de açıklıyordu. Ancak Erzurum Kongresi kararları arasında bulunan 7. madde de aynen kabul ediliyordu. Ayrıca daha önce kararlaştırıldığı gibi gazeteci Browne'un aracılığıyla Amerika'ya Anadolu'daki durumun tespit edilmesi amacıyla bir heyet gönderilmesi de teklif edildi³³¹.

Sivas Kongresi, 11 Eylül 1919'da son toplantısını yaparak dağıldı. Kongrede, Erzurum Kongresi kararları tüm yurdu kapsayacak şekilde yapılan bir kaç değişiklik sonunda aynen kabul edildi. Kongrenin 11 Eylül 1919'da yayınladığı beyannâmede, Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti yerine, Anadolu'daki

---

³³⁰ Bu konuda geniş bilgi için bkz., Deniz Bilgen, **Sivas Kongresine Katılan Amerikalı Gazeteci, Louis Edgar Browne**, Atatürk Üniv.A.İ.İ.T. Enst. Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1996

³³¹ Akgün, a.g.e., s.92-103.

bütün Millî teşkilatları ifade eden ve kapsayan, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulduğu bildirildi³³².

Sivas Kongresi'nde hazırlanan nizamnâme ile silahlı Millî teşkilat için yeni düzenlemeler getirildi. On beş maddeden ibaret olan bu nizamnâmede, özellikle düşmanla temas halinde olan bölgelerde, silahlı birliklerin nasıl besleneceği, nasıl eğitileceği ve bu birliklerin ne şekilde hareket edeceklerine dair esaslar oluşturuldu³³³.

Erzurum Kongresi'ne göre daha zor şartlar altında düzenlenen Sivas Kongresi, almış olduğu kararlarla, Millî Hareket'in çalışma alanını daha da genişletti. Kongre kararları incelendiğinde "tam bağımsızlık" ilkesinin hakim olduğu görülür. Nitekim Sivas Kongresi'nde de aynen Erzurum Kongresi'nde olduğu gibi Türk topraklarında ne Ermeniler ne Rumlar ne de herhangi bir başka devlet için ödün verilmeyeceği ve bu uğurda mücadelenin esas olduğu kararlaştırıldı.

---

³³² Uluğ İğdemir, **Sivas Kongresi Tutanakları**, Ankara 1975, s.113-115.

³³³ Nutuk, III, Vesika No: 188.

V. BÖLÜM

1920 YILI DİPLOMATİK GELİŞMELERİ BAĞLAMINDA ERMENİ SORUNU

5.1.Londra Konferansı (12 Şubat-10 Nisan 1920)

I. Dünya Savaşı'ndan sonra yeni dünya düzeni için Müttefik devletlerin başlattıkları süreç, Paris Barış Konferansı'ndan sonra Londra'da devam etti. Konferans gündemini; Adriyatik, Almanya, Macaristan, Sovyet Rusya problemleri ile birlikte, Osmanlı Devleti ile imzalanacak antlaşmanın esaslarının tespit edilmesi oluşturuyordu. Türk barışı, İtilâf Devletleri arasındaki tartışmaların ve çıkar çatışmalarının yoğun yaşandığı sorunlardan biri olduğundan, antlaşma esasları kısa süre içinde kararlaştırılmadı. İtilâf Devletleri'nin gerek Londra Konferansı öncesinde ve gerekse de konferans sırasında Türk sorunu bağlamında üzerinde en çok durdukları temel konular; boğazlar, İstanbul'un geleceği ve Halife Sultan'ın durumuydu. Müttefik Devletler'in, boğazlar üzerindeki tartışmaları, Lloyd George'nin 1919 yılı Aralık ayında yapmış olduğu boğazlar ve İstanbul'un geleceği hakkındaki açıklaması ile daha da alevlendi ve Londra Konferansı'na kadar gerek batı ve gerekse de Türk kamuoyu tarafından tartışıldı. Lloyd George, konuyla ilgili açıklamasında, İstanbul ve boğazların İngiltere ve Fransa'nın etkin olduğu bir düzenleme içinde uluslar arası bir konuma getirilmesi, İstanbul'daki hükümetin Anadolu'ya gönderilmesi ve İstanbul'un sadece dini bir merkez konumuna getirilmesi gibi esaslar üzerinde durmaktaydı³³⁴. Bu açıklamalar, hem Türk hem de

---

³³⁴ İkdâm, 4 Ocak 1920, Sayı:8224, s. 1 ve aynı tarihli Vakit gazetesi.

batı kamuoyunda sert biçimde eleştirildi³³⁵. Anadolu'nun pek çok bölgesinde protesto mitingleri düzenlenerek, İstanbul'daki İtilâf Devletleri temsilcilerine protesto telgrafları gönderildi. Bu protesto telgrafları, özellikle Anadolu Hükümeti'nin resmî yayın organı olan Hakimiyet-i Millîye'de yayınlandı³³⁶.

Londra Konferansı'nda, boğazlar ve İstanbul üzerindeki tartışmalar devam ederken, konferansa Fransa'yı temsilen katılan Başbakan Milerand, boğazlar ve İstanbul'un geleceği hakkında Lloyd George'den farklı düşündüğünü ve Türklerin İstanbul'dan çıkarılmaması gerektiğini belirterek, İstanbul'da kurulacak bir denetimle sorunun halledilebileceği yönünde açıklamalarda bulundu. Bu açıklamalar, Türk basınında, Türk barışına dair olumlu bir gelişme olarak yorumlandı³³⁷. Milerand'ın açıklamaları doğrultusunda konferansta İstanbul'un geleceği konusundaki tartışmalar, İngiltere'nin isteği dışında bir seyir izlemeye başladı. İtalya ve Japonya da İstanbul'un geleceği konusunda Fransızlar gibi düşünmekteydiler. Türklerin İstanbul'dan çıkarılmasının olumsuz sonuçlar doğuracağını belirtiyorlardı. Bu açıklamalar, 17 Şubat 1920 tarihli **Alemdar** ve **İkdam** gazetelerinde, Türk barış hakkında olumlu gelişmeler olarak değerlendirilmiş ve konferans sonunda bu doğrultuda bir karar alınması gerektiği belirtilmektedir. Londra Konferansı'nda, İstanbul'un geleceği ve boğazlar hakkındaki görüşmeler, Fransızların isteği doğrultusunda gelişti ve Padişahın İstanbul'da kalması ve boğazların uluslar arası denetimde bulundurulması yönünde şekillendi. Bu kararın alınmasındaki temel sebep; Müttefik devletlerin boğazlarda İngilizlerin tek yanlı denetimini istememesiydi. Konferansın İstanbul'un geleceği ve boğazlar konusunda

---

³³⁵ Batı Kamuoyunun Lloyd George'nin açıklamaları karşısındaki tutumu hakkında bkz, Öztoprak, a.g.e, s.62-68.

³³⁶ Öztoprak, a.g.e., s.62'den naklen, 20 Ocak 1920 tarihli **Hakimiyet-i Millîye** gazetesi.

³³⁷ **Alemdar**, 16 Şubat 1920, No:779, s. 1

aldığı bu karar, sadece İstanbul basınında değil Anadolu basın tarafından da olumlu bir gelişme olarak değerlendirildi³³⁸.

Londra Konferansı'nda, Türk barışı çerçevesinde temel tartışma konusu olan boğazlar ve İstanbul'un geleceği konusunda bir karara varılmasından sonra konferans, Türk sorunu üzerindeki diğer tartışmalar ile devam etti. Konferansta, Türklerle yapılacak antlaşmanın esaslarının tespit edilmesi amacıyla, üç komisyon oluşturuldu. Bu komisyonlardan ilki, Ermenistan sınırının saptanması için, ikincisi Osmanlı maliyesini takip etmek için çalışacaktı. Üçüncü komisyon ise, Türk-Yunan ilişkileri çerçevesinde çalışmalarda bulunacaktı. Bu komisyonlara ilave olarak boğazların denetiminin sağlanması ve Osmanlının Avrupa sınırını saptamak amacıyla iki komisyon daha kuruldu³³⁹. Hem Anadolu hem de İstanbul basını, konferanstaki bu gelişmeleri yakından takip etti. Özellikle Ermenistan sınırının tespit edilmesi amacı ile oluşturulan komisyonun çalışmaları üzerinde yoğun bir şekilde durulduğu anlaşılmaktadır³⁴⁰.

Paris'te yapılan görüşmelerde Türk barışı üzerinde kesin bir karara varamayan İtilâf Devletleri'nin, 1920 yılının Şubat ayında Dışişleri Bakanları düzeyinde toplandıkları Londra'da, Ermeni sorununa ilişkin yapmış oldukları toplantılarda üzerinde en çok durdukları konu, Erzurum'un Ermenistan sınırına dahil edilip edilmeyeceği meselesiydi. 16 Şubat 1920 tarihli toplantıda Lord Curzon, Erzurum ve Trabzon'un da içerisinde bulunduğu bir Ermenistan'ın kurulabileceğini ve bunun Amerikan mandası ile desteklenebileceğini, bununla beraber Erzurum şehrinin Ermenistan'a dahil edilmesinin İngiliz askerî yetkilileri tarafından da kabul

---

³³⁸ **Albayrak**, 26 Şubat 1920, Sayı:71, s.2

³³⁹ **İrade-i Millîye**, 23 Şubat 1920, No:45, s. 1

³⁴⁰ **Albayrak**, 24 Nisan 1920, Sayı:81, s.2, **İkdam**, 5 Mart 1920, Sayı:8285, s.1

edildiğini belirterek durumun Ermenistan üzerinde tehlike doğurabileceğini, bu yüzden Erzurum şehrinin Ermenistan haricinde bırakılma ihtimali olduğunu ifade etti.

Fransız temsilci M.Berthelot ise, Erzurum'da Ermenilerin çok az sayıda olmaları sebebiyle, bu ilen Ermenistan'a dahil edilemeyeceğini belitti. İtalyan temsilci Signor Nitti de, Ermenistan Hükümeti'nin kurulmasını kabul etmiş, ancak Erzurum'un Ermenistan'a verilmemesi gerektiğini belirtmişti.

Konferansın 27 Şubat tarihli toplantısında, Lord Curzon, Ermenistan'ın sınırlarını çizmek için oluşturulan komisyonun raporunu ve tekliflerini okudu. Raporda, Erzurum Ermenistan'a bırakılıyor, Erzince ve Trabzon Ermenistan sınırları dışında kalıyordu. Bu karar, coğrafi ve stratejik bir zorunluluk olarak alınmıştı. İngiliz Dışişleri Bakanlığı kararı, 5 Mart 1920'de İstanbul'daki Yüksek Komiserliği'ne şu şekilde bildiriyordu: *"...Bağımsız bir Ermenistan'a Erzurum dahil ediliyor, muhtemelen bağımsız bir Kürdistan oluşturulabilir. Erzurum Valisi Mustafa Kemal'in ortadan kaldırılması için Türk Hükümeti'ne baskıda bulunmalıdır."*³⁴¹

Londra Konferansı'nda, Ermenistan sınırı ile ilgili görüşmeler devam ederken, bazı Avrupa gazetelerinde, Erzurum havalisinde Türklerin azınlıkta olduğu, Kazım Karabekir'in bölgedeki Türk çoğunluğu sağlamak için 20.000 Türk askerini bölgeye getirdiği yönünde haberlere yer verilmekteydi. Durumdan haberdar olan Karabekir Paşa, 10 Mart 1920'de Posta ve Telgraf Müdüriyet-i Umumiyesi'ne bir telgraf gönderdi. Telgrafta, Erzurum ve çevresinde Türklerin yüzde doksandan fazla bir çoğunlukta bulunduğu, bu durumu Rawlinson ve Harbord'un da yerinde görerek tasdik ettikleri, bu sebeple çoğunluk teşkil etmek gibi bir çalışmaya gerek

---

³⁴¹ Selvi, a.g.e., s.402-403.

olmayacağı belirtilerek, böyle haberlerin yayınlanmasına izin verilmemesi isteniyordu. Paşa, 17 Mart 1920’de III. Ordu Komutanlığı aracılığıyla Mustafa Kemal’e gönderdiği bir telgrafında da, Londra’da Erzurum’un Ermenistan’a dahil edildiğinden bahsederek, “...vaziyetimiz gayet kuvvetlidir. Kolordum Şarkî Anadolu Vilâyâtı halkı ile yekvücut olarak Türk ve Kürt kardeşlerine vâki olacak herhangi bir tecavüze göğüs gerecek ve uzatılacak Ermeni ayaklarını ve bununla alakalı görülecek her türlü hasmâne hareketi inayet-i Hakk’la kıracaktır.....” diyordu³⁴².

Londra Konferansı’nda, Rus Ermenistan’ı ile Türkiye’den Ermenilere verilmesi kararlaştırılan bölgelerin birleştirilmesi ile Ermenistan’ın kurulması üzerinde karara varıldı. Konferansta alınan bu karar, kısa süre içinde Türk basınına yansımış ve protesto edilmişti. Bu protestolardan en şiddetlisi **İzmir’e Doğru** gazetesi tarafından yapıldı. Gazetenin 25 Şubat 1920 tarihli nüshasında, Londra Konferansı’nda Ermenistan’ın kurulması ile ilgili olarak alınan kararın, Anadolu direnişi esasları çerçevesinde bir değerlendirmesi yapılmış ve Sivas Kongresi’nde de Kafkasya’da kendi sınırları içinde kurulan bir Ermenistan’dan yana olduğuna dair alınan karar belirtilmekteydi. Haberin devamında, Vilâyât-ı Şarkiyye’den herhangi bir tavizin söz konusu olmayacağı üzerinde durularak, konferansta kararlaştırılan Ermenistan’a ekonomik bir gelişme sağlamak için Karadeniz’den bir liman verilmesi de şiddetle protesto ediliyordu³⁴³. Konferans’ta Ermenistan hakkında alınan bu karar, Anadolu basını tarafından protesto edildi. **Albayrak** gazetesinin 26 Şubat 1920 tarihli nüshasında, konferansta bölgedeki Türk çoğunluğun dikkate alınmadığı ve Ermenilere verilmesi düşünülen bölgede Ermeni nüfusunun çok az sayıda olduğu üzerinde durularak, konferansta alınan karara rağmen, Türklerin çoğunlukta oldukları

³⁴² HTVD., Yıl:7 (Aralık 1958), Sayı:26, Vesika No: 660-669.

³⁴³ Öztoprak, a.g.e., s.81’den, 25 Şubat 1920 tarihli **İzmir’e Doğru** gazetesi.

topraklardan herhangi bir şekilde Ermeniler için bir ödünün söz konusu olmayacağına dikkat çekilmektedir. **İrade-i Milliye** gazetesinin 29 Mart 1920 tarihli nüshasında da, konferansta Ermeniler hakkında alınan kararlar eleştirilmiş ve Wilson Prensipleri'nin 12. maddesi hatırlatılarak, Ermenilere verilmesi düşünülen toprakların Türk yurdu olduğu vurgulanmaktadır. Bu karar hakkındaki eleştirilere, sadece Anadolu basınında rastlamıyoruz. İstanbul basını da, konferansı ve alınan kararları eleştirdi. **İkdam** gazetesinin 2 Nisan 1920 tarihli nüshasında, Londra Konferansı'na Ermenilerin dahil edilmesi ve onlar lehine alınan kararlar protesto ediliyordu.

Londra Konferansı'nda Türk barışı çerçevesinde şu kararlar alındı: Anadolu'da Bursa, Konya, Ankara ve Kastamonu'yu içine alacak şekilde bir Türk İmparatorluğu'nun kurulmasına karar verilmişti ve bu bölgeye Samsun, Sinop, Bandırma ve Mudanya da dahil edilerek denizlere kıyısı olması sağlanıyordu. İzmir Yunanlılara bırakılarak, Yunan işgal sahası genişletildi, Trakya'nın yönetimi Yunanistan'a bırakıldı. Vilâyât-ı Şarkıyye ve Trabzon'un da dahil olduğu bölgede bağımsız bir Ermenistan kurulacağı ve Fransızların kontrolü altında olacağı kararlaştırıldı. İstanbul'da İtilâf Devletleri'nin olağanüstü komiserlerinin bulunacağı, bunların İngilizlerin başkanlığında oluşturulacak bir komisyonda yer alacağı belirtildi. Bu sırada İstanbul'unda sınırları tespit edildi. Terkos'dan Tekirdağ'a oradan Ege Denizi'ne Zonguldak'tan başlayarak İzmir'e kadar olan bölge İstanbul'un sınırını oluşturdu³⁴⁴. Konferans kararları, özellikle de Büyük Ermenistan ile ilgili

---

³⁴⁴ **Albayrak**, 29 Mart 1920, Sayı:80, s.1; Londra Konferansı'nda alınan kararlar oldukça ağırdı. Nitekim 27 Şubat 1920 tarihli Times gazetesinde, "Türkiye Antlaşmasının Şartları" başlıklı bir haberde Llyod George'un, Türkiye ile ilgili barış antlaşması maddelerinin kararlaştırılmasından sonra verdiği demeçteki açıklamalarına yer verilmiştir. Lloyd George burada Türk barış şartlarının en amansız Türk düşmanlarını bile tatmin edecek kadar korkunç olduğunu ifade etmiştir. Ulagay, a.g.e., s.57.

olan karar, Türk basınında ciddi şekilde eleştirildi. **Açıksöz** gazetesinin 30 Mart 1920 tarihli nüshasında, Türk barışı ile ilgili olarak konferansta alınan kararlar eleştirilerek, Ermenilere vaad edilen Vilâyet-ı Şarkiyye’de Türklerin çoğunlukta oldukları, Ermenilerin bu bölgelerde devlet kurabilecek bir nüfus potansiyeline sahip olmadığı vurgulanmaktadır. 3 Nisan 1920 tarihli **İkdam** gazetesinde, Lloyd George’nin Avam Kamarasında yaptığı 25 Mart 1920 tarihli açıklamalarına yer veriliyordu. Lloyd George bu açıklamasında, Padişah ve hükümetin İstanbul’da kalmasının istenmesindeki temel amacın, hem hükümet hem de Padişahın daha kolay bir şekilde denetlenmesi olduğunu ifade etmekteydi. Ermenistan sorununa da temas eden Lloyd George, manda konusuna sıcak bakmadıklarını, ancak Ermeniler için gerekli olan silah ve savaş malzemelerini sağlayacaklarını, Ermenilerin kendi güvenliklerini kendilerinin sağlamaları gerektiğini ileri sürüyordu.

Londra Konferansı’nda, Türk barışı çerçevesinde İtilâf Devletleri arasında en çok tartışmaya sebep olan konu, boğazlar ve İstanbul’un geleceğinin ne olacağıydı. Türk basınında, Londra Konferansı’na ilişkin haberlerde genelde bu iki konu üzerinde durulmaktaydı. Ancak konferansta İstanbul ve boğazlar üzerinde bir fikir birliğine varıldıktan sonra, Londra’da Ermenistan ile ilgili görüşmelerin başlaması üzerine, Türk basınıının, konferansa dair haberleri de Ermenistan ile ilgili tartışmalara yöneldi. Yukarıda da belirttiğimiz gibi konferansta daha sonra San Remo Konferansı ve Sevr Antlaşması’nda da onaylanacak olan, Büyük Ermenistan’ın kurulması kararlaştırıldı.

5.2.San Remo Konferansı (18-26 Nisan 1920) ve Sevr Antlaşması

(10 Ağustos 1920)

İtilâf Devletleri, 18-26 Nisan 1920 tarihleri arasında antlaşma şartlarını görüşerek bir karar vermek üzere San Remo’da bir araya geldiler. Londra Konferansı’ndan sonra da İtilâf Devletleri’nin Türk barışı üzerindeki tartışmaları sona ermemişti. Gerek İngiltere’de ve gerekse de Fransa’da Türk barışı ile ilgili tartışmalar devam etmekteydi.

Fransa Mebuslar Meclisinde Türk barışı hakkında yapılan tartışmalar ve alınan kararlar, Türk basınında olumlu bir gelişme olarak değerlendirildi. Fransızlar, Türklerin İstanbul’da kalmasından yana olduklarını ve Türkiye’nin parçalanmasını istemediklerini açıklamışlardı. **İkdam** gazetesi, “*Fransa’nın Türkiye’deki Siyaseti*” başlığı ile yayınladığı haberde; Fransız Sosyalis Fırkası’nın yukarıdaki açıklamalarına yer vererek, yine aynı toplantıda Millerand’ın, Fransa ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkiler üzerinde durduğu şu açıklamasına yer verilmektedir: “*Herşeyden evvel Fransa Hükümeti kabiliyet-i hayatiyeyi haiz bir Türkiye teşkilini elzem adediyor. Zat-ı şahanenin İstanbul’da muhafazasının zaruri adedilmesi de bu noktadan ileri gelmiştir*”³⁴⁵. Fransa, İstanbul’un geleceği ile ilgili tartışmalarda daima bu görüşü ileri sürmekteydi. Bu durumun temel sebebi, İngiltere ya da Amerika’nın İstanbul veya Osmanlı toprakları üzerinde tek yanlı hakimiyetlerinin olmasını istememesiydi.

San Remo Konferansı’nda, İngiltere’yi Lloyd George, Fransa’yı Millerand, İtalya’yı da Nitti temsil etti. Bu üç devletin dışında, Japonya’da

---

³⁴⁵ **İkdam**, 19 Nisan 1920, Sayı:8313, s.1

konferansta temsilci bulundurdu. San Remo Konferansı'nda, İtilâf Devletleri daha önce Paris ve Londra Konferanslarında genel hatlarıyla esaslarını belirledikleri noktalardan hareketle bir Türk barışı hazırlamak için görüşmelere başladılar. Ancak konferans öncesinde Amerika Cumhurbaşkanı Wilson, Türk barışı ile ilgili görüşlerini içeren bir notayı, İtilâf Devletleri'ne verdi. Bu nota, hem Türk basını hem de batı kamuoyunda uzun süre tartışıldı. Başkan Wilson'un notası, Nisan ayı başlarında Türk basında yer almış ve olumlu şekilde karşılanmamıştı. Wilson notasında, *“Amerika Hükümeti Türklerin İstanbul'da muhafazası lehinde dermiyan edilen delailin kıymetini takdir eder. Ma'mafih bunun hilafındaki noktayı nazarın daha kat'i bir takım delaili isnad ettiğini zanneder. Amerika Hükümeti İstanbul ve boğazlar beynelminel komisyonuna Rus murahhaslarının da kabulü hakkındaki müttafıklar tarafından ittihaz olunan kararı kemal-i memnuniyetle telakki eder. Ermenistan'a gelince Amerika Hükümeti alem-i medeniyetin bu mağdur millete en alicenabane bir surette muamele edilmesini mütehadden talep edeceğine kanidir. Mezkur devletin hudutları Ermeni milletinin muttalib-i meşruyesini tamamaen is'af edecek bir surette tahdid edilmelidir”*³⁴⁶. bu esaslar üzerinde durmaktaydı. Notanın devamında Wilson, Doğu Trakya'nın Bulgaristan'a verilmesi kararına katıldığını, Yunan istekleri hakkında geniş bilgiye sahip olmadıkları için bir öneri getirmediğini ve Türk barışı çerçevesinde getirilen ekonomik düzenlemelere de katıldığını belirtmekteydi. Bu nota hem Anadolu hem de İstanbul basını tarafından şiddetli bir şekilde eleştirildi. **Albayrak** ve **Açıksöz** gazetelerinin 7 Nisan 1920 tarihli nüshalarında, Wilson'un bu açıklamasının daha önce yayınladığı prensiplerinin 12. maddesiyle çeliştiği ileri sürülerek nota protesto edildi.

---

³⁴⁶ **İkdam**, 2 Nisan 1920, Sayı:8309, s.1

San Remo Konferansı çalışmalarına başlandıktan sonra, ilk iş olarak Amerika Başkanı Wilson'un yukarıda vermiş olduğumuz notası karşısında nasıl bir yol izleneceği ve bu notaya nasıl bir cevap verileceği hususları üzerinde duruldu.

San Remo Konferansı'nda, 20 Nisan'dan itibaren Türk barış esasları belirlenmeye başlandı. Toplantılarda: boğazlar, mali konular, Kürdistan gibi meseleler Türk barışı çerçevesinde ele alındı. Konferansta Ermeni sorunu ile birlikte Yunan istekleri, Batum sorunu gibi konular üzerinde de duruldu³⁴⁷. Konferansın ilk günlerinde, Türk basınında konferansla ilgili haberler kısa tutulmaktaydı. Gerek İstanbul basını ve gerekse de Anadolu basını dış kaynaklı kısa haberlerle konferansı takip etmekteydi. Buna karşın ilerleyen günlerde konferansta kesinlik kazanan kararlar, basında daha ayrıntılı bir şekilde verilmeye başlandı. Nitekim 28 Nisan 1920 tarihli **Alemdar** gazetesi, San Remo'dan gelen haberler doğrultusunda, bu tarihlerde kesinlik kazanan boğazlar hakkındaki karar üzerinde ayrıntılı bir şekilde duruyordu. Gazetenin bu haberinde, boğazlarla ilgili olarak iki komisyon kurulacağı, bunlardan birinin uluslar arası olacağı ve boğazların yönetimiyle ilgileneceği ve diğerinin ise İtilâf Devletleri'nin askerî temsilcilerinde oluşacak komisyon olduğu belirtilmektedir.

San Remo Konferansı'nda, Ermenistan üzerindeki tartışmalar, Londra Konferansı'nda olduğu gibi Büyük Ermenistan'ın sınırları üzerinde yoğunlaştı. Özellikle Erzurum'un bu sınırlara dahil edilip edilmeyeceği tartışıldı. 20 Nisan günü yapılan toplantıda İtalya temsilcisi Signor Nitti, Erzurum'un Ermenistan'a dahil edilmesinin büyük problemler doğuracağını ve özellikle askerî yönden Mustafa Kemal Paşa güçleri ile savaşmanın göze alınması gerektiğini ifade etti. Erzurum'da

---

³⁴⁷ **Alemdar**, 23 Nisan 1920, No:545, konferansa dair bu haberler kısa ve telgrafla elde edilen haberlerdir. Aynı tarihli **İkdam** ve **Vakit** gazetelerinde de bu tarz haberlere yer verilmekteydi.

ve Anadolu'nun ortasında birer şirket kurulmasını Müttefik devletlere teklif etti³⁴⁸. 22 Nisan günü yapılan toplantıda da aynı konu üzerinde duran Nitti, bölgedeki Türk çoğunluğun dikkate alınmadığını, bundan daha önemlisinin Erzurum'da Ermeni nüfusunun çok az olduğunu unutulduğunu ifade etti. Fansız temsilci M.Berthelot da, Erzurum'da Ermeni çoğunluğunu bulunmadığını, buna karşı Erzurum'un Ermenistan sınırlar içine dahil edilmesi gerektiğini belirtti. Erzurum'un Ermenistan'ın denizle bağlantısını sağladığını, buranın Türklere verilmesinin Ermenistan'ın daha iç kısımlar ve denizle bağlantısını keseceğini ifade etti. Bu toplantılarda Lloyd George da, Erzurumsuz bir Ermenistan'ın kurulmasının imkansızlığını açıklamıştı. Durumun en zor ve karışık bir mesele olduğu, fakat bunun Müttefikler için bir şeref olacağını ve Erzurumsuz bir Ermenistan'ın imkansız olduğu üzerinde durmaktadır³⁴⁹. Lord Curzon da, Erzurum'un Ermenistan'a verilmesi gerektiğini belirtiyordu.

Curzon, Millerand ve Berthelot, Erzurum'un coğrafi konumunun sadece askerî nedenle değil, Erivan'dan gelen demiryolu hattının son durağı ve Ermenistan'ın ulaşım sisteminin merkezi olması nedeniyle bu bölgenin Ermenistan'a verilmesini istiyorlardı³⁵⁰.

San Remo Konferansı'nda, Erzurum'un Ermenistan'a verilmesi prensip olarak kabul edilmiş, fakat sınırların çizilmesi A.B.D. Başkanı Wilson'a bırakıldı

Albayrak gazetesi 21 Mayıs 1920 tarihli nüshasında, Erzurum'un başkent olmak üzere Ermenistan'a terkedildiğinden, İngilizlerin Türkler Erzurum'u boşaltıncaya kadar İstanbul'u işgal edeceklerinden bahsedildikten sonra şu yorumda bulunuyordu: *“Erzurum başında bu hülya fırtınalarının raksettiğini çok gördü.*

³⁴⁸ **İkdam**, 25 Mayıs 1920, Sayı: 8360, s.1' den naklen 21 Mayıs 1920 tarihli Times gazetesi.

³⁴⁹ Selvi, a.g.e., s.405.

³⁵⁰ Paul C. Helmreich, **Sevr Entirikaları**, çev. Şerif Erol, İstanbul 1996, s.30-35.

Vakur ve metin ruhuna, ebediyyen yaşamaya azmetmiş imanına bu gibi safsatalar icra-i tesir edemez. Her zaman Allahına ve milletine güvenen memleket buna da bir dudak bükmesiyle mukabele eder.”

İkdam gazetesi, Ermenilerin Erzurum hakkındaki isteklerine şu şekilde cevap vermektedir: “*Ermeni matbu’atı, Erzurum vilayetinin ve bhusus Erzurum şehrinin müstakbel Ermenistan için pek mühim ve kıymetli olduğunu ve hatta Erzurum’dan mahrum olmayacağını dermeyeran etmektedir. Fakat Ermeni matbu’atı bu lüzum ve ihtiyacı isbat için milliyet düsturlarına istinad edemeyip, diğer bir delile istinad etmek istemektedirler. O da, Erzurum ve havalisinin haiz olduğu vaziyet-i aziye ve sevkülceyşidir. Bu vaziyeti dolayısıyla Erzurum şehri ve havalisi, müstakil Ermenistan’ı daima tehdit altında bulunduracağı için o şehrin ve havalisinin Ermenistan’a ilhakı için esbab ve delâil,i askeriyyeye istinad etmek, onların bu davada haksız olduklarına ve milliyet düsturlarına istinad edemeyeceklerine bir delil-i kavî olarak ibraz ve irâ’e olunacak mahiyette çürük ve esassız bir müdde’addır.*”³⁵¹ Bu haber, aynı zamanda Türk halkının Anadolu topraklarından Ermenistan lehine bir ödünde bulunmayacağı yönündeki kararlılığını da vurgulamaktadır.

San Remo Konferansı'nda, Türk barış esasları Nisan ayı sonlarında kararlaştırıldı. Bu kararlar, Mayıs ayı içinde “*Mukadderatımız Tayin Edildi*” başlıklı haberlerle, Türk basınında yayınlandı. Konferans kararları, **İkdam** gazetesinde yayınlamış ve buna göre, konferansta Filistin, Irak, Arabistan ve Suriye'nin Osmanlı Devleti'nden ayrılacağı, Suriye, Irak ve Filistin'in İngiliz mandası olacağı, Kürdistan'ın özel bir anayasadan faydalanacağı, Ermenistan'ın bağımsızlığının

---

³⁵¹ **İkdam**, 9 Haziran 1920, Sayı:8377, s.2

onaylandığı ve Erzurum'un Ermenistan'a bırakıldığı belirtiliyordu. Haberin devamında, Batum sorununun, bu limanın Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan ve İran için ortak bir mahrec olarak kullanılmasına karar verilerek çözüldüğü ve Trakya, İzmir ve Batı Anadolu'nun bir kısmının Yunanistan'a bırakıldığı belirtilerek, Adana ve Antalya'nın da İtalya ve Fransa'nın ekonomik denetimi altına alındığı açıklanmıştı. Londra Konferansı'nda temel tartışma konusu olan Boğazlar ve İstanbul'un ise uluslar arası bir konuma getirilmesinin kararlaştırıldığı, boğazların gerek savaş ve gerekse de barış zamanı tüm gemilere açık olacağı ve Türkiye'nin sadece içeride güvenliğini sağlamak için 35000 kişilik bir jandarma kuvveti ile 15000 kişilik asker gücü dışında askerî gücü olmayacağı kararlaştırıldığı belirtiliyordu³⁵².

San Remo Konferansı sonunda alınan kararlar, Türk basınında hemen yer aldı. 27 Nisan 1920 tarihli **Vakit** gazetesi "*Sulhdan Beklediğimiz*" başlıklı haberinde, konferans kararları üzerinde durarak çözümün, düşünülen kararlarda bazı değişikliklerle birlikte birtakım yörelerin Osmanlı sınırları içerisinde bırakılmasıyla olası görüldüğünü belirtiyordu. **Peyam-ı Sabah** gazetesinde kararlarla ilgili bir makale yazan Ali Kemal, konferans kararlarının oldukça ağır olduğunu belirterek, bu durumun sebebinin, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkması ve daha sonraki dönemde ortaya çıkan Anadolu direnişi ve bu doğrultuda yapılan faaliyetler olduğunu iddia etmekteydi³⁵³. Konferans kararlarını irdeleyen diğer bir gazete de **İkdam** 'dır. Gazetede, antlaşma şartlarının çok ağır olduğu toprak, sınırlar ve bağımsızlık konusunda konferans kararlarının daha da sertleştiği ve asıl halledilmesi ve üzerinde değişiklik yapılması gereken hususun bu esaslarda olması

---

³⁵² **İkdam**, 3 Mayıs 1920, Sayı:8340, s.1

³⁵³ **Peyamı Sabah**, 1 Mayıs 1920, No:10932, s.1

gerektiği ileri sürülmektedir. Haberin devamında, barış koşullarından özellikle İstanbul ve batı sınırlarıyla ilgili önemli değişikliklerin yapılması gerektiği üzerinde durularak, bu değişiklikler sağlanamazsa diğer maddeler üzerinde bir değişikliğin yapılmasının pek önemli olmadığı belirtiliyordu³⁵⁴. Anadolu basını ise, konferans kararlarını şiddetle protesto ederek, reddetti. Alınan kararların adil olmadığı, özellikle Batı Trakya ve İzmir’de Türklerin azınlık olmadıkları vurgulanıyordu³⁵⁵. Anadolu basını, konferans kararların ve Anadolu'nun doğusunda kurulacak olan Ermenistan ve Kürdistan projelerini reddediyordu. Bu bölgelerde yoğun bir Türk nüfusunun olduğu, Ermenilerin devlet kurabilecek bir nüfus potansiyeline sahip olmadığı üzerinde durulmaktaydı. Kürdistan projesinin ise, İngiliz menfaatleri doğrultusunda gündeme getirildiği belirtilerek, bölgedeki Kürtlerin Türklerden ayrılmak istemedikleri bir kez daha vurgulanmaktaydı³⁵⁶.

San Remo Konferansı'nda alınan yukarıdaki kararlar, Sevr Antlaşması'nın esasını oluşturacaktı. Antlaşma şartları, Paris’e çağrılan Osmanlı Temsilciler Heyeti’ne bildirildi³⁵⁷. Osmanlı Heyeti'nin konferans kararları karşısındaki cevabı, 16 Temmuz 1920 tarihindeki Spa Konferansı’nda incelendi. Spa Konferansı'nda, Millerand Ermeniler hakkında çok ilgi çekici açıklamalarda bulundu. Millerand, Müttefik devletlerin Türklerin diğer devletler üzerindeki hakimiyetlerine kesinlikle son vermek kararında olduklarını, savaş yılları boyunca Ermenilerin “iştirilmemiş vahşetlerle” yok edildiğini, 1914 yılından itibaren Osmanlı Devleti’nin sekiz yüz bin Ermeniye yok ettiğini ve iki yüz bin Rum ve Ermeniye de sürgün ettiğini söyleyerek, Müttefik devletlerin Trakya ve İzmir’in Osmanlı’dan ayrılmasına dair almış oldukları

---

³⁵⁴ **İkdam**, 15 Mayıs 1920, Sayı:8352, s.1

³⁵⁵ **Albayrak**, 29 Nisan 1920, Sayı:99, s.1, **İrade-i Millîye**, 30 Nisan 1920, No:33, s.1

³⁵⁶ **Albayrak**, 30 Nisan 1920, Sayı: 89, s.1

³⁵⁷ **Vakit**, 24 Nisan 1920, No:1135, s.2

kararlarda, hiçbir değişiklik teklifini kabul etmeyeceklerini ileri sürmekteydi.. Millarand kararlarının gerekçesi olarak da, her iki bölgede Türklerin azınlıkta olmalarını göstererek, bu kararların Suriye ile Türkiye arasında çizilecek hudut için de geçerli olduğunu belirtti³⁵⁸. Spa Konferansı sonunda İstanbul Hükümeti, Sevr Antlaşması'nı 10 Ağustos 1920 tarihinde imzaladı. Sevr Antlaşması'nı Ermenistan adına Aharonyan da imzaladı.

Sevr Antlaşması'nın imzalanmasından sonra, basında antlaşmayı şiddetle protesto eden haberler yer aldı. Bu haberlerde, antlaşma şartlarının çok ağır olduğu üzerinde durularak antlaşma haberi bir yas havası içinde verilmekteydi³⁵⁹. Sevr Antlaşması'na karşı gösterilen tepkiler arasında **Peyam-ı Sabah** gazetesi diğer gazetelerden farklı bir yaklaşım ile dikkat çekmektedir. İngiliz yanlısı olan gazete, Sevr Antlaşması'na ilişkin haberinde, antlaşmanın Birinci Dünya Savaşı açısından Osmanlı Devletince yapılmış olan yenilgilerin hesaplarının görülmesi anlamına geldiğini öne sürerken, yapılmış ve yapılması sürdürülmekte olan suç sayılacak eylemlerden kaçınılmazsa (Anadolu'daki Miili Hareket kastediliyor.), bunların cezalarının ayrıca çekileceğini belirterek, barış antlaşmasıyla Türkiye'ye bırakılanın önemsenmeyecek kadar az olmadığını savunmaktaydı. Haberin devamında, başkent İstanbul dışında Anadolu'nun küçümsenmeyecek bölümünün işgal yöreleri dışında bırakıldığı, İzmir ili içinde "bakıyyetüssüüf bir hakka mahzar" olduğunu belirtmektedir³⁶⁰. İngiliz yanlısı bir politika takip eden Peyam-ı Sabah gazetesi, bu yaklaşımı ile İtilâf Devletleri'nin, özellikle de İngilizlerin, Sevr Antlaşması

---

³⁵⁸ Uras, a.g.e., s.653.

³⁵⁹ **Albayrak**, 12 Ağustos 1920, Sayı:118, s.1

³⁶⁰ **Peyamı Sabah**, 13 Ağustos 1920, No:10982, s.1

hakkındaki görüşlerini de dile getirmiş oluyordu. Nitekim İtilâf Devletleri de yapılan bu antlaşmanın Türkler için en uygun antlaşma olduğu düşüncesindeydi.

Sevr Antlaşması'nın Ermenilere ait maddeleri şunlardır: “88-Türkiye, Ermenistan'ı Müttefik devletler gibi, hür ve bağımsız bir devlet olarak tanıyacaktı. 89-Osmanlı Devleti ile Ermenistan ve diğer Müttefik devletler; Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis illerinde Türkiye ile Ermenistan arasındaki hudutların tâyinini Amerika Birleşik Devletleri Cumhurbaşkanlığı hakemliğine bırakmış ve onun vereceği kararı, Ermenistan'ın deniz çıkışına ve söz konusu hududa komşu Osmanlı toprakları üzerinde askerî tertibatın kaldırılmasına (Demilitarisation) ilişkin olmak üzere tâyin edeceği bütün hükümleri kabul etmeyi kararlaştırmışlardır. 90- 89'uncu madde gereğince tâyin edilecek hudut, adı geçen illerin kısmen veya tamamen Ermenistan'a bırakılmasını gerektirdiği takdirde Osmanlı Devleti bu karar tarihinden itibaren terkedilen arazi üzerindeki bütün hukuk ve sahipliğinden vazgeçtiğini, şimdiden açıklar. Bu antlaşmanın Türkiye'den ayrılan topraklara uygulanacak olacak hükümleri, ondan itibaren sözü geçen araziye de uygulanacaktır. Ermenistan'ın hakimiyetine verilen arazi itibariyle üzerine alacağı Osmanlı Devletine ait mali taahhütlerin veya iddia edebileceği hakların oran ve çeşidi bu antlaşmanın sekizinci kısmının (Mali maddeler) 214 ve 244'üncü maddelerine uyularak tâyin edilecektir. 91-89'uncu maddede açıklanan arazinin bir kısmı Ermenistan'a geçtiği takdirde Osmanlı Devleti ile Ermenistan arasında o maddede kayıtlı kurallara dayanarak tâyin edilecek olan hududu, arazi üzerinde uygulatmak üzere, söz konusu kararın alınmasından on beş gün sonra, kuruluş şekli daha sonra tâyin edilecek olan bir hudut tâyin komisyonu teşkil edilecektir. 92- Ermenistan'ın Azerbaycan ve Gürcistan ile olan hududu ilgili devletler tarafından anlaşarak tâyin edilecektir. 89'uncu

maddede açıklanan karar kabul edildikten sonra ilgili devletlerle görüşerek hudutlarının tespitini başaramadıkları takdirde bu hudut, müttefik büyük devletler tarafından tâyin edilecek ve bunun arazi üzerinde uygulanması kendilerine ait olacaktır. 93- Ermenistan Hükümeti, Ermenistan'a ırk, dil veya din bakımından halkının çoğunluğu dışında bulunanların menfaatlerini korumak için başlıca Müttefik devletlerin gerekli görecekları hükümleri, sözü geçen devletler ile yapılacak bir anlaşmaya bu hükümlerin konmasına razı olmak suretiyle kabul eder. Ermenistan, başlıca Müttefik devletler ile yapılacak bir antlaşmaya, geçişin serbestçe yapılmasını temine ve diğer milletlerin ticareti için adil bir usul getirilmesine ilişkin olmak üzere müttefiklerin gerekli görecekları hükümlerin kaydına da razı olur.”³⁶¹

Sevr Antlaşması, Türk kamuoyunda ciddi şekilde eleştirilmesine rağmen, İstanbul Hükümeti tarafından onaylandı. İtilâf Devletleri'nin sözünden dışarı çıkmayan İstanbul Hükümeti'nin antlaşmayı onaylamaktan başka bir davranış içinde olmaması pek doğaldı. Ancak Türk halkı bu antlaşmayı hiçbir zaman kabul etmedi. Nitekim Sevr Antlaşması ölü bir antlaşma olarak doğmuştu. Ankara Hükümeti, antlaşmayı kesinlikle onaylamamış ve Ermenilerin bu antlaşmadan da cesaret alarak, baskı ve katliamlarını artırmaları üzerine Türk askerî hareketi başlayarak, Ermeni sorunu çözülmüştür.

---

³⁶¹ Uras, a.g.e., s.654-655.

VI. BÖLÜM

1920 YILI BAĞLAMINDA ULUSAL HAREKET VE ERMENİ SORUNU

Ermenilerin, İtilâf Devletleri'nin desteğini alarak özellikle Vilâyât-ı Şarkiyye'de baskı ve katliamlarını artırmaları, bir askerî harekâtı zorunlu hale getiriyordu. Nitekim İstanbul'un İtilâf Devletleri tarafından resmen işgalinden sonra, doğudaki askerî harekâta kesin bir şekilde karar verildi.

Ermeniler'in Vilâyât-ı Şarkiyye'deki faaliyetlerini artırmaları üzerine, 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir, Ermenistan'a 22 Mart 1920 tarihinde bir ihtarnâme verdi. İhtarnâmede, Ermeni çetelerinin bölgedeki baskı ve zulümleri üzerinde durularak, bu faaliyetlerin bir an önce durdurulması gerektiği belirtilmekteydi. Bütün uyarılara rağmen, Ermenilerin bölgedeki faaliyetlerinin artarak devam etmesi üzerine, Mustafa Kemal'in emriyle, Doğu Anadolu'da seferberlik ilan edildi. Ancak Ermeniler üzerine yapılacak askerî harekât konusunda T.B.M.M. Hükümeti'nin bazı çekinceleri vardı. Bu nedenle de Ankara Hükümeti ile 15. Kolordu Kumandanlığı arasında, harekâtın tarihi konusunda birçok yazışma yapılmıştı³⁶². Kazım Karabekir, 6 Mayıs 1920'de T.B.M.M. Hükümeti'ne başvurmuş ve bir an önce Ermeniler üzerine harekâta geçilmesi gerektiğini bildirerek, bu konuda kendisine izin verilmesini istedi. Kazım Karabekir'in askerî harekâtın bir an önce yapılması gerektiği yönündeki ısrarının temel sebebi, Bolşevik Rusya'nın Kafkaslarda ileri harekâta geçmiş olmasıydı. Paşaya göre; Bolşeviklerin bu ileri harekâtı, Ermenileri de içine alacak şekilde gelişirse, Kars, Ardahan ve Batum'un

---

³⁶² Karabekir, a.g.e., s.505-624.

geri alınması hayli zor olacaktı³⁶³. Mustafa Kemal ise, Paris'te ve arkasından yapılan Londra ve San Remo Konferanslarında Türkiye barışı hakkında kesin bir karara varılmadığı ve 1920 yılının Haziran ayından itibaren Sovyetler ile başlayan diplomatik görüşmelerin bir sonuca bağlanmamış olması nedeniyle, askerî hareketi ertelemek istiyordu. Ancak kısa süre sonra İtilâf Devletleri'nin Türk barış esaslarını kararlaştırarak bu maddeleri İstanbul Hükümeti'ne kabul ettirmeleri, Türk-Sovyet diplomatik ilişkilerinde ilerlemenin kaydedilememesi ve Ermenilerin doğudaki baskı ve katliamlarını artırmaları üzerine, Mustafa Kemal 20 Eylül 1920'de hareket emrini verdi.

Türk basını, doğudaki askerî hareketi yakından takip etmiş ve hareketle ilgili haberlere ayrıntılı bir şekilde yer vermişti. Doğudaki askerî hareket hakkında en kısa süre içinde haber veren gazetenin Albayrak olduğu anlaşılmaktadır. Gazetenin çıkarıldığı il, 15. Kolordu Kumandanlığı'nın merkezi ve sıcak mücadelelerin yaşandığı bir bölgedeydi. Bu nedenle bölgedeki gelişmeler en kısa süre içinde bu gazetede yayınlandı. Gazetenin askerî harekate ilişkin yayınladığı haberler, genelde 15. Kolordu Kumandanlığı'nın resmî rapor, telgraf ve istihbarat bilgilerinden oluşmaktaydı.

5 Ekim 1920 tarihli **Albayrak** gazetesinde, Doğu Cephesi Kumandanlığı'ndan alınan bir telgraf suretine yer verilerek, Ankara Hükümeti'nin doğudaki askerî hareketin amaçları ve neden başlatıldığına dair açıklamaları üzerinde duruluyordu. Haberde, Ermenilerin bölgede yaptıkları baskı ve zulümlere bugüne kadar bir askerî hareketle karşılık verilmediği, ancak son birkaç ay içinde Taşnak Ermenilerinin yaptıkları katliam ve yağmaların dayanılmaz boyutlara ulaştığından,

---

³⁶³ **Albayrak**, 10 Mayıs 1920, Sayı:90, s.2

askerî bir harekata gerek duyulduğu belirtiliyordu. Aynı gazetenin 11 Ekim 1920 tarihli nüshasında da, Taşnak Cemiyeti'nin 30 Eylül'de yayınladığı bir beyannâmesine de yer verilmekteydi. Taşnak Cemiyeti, bu beyannâmede doğudaki askerî hareketin amacının, Ermenistan'ı ortadan kaldırmak, Versay Antlaşması'nın yükümlülüklerinden birden bire kurtulmak olduğunu belirtmekteydi. Beyannâmenin devamında, Ermenistan'da seferberlik ilan edildiği ve asker kaçaklarının cezalandırılacakları üzerinde durulmuştu. Taşnak Cemiyeti'nin bu beyannâmesi, **Albayrak** gazetesini yazarı Müştak Sıdkı tarafından gazetenin 11 Ekim 1920 tarihli nüshasında, “*Bir defa görülüyor ki Taşnaklar bu Beyannâmeyi neşr ederlerken her zamanki gibi yine yalan dolan ve masun görünmek planına müraca'attan geri durmamışlardır. Zulm ederken mazlum feryadı yükseltmek oyununun bu mahir aktörleri, yanı başlarındaki insani emelcilerin tevcih-i itâb etmelerine hak kazanmamak için mes'uliyet-i zamaneyi bizim omuzlarımıza yükletmek istiyorlar*” şeklindeki ifadelerle ciddi şekilde eleştirildi. Erzurum Milletvekili Celalettin Arif Bey de, beyannâmeyi eleştirerek protesto etti³⁶⁴.

Milli Mücadele karşıtı Alemdar ve Peyam-ı Sabah gibi İstanbul gazetelerinin, Türk askerî hareketi hakkındaki haberleri, Ermeni gazetelerden edindikleri bilgiler doğrultusunda hazırladıkları anlaşılmaktadır. 14 Ekim 1920 tarihli **Alemdar** gazetesini, Juguvert Jamanak gazetesinden naklen yayınladığı bir haberinde, “*Kafkas hareket-i cedidesi Ermenileri ciddi bir endişeye ilga edemez. Millîciler Ermenistan'ı istila ve tasviye edebilecek derecede büyük kuvvetlere malik değildir. Asıl tehlike Bolşeviklerden gelebilir ise de bunlar da Ermenilerin başına bela olmak için lazım gelen vesait malik bulunmuyorlar.*” bu açıklamalara yer vermişti. Gazete, Türk

---

³⁶⁴ **Albayrak**, 11 Ekim 1920, Sayı: 113, s.1

askerî hareketını bir blöf olarak değerlendirmekteydi. Nitekim konuyla ilgili diğer bir haberde de bu dönemdeki siyasal gelişmeler üzerinde durularak, Ermenistan'ın geleceğinin bu ortam içinde şekilleneceği belirtiliyordu: *“Ermenistan vuku’atının yarın daha iyi yoksa daha fena mı olacağı bugünden tahmin edilmez. Herhalde şu sırada Ermenistan büyük bir zafiyet devresi geçirmektedir. Türk taarruzu , Bolşevik istilas, beynelminel vaz’iyetin en nazik olduğu bir sırada vuku’a gelmiştir. Rusya ile münasebet-i ticariye, Yunan buhranı, Sevr muahedesinin ta’dili meselesi Anadolu ile İtilâf müzakeresi Wilson tarafından Ermenistan’ın hududlarının ta’yini hep bu sırada mevzu’ bahs olmaktadır. Bütün vaka’ Ermenistan vaz’iyetinin ta’yini meselesi üzerinde icray-ı tesir edecektir”*³⁶⁵.

1 Kasım 1920 tarihli **Peyam-ı Sabah** gazetesinin Journal des Debats gazetesinden naklen verdiği bir haberde de, Türk askerî hareketının amacının, Ermenistan ve Gürcistan'ın ortadan kaldırılması ve bu bölgenin Türkler ve Bolşeviklerin faaliyetleri ile Bolşevikleştirilmesi olduğu iddia edilmektedir.

Türk basınının, Ermenilerin muhtemel bir Türk askerî hareketi karşısında gerek İtilâf Devletleri'nden ve gerekse de Gürcistan'dan talep ettiği yardım hakkındaki gelişmeleri de yakından takip ettiği anlaşılmaktadır. Hem İstanbul hem de Anadolu basınında, Ermenilerin İtilâf Devletleri'nden talep ettiği yardımla ilgili haberler, Aralık ayından itibaren yoğunluk kazanmaktadır. Ancak Aralık ayından öncede pek yoğun olmamakla birlikte konu ile ilgili haberlere yer verilmişti. 15 Ekim 1920 tarihli **İkdam** gazetesinde, Juguvert-Jamanak gazetesinden naklen verilen bir haberde, büyük bir çaba içinde olan Türk ordusu karşısında Gürcistan ve Ermenistan'ın yalnız bırakılmaması, onlara kolaylık göstermenin yanında Belçika,

---

³⁶⁵ **Vakit**, 22 Aralık 1920, No: 1090, s.1'den, Çağardamard gazetesi

Sırbistan ve son olarak da Sovyet Rusya'ya karşı savaşmakta olan Lehistan'a yapılan yardımın yarısı kadar yapılacak bir yardım sayesinde büyük başarıların gerçekleştirileceği görüşü ileri sürülüyor, Türk saldırısının sadece Ermenistan'a yönelik olmadığı savunularak, Türklerin "yayıma" politikası izlediği öne sürülüyordu. Ayrıca Ermenistan'ın Panislamizm'e karşı bir dalga kıran oluşturduğu ve ayakta kalabilmesi için herkesin Ermenistan'a yardıma koşması gerektiği de belirtiliyordu³⁶⁶.

İkdam gazetesinin 13 Aralık 1920 tarihli nüshasında, Yergir ve Juguvert-Jamanak gazetelerinden naklen yayınlanan haberde, Ermenilerin İtilâf Devletleri'ne müracaat ederek, silah ve harp malzemesi talebinde bulunduğu belirtiliyordu. Haberin devamında, Ermenistan'ın Gürcistan'dan da destek istediği üzerinde durulmuştu. Aynı gazetenin 15 Aralık 1920 tarihli nüshasında da, Ermeni gazetelerden naklen haberlere yer verilerek, Ermenilerin Gürcistan ve İtilâf Devletleri'nden yardım talebinde buldukları belirtilmekteydi. Yine aynı tarihli **İkdam** gazetesinde, Çağadamard gazetesinden naklen yayınlanan bir haberde de, Ermenistan Hükümeti'nin doğudaki Türk askerî hareketi hakkındaki açıklamalarına yer verilmişti. Ermeni Hükümeti, Türk askerî hareketinin Kafkaslarda Dağıstan ve Azerbaycan'ı da içine alarak yayılmasının, sadece Ermenistan için değil tüm Müttefik devletler için de zararlı olduğunu belirtmekteydi. Hükümet açıklamalarına, *"...Batım'a gelince bunun müdafasına yalnız Gürcüler ve Ermenilerin değil, Maverâ-yı Kafkas yolu üzerinde Bakü'de ve daha içeri taraflarda münafi'-i hayatiyyeye malik olan düvel-i müttefikanın bile alakadar olmaları lazım gelir. Bu Kafkasın dört taraftan baş gösteren Panislamizm dalgasıdır."* diyerek devam etmiş

---

³⁶⁶ Öztoprak, a.g.e., s.119.

ve Panislamizm tehlikesinin önüne geçilmek isteniyorsa, bu tehlike önünde bir set konumunda olan Ermenistan ve Gürcistan'a askerî yardımda bulunulması gerektiğini vurgulanıyordu³⁶⁷.

Ermenistan muhtemel bir Türk taaruzu karşısında İngiltere'ye de müracaat etti. Bu konuda Times'ın İstanbul muhabirinin 11 Ekim tarihli bir haberine göre, Ermenistan Hükümeti Bağlaşık ülkelerden ve Yunanistan'dan kendisine savaş malzemeleri verilmesini istemişti. İngiltere Hükümeti, Ermenistan demiryolları için odun, kömür gibi gerekli yakacağın gönderilmesini kabul etmişti³⁶⁸.

Ermenilerin, tüm uyarılara rağmen baskı ve zulümlerine devam etmeleri üzerine, Kazım Karabekir Paşa'nın komutasındaki Türk birlikleri, 28 Eylül 1920'de Sarıkamış üzerine harekate geçerek, 29 Eylül'de Sarıkamış'ı ele geçirdi³⁶⁹. 9 Ekim 1920 tarihli **Peyam-ı Sabah** gazetesinde, Türk birliklerinin Ermeniler üzerine yapmış olduğu askerî hareket hakkında, Ermeni gazetelerinden naklen haberlere yer veriliyordu. Bu haberlerde, Türk askerî hareketine dair olumsuz açıklamalarda bulunularak, hareketin amacının Ermenileri tamamen ortadan kaldırmak olduğu ileri sürülmektedir. Yine aynı gazetenin, Times gazetesinden naklen yayınlanan bir haberinde de, Ermenistan Sosyal Demokrat Fırkası'nın, Avrupa ve Amerika'nın Sosyal Demokrat Fırkalarını, Türk taarruzuna ve Bolşeviklerin takip ettikleri siyasete karşı gösterdikleri tavır dolayısıyla protesto ettiği belirtilerek, Ermenilerin gerek Türkler ve gerekse Bolşevik siyaseti karşısında yalnız bırakıldığı ifade edilmekteydi. Haberin devamında, Ermenilerin bu sıcak gelişmeler karşısında müttefiklere

---

³⁶⁷Bu konuyla ilgili olarak ayrıca bkz., **İkdam**, 16 Aralık 1920, Sayı:8481, s.1, yine aynı gazetenin 19 Aralık 1920 tarihli nüshasında da, Yergir, Çağardamard ve Juguvert Jamanak gazetelerinden naklen konuyla ilgili haberlere yer veriliyordu.

³⁶⁸ Öztoprak, a.g.e., s.118.

³⁶⁹ **Albayrak**, 5 Ekim 1920, Sayı:112, s.1

müracaat ederek, askerî yardım talebinde buldukları gibi, seferberlik ilanından hemen sonra Gürcistan'a müracaat ederek savaş karşısındaki tavrının ne olacağını öğrenildiği ve Gürcistan'ın Ermenistan'a destek vereceği ve muhtemel bir Türk taarruzu karşısında seferberlik ilan edeceği de belirtilmekteydi³⁷⁰.

Sarıkamış'ın Ermeni işgalinden kurtarılmasından sonra, Türk birlikleri 30 Ekim 1920'de Kars'a girerek Ermeni işgaline son verdi.³⁷¹ Kars'ın Türk birlikleri tarafından alınması, gerek Ermenistan ve gerekse de Gürcistan tarafından endişe ile takip edilmekteydi. Ermeni gazetelerinin hemen tamamında, Türk birliklerinin Kars'tan sonra Batum'a hareket edeceği yönünde haberlere yer veriliyordu³⁷². Bu yöndeki haberlerin temel sebebi, Gürcistan'ın Türk birliklerine karşı mücadele etmesini sağlamaktı. Ancak Gürcistan bu tahriklere kapılmayacaktır. **Açıksöz** gazetesinin 30 Kasım 1920 tarihli nüshasında, Zaven Efendi'nin Türk askerî hareketine ilişkin açıklamalarına yer verilmekteydi. Zaven Efendi, Ermenistan'ın Kemalî taarruzu karşısında Kars'ı tahliye etmek zorunda kaldığını ve bu tahliyenin tüm Ermenistan'da üzüntü yarattığını belirterek, Ermenilerin yalnız Kemalîler tarafından değil, aynı zamanda Bolşevikler tarafından da sıkıştırıldığı üzerinde durmaktaydı. Zaven Efendi, Müttefik devletlerin Türk taarruzu karşısında Ermenistan'a yardım vaad ettiklerini, ancak bunun sadece sözde kaldığını belirterek, Müttefik devletleri eleştiriyordu³⁷³.

Türk askerî hareketinin devam ettiği günlerde, Bolşevik Rusya Ermenistan'a bir ültimatona verdi. 25 Ekim 1920 tarihli **Alemdar** gazetesi bu ültimatona yer

---

³⁷⁰ **Peyam-ı Sabah**, 10 Ekim 1920, No:11096, s.1, yine aynı gazetenin 7 Kasım 1920 tarihli nüshasında da doğudaki savaşa dair haberler Ermeni gazetelerden naklen veriliyordu.

³⁷¹ **Albayrak**, 1 Kasım 1920, Sayı:116, s.1, **Alemdar**; 20 Ekim 1920, No: 662, s.1

³⁷² **Alemdar**, 11 Kasım 1920, No:684, s.1

³⁷³ Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz., **Alemdar**, 16 Kasım 1920, No:689, s.1

vermişti: “*Bolşeviklerin Ermenilere Ültimatonu*” başlıklı haberde, “*Sovyet Hükümeti Ermenistan Hükümetine Rus kıt’atı ile Kemalîstlerin serbest-i istifade etmelerini talebi havi bir ultiaton göndermiştir. Ermeni hükümeti cevabı reddetmiştir.*” yönünde bir açıklama yapılmıştı.

Doğudaki askerî hareket, Müttefik devletler tarafından yakında takip edilmekteydi. Ermeniler ile Türkler arasında cereyan eden savaş, Milletler Cemiyeti’nde pek çok kez görüşüldü. Bu toplantılarda, iki devlet arasında devam eden savaşa son vermek amacıyla bir devletin temsilci olarak seçilmesi ve her iki ülke ile de görüşmelerde bulunmak üzere harekete geçilmesi gerektiği yönünde bir karar alındı ve altı kişilik bir komisyon kurulması teklif edildi. Bu öneriler, cemiyette tartışılırken Ermenistan’ın Türk taarruzundan kurtulması noktasında özellikle Amerika’nın desteği alınmak istenmiş, ancak Amerika, Ermenistan mandasının senato tarafından reddedilmesinin etkisiyle de konuyla ilglenmemişti. Milletler Cemiyeti'ndeki toplantılarda, Norveç temsilcisi “*Ermenistan meselesinin 20.000.000. lira sarf ederek a’zami 60 bin kişi ile halledileceğini beyan ile her ne kadar Amerika vekaleti reddetmiş ise de Ermeni milletini kurtarmak için bu fedakarlığa (ihtibar) edeceği .*” yönünde açıklamalarda bulundu³⁷⁴. **Vakit** gazetesinin 18 Aralık 1920 tarihli nüshasında, “*Ankara’da Bir Amerikan Heyeti*” başlığı ile verilen haberinde, sekiz kişilik bir Amerikan heyetinin Anadolu’ya gelerek, Ankara Hükümeti ile görüştüğü açıklanmış, bu heyetten yedi kişinin iki devlet arasındaki anlaşmazlığı çözmek için bazı araştırmalarda bulunmak amacıyla Ermenistan’a hareket ettiği belirtilmektedir.

---

³⁷⁴ **Peyam-ı Sabah**, 29 Kasım 1920, No :11143, s.1; ayrıca **Alemdar**, 24 Kasım 1920 No: 697, s.1

Müttefik devletlerin, Ankara Hükümeti ile Ermenistan arasındaki ilişki çerçevesinde dikkatle takip ettikleri konulardan biri de, Ankara Hükümeti ile Sovyet Rusya arasındaki ilişkinin seyriydi. 1920 yılının Haziran ayından itibaren Türk-Sovyet diplomatik ilişkileri başlamıştı. Batı kamuoyu, Türk-Sovyet ilişkilerini yakından takip etmekteydi. İngilizlerin Orient News gazetesinde, İtilâf Devletleri'nin amacının, Türkiye ile Kafkasya'daki devletler arasına bir tampon bölge oluşturmak için, bağımsız bir Ermenistan oluşumunu sağlamak olduğu, buna karşın Kemalizm ve Bolşeviklerin bu politikanın karşısında olduklarını ve böyle bir ortamda Kafkasya'ya kadar uzanacak bir Türkiye'nin bağımsız değil Bolşevik olacağı üzerinde durulmaktaydı. Benzer açıklamalar, Bosfhore gazetesi ile Near East Dergisinde de yer almaktaydı³⁷⁵. Müttefik devletler, Kafkasya'daki menfaatleri doğrultusunda, bölgede kurulacak güçlü bir ittifaktan çekinmekteydiler.

Londra'da yayınlanmakta olan Near East dergisi, Türk-Bolşevik ordularının Tiflis-Erivan demiryolu hattının batısındaki toprakları işgal etmeyi planladıkları, Türklerin Brest-Litovsk Antlaşması uyarınca Kars, Ardahan ve Batum'u ele geçirmek istediklerini iddia etmekteydi. Aynı yazıda, Türklerin üç vilayetin kendilerine bırakılması yönündeki tasarımlarına, Sovyet Rusya'nın uyup uymayacağını önemli olduğu; Bakü Kongresi'ndeki Rus temsilcisinin bu konuda kendilerinin olumsuz davranacaklarını sezindiği ileri sürülüyordu ve bu duruma gerekçe olarak da Sovyet Rusya'nın Kafkasya'daki eski sınırlarına kavuşmak isteği gösteriliyordu³⁷⁶. Bu haber basında, Türk-Ermeni barış antlaşması görüşmelerinin devam ettiği bir dönemde yayınlandı. Bu İngiliz görüşü yanında, Ermeni görüşü de Türk-Sovyet ilişkilerinin çıkar çelişkileriyle karşı karşıya bulunduğunu anımsatıyordu. Ermenice

---

³⁷⁵ Öztoprak, a.g.e., s.123.

³⁷⁶ Öztoprak, a.g.e., s 123.

Jamanak gazetesinin bir haberinde, Türklerin Brest-Litovsk Antlaşması'nı uygulamak istedikleri bunun ise Sovyetlerin işine gelmediği, gelecekte Mustafa Kemal'in Azerbaycan ve Kuzey Kafkas İslâmlarını destekleyerek, Türk-Tatar egemenliğini kurmak düşüncesinde olduğu ileri sürülüyordu. Öte yandan, Bolşeviklerin bu oyuna gelmek ve Türkleri güçlendirmek istemedikleri, Ermenistan'a karşı düşmanca bir tutum ve hareketten vazgeçmeye başladıklarının anlaşıldığı üzerinde ısrarla duruluyordu³⁷⁷.

Türk kuvvetlerinin askerî girişimlerini sürdürerek, Gümrü'ye doğru ilerlemeleri karşısında Ermeniler ateşkes teklifinde bulunmuş, ancak T.B.M.M Hükümeti'nin önerdiği koşulların Ermenilerce kabul edilmemesi karşısında savaş yeniden başlamıştı³⁷⁸. Ermenilerin doğuda yeniden taarruza başlamasından sonra, Kazım Karabekir Paşa bir beyanatta bulunarak, bu taarruzlara karşılık Türk taarruzunun da yeniden başladığını belirtti. Nitekim ikinci askerî hareket sonunda, Ermeniler bir kez daha başarısız oldu ve Türk birlikleri 7 Kasım 1920'de Gümrü'yü ele geçirdi. Bu gelişmeler üzerine Ermeniler, Ankara Hükümeti ile 2-3 Aralık 1920 tarihinde imzalanacak olan Gümrü Antlaşması için görüşmelere başladı³⁷⁹.

Ermenistan ile Ankara Hükümeti arasında 2-3 Aralık 1920 tarihinde imzalanan Gümrü Antlaşması'ndan kısa bir süre sonra, Bolşevik Rusya ile

---

³⁷⁷ Öztoprak, a.g.e., s.124.

³⁷⁸ **Peyam-ı Sabah**, 12 Kasım 1920, No:11126, s.1

³⁷⁹ **Albayrak**, 29 Kasım 1920 Sayı:120, s.2; 11 Kasım 1920 tarihli **Açıksöz** gazetesindeki bir haberde de Gümrü'de müzakerelere başlandığına ve Kazım Karabekir, Erzurum Valisi Hamit Bey ve Erzurum Milletvekili Necati Beyin murahhas olarak atandığına dair bir habere yer verilmektedir. 6 Aralık 1920 tarihli **Açıksöz** gazetesinde Ermenilerle yapılan barış antlaşması üzerinde durularak, bütün bu felaketlere Avrupa'nın sebep olduğu belirtiliyordu. Ermenilerin özellikle İngiltere ve A.B.D.'nin tahriklerine kapılarak hareket ettiği ifade ediliyordu. 17 Kasım 1920 tarihli **Peyam-ı Sabah** gazetesinde de Gümrü Antlaşmasına dair haberlere yer verilerek antlaşma şartları üzerinde duruluyordu.

Ermenistan arasında da bir antlaşma imzalandı.³⁸⁰ İmzalanan bu antlaşma ile Ermenistan'da kabine değişikliği olmuş ve bir Bolşevik Hükümet oluşturulmuştu. Türk basınının, bu gelişmelerle yakından ilgilendiği anlaşılmaktadır³⁸¹. 26 Aralık 1920 tarihli **Peyam-ı Sabah** gazetesinde Ermenistan'daki kabine değişikliği üzerinde durulmaktaydı. Haberde, Juguvert Jamanak gazetesinin hükümet değişikliğine dair yorumları ele alınarak, Ermenistan'daki durumun iç açıcı olmadığı ve özellikle Taşnak Sütyun Fırkası içinde yer alan parti mensuplarının bir birlerine düştükleri belirtilerek, bu partinin sol kanadına mensup olanların, sağ kanada mensup olanları tutuklamaya başladığı ifade edilmektedir³⁸².

Ermenistan'da Bolşeviklerin iktidara gelmesi ile Ermeni-Gürcü ilişkileri de gerginleşti. Yeni Erivan Hükümeti'nin, Gürcistan'dan Ermenilerin çoğunlukta olduğunu iddia ettiği Ahılkelek'te, bir plebisit istemesi üzerine iki ülke arasındaki ilişkiler gerginleşti. Ermenistan'ın bu talebi üzerine, Gürcistan Hükümeti Tiflis'te pek çok Ermeni'yi tutukladı. İki ülke arasındaki ilişkilerin daha da gerginleşmesi üzerine, Ermenistan'daki Rus Dokuzuncu Ordusu tarafsız bölgeyi ihlal ederek, harekate geçebileceklerini açıkladı. Bu sırada Gürcistan'daki Bolşevikler de bir hükümet darbesine hazırlandıklarını Bolşevik Rusya'ya bildirmişti³⁸³.

Kars'ın Ermenilere kaybedildiği ve henüz Gümrü'nün Türklerin eline geçmediği 1920 yılı Kasım başlarında İstanbul'da yayınlanmakta olan bir Yunanca gazetede çıkan şu görüşler, 10 Kasım tarihli **Vakit** gazetesinde, "*Ermeni ordusu*

---

³⁸⁰ **Peyam-ı Sabah**, 14 Aralık 1920 tarihli nüshasında, bu antlaşmanın şartları yayınlanmıştı. "1- Ermenistan müstakil olacak ve dahili takibat-ı siyasiye vuku' bulmayacaktır. 2- Yeni bir kabine teşkil edilecektir. 3-Zengezivar ve Nahcivan ve Dağlık Karabağ Ermenistan'a ilhak olunacaktır." Bu konuyla ilgili olarak ayrıca bkz., **Alemdar**, 13 Kasım 1920, No: 686, s.1

³⁸¹ **Albayrak**, 22 Aralık 1920, Sayı:130, s.2

³⁸² **Vakit**, 25 Kasım 1920 tarihli nüshasında da bu kabine değişikliği hakkında Yergir ve Çagardamard gazetelerinin yorumlarına yer veriliyordu.

³⁸³ **Vakit**, 27 Aralık 1920, No:1095, s.1'den, 20 Aralık 1920 tarihli Yergir gazetesi.

*barış andlaşması yapmaya zorunlu kalacaktır.... İtilâf Devletleri pek yakında onlarla (Ulusal Kuvvetler kastediliyor) karşı karşıya gelecektir. Ermenilere karşı kazanılan zafer Kemalistleri görüşlerinde daha ısrarlı bir duruma getirecektir. Sevres Andlaşması'nın bir Padişah emriyle de onaylanmasından vazgeçilmesi uzak değildir... Gerek Sevres Andlaşması'nın onayı ve gerek Doğu'daki mevcut durum boşlukta kalıp gidecektir."*³⁸⁴ şeklinde yer almaktaydı.

Ermeni basını, özellikle Kars'ın Türk birlikleri tarafından ele geçirilmesi üzerine konuyla ilgili pek çok açıklamada bulunmaktaydı. Bu açıklamalar, Türk basını tarafından yakından takip ediliyordu. Ermeni basını, Kars'ın "mahalli İslamların isyanı" sonunda kaybedildiği yönünde idialarda bulunarak, bölgedeki Tatarların bilhassa Akbaba havalisinde isyan ettiklerini ve bu gelişmeler sonunda cephedeki bazı Ermeni birliklerinin isyanı bastırmak için bölgeye geldiklerini ve fırsatı değerlendiren Türk birliklerinin Kars'ı aldıklarını belirtmektedir³⁸⁵. Aynı konuyla ilgili olarak 12 Kasım 1920 tarihli **Peyam-ı Sabah** gazetesinde Juguvert Jamank gazetesinden naklen yayınlanan bir haberde de, Kars'ın "...*mechul bir takım zaruri esbab-ı 'askerîyeden dolayı terk edildiği, Ermeni ordusu daha mühim mevkilere çekilmiştir.*" denilmekteydi. Ermeni gazetelerinde yayınlanan bu tarz haberlere, Türk basınında genellikle Milli Mücadele karşıtı Alemdar ve Peyam-ı Sabah gazeteleri yer vermektedir.

Türk basınında, Türk birliklerinin Kars'a girdikten sonra oradaki Ermeni halka nasıl davrandığına dair pek çok habere yer verildiği görülmektedir. 19 Kasım 1920 tarihli **Vakit** gazetesinde Juguvert Jamank gazetesinden alınarak yayınlanan bir haberde, "*Batum 'dan gelen bir yolcunun Juguvert gazetesine verdiği ma'lumata göre*

---

³⁸⁴ Öztoprak, a.g.e., s.123.

³⁸⁵ **Alemdar**, 14 Kasım 1920, No:687, s.1'den, Yergir, Çağardamard, Juguvert-Jamanak gazeteleri.

Kuvay-ı Millîye girdiği yerlerde Ermenilere hüsn-ü mu'amele etmiştir. (Kars) ta ve (Gümrü) de kital icra edilmemiştir.” yönüdeki açıklamalara yer verilmektedir.

Albayrak gazetesinin 9 Kasım 1920 tarihli nüshasında da aynı konu üzerinde duruluyordu. Haberde, Türk birliklerinin Kars'a girdikten sonra, şehirdeki Ermenilere hiçbir baskı ve şiddet uygulamadığı vurgulanmaktadır.

Ermenilerin, T.B.M.M'nin önerdiği mütareke şartlarını kabul etmemesi üzerine yeniden başlayan Türk taaruzu karşısında, Ermeni birlikler bir kez daha başarısız olmuş ve barış teklifinde bulundu. Barış görüşmeleri için Doğu Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir, Erzurum Valisi Hamid ve Erzurum Milletvekili Necati beyler seçildi. Görüşmeler 26 Kasım'da Gümrü'de başladı ve 2-3 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması'nın imzalanması ile son buldu. 18 maddelik antlaşma, 7 Kasım tarihinde Ermenilerce kabul edilmiş olan mütareke şartları ile,

1-Ulusal Kuvvetler bırakışma süresince Gümrü (Aleksandrapol) kalesini, demiryolu istasyonunu ve kentin 10 k.m'lik çevresini işgal edecekler,

2-Ermeni ordusu, Arpaçay'ın batı (sol) kıyısına çekilecek,

3-Türk kumandanlığı, kentin iç güvenliğini ve halkın korunmasını üstlenecek,

4-Brest-Litovsk Antlaşması esas tutularak barış görüşmelerine hemen başlanacaktır.

Ankara Hükümetince 3 Kasım tarihinde hazırlanan notadaki esasların birleşiminden oluşmaktaydı. Bu notada belirtilen esaslar şunlardır:

1-Türkiye-Ermenistan sınırının saptanması salt bir istatistik ve genel oy sorunu olacaktır. Anlaşmazlık durumunda olan tüm yörelerin sınırları gerek Bolşevikler gerekse Wilson'ca yayınlanan "her ulusun kendi geleceğini saptama hakkı kendisine aittir" ilkesine uygun olarak belirlenecektir...buraların güvenliğinin

her iki ulusun ortak jandarma birliklerince yerine getirilmesini uygun görüyoruz. Bu çözüm biçimi Batılıların, Asya ve Afrika uluslarına karşı uyguladıkları siyasi aldatmacalara pek büyük bir darbe oluşturacaktır. Bunun, özellikle İngilizlere hoş görünmek amacıyla Erivan Hükümeti'nce kabul edilmesinden kuşkuluyuz.

2-Ermenistan'ın her çeşit gereksinimine ve doğal bir ekonomik durumun oluşmasına elimizdeki tüm araçlarla yardımcı olacağız.

3-Her iki yan, demiryolu ve her çeşit taşıma araçları üzerinde tam bir özgürlük içinde kullanım hakkına sahip olacaktır.

4-Göç eden Ermenilerin, eski yerlerine dönmeleri kabul edilecektir.

5-Türkiye, kendi gelecekteki güvencesi açısından "teminat-ı fiiliye" istemektedir. Temsilcilerimiz Gümür'de barış görüşmeleri ve imza için tam bir yetkiye sahip olarak Ermeni temsilcilerini beklemektedirler.

6-silahbırakışması, Doğu Cephesi Kumandanlığı'nca tarafımıza bildirilmiştir³⁸⁶.

Gümrü Antlaşması'nın 10. maddesiyle Sevr Antlaşması'nın tümüyle geçersiz olduğu Ermenilerce kabul edildi. Ermenistan'ın sınırları Brest-Litovsk Antlaşması'yla saptanan sınıra göre daha dar olacaktı. Ermenistan, Erivan, Yeni Beyazıt ve Gümrü'nün belirli kısımlarından oluşmaktaydı. Nahçıvan ve Karabağ yörelerinde halk oyuna başvurulacaktı³⁸⁷.

Gümrü Antlaşması ile Ermeni sorunu belirli ölçüde çözüme kavuşturuldu. Antlaşmanın imzalanmasından sonra, yukarıda da belirttiğimiz gibi Sovyet Rusya 2 Aralıkta Erivan'ı işgal ederek, Ermeni Hükümeti ile bir antlaşma yaptı. Bu antlaşma ile, Ermenistan bağımsız bir Sovyet Cumhuriyeti oldu.

---

³⁸⁶ Öztoprak, a.g.e., s.128'en naklen, 11 Kasım 1920 tarihli **Öğüt** gazetesi.

³⁸⁷ Öztoprak, a.g.e., s.129.

Türk basınında Kasım ayı sonlarıyla Aralık başlarında Ermenistan sorunu ile ilgili başka bir haber yer almaya başladı. Bu haber, Amerikan Başkanı Wilson'un Sevr Antlaşması'yla Ermenistan sınırının saptanması görevini üstlenmiş olmasıydı. Doğu'daki askeri mücadele devam ederken, Ermeni ve İngiliz gazetelerinde çıkmış olan bu konuyla ilgili yazılarda, Wilson'un çizeceği Ermeni sınırının bundan sonra fazla bir değer taşımayacağı öne sürülürken, Adana'ya değin uzanan geniş bir bölgeyi kapsaması Wilson'ca düşünülen Büyük Ermenistan İmparatorluğu hakkında İtilâf Devletleri'nin olumlu bir tutum içerisinde olmayacakları da ekleniyordu. Yergir adlı Ermeni gazetesi, aynı konu ile ilgili olarak yayınladığı bir haberinde, Ulusal kuvvetlerin Sevr Antlaşması'nı kabul etmediklerini anımsatarak, Amerika Başkanı'nın çizeceği Ermenistan sınırının bir anlam taşımayacağını belirtiyordu. Haberin devamında, bu sınırın Türklere kabul ettirilmesi için gerekli olan Amerikan ordusunun da ortada görülmediği bu noktadan hareketle İtilâf Devletleri'ne güvenilmeyeceğinin de anlaşıldığı üzerinde durulmaktaydı. Gazete haberin sonunda şu açıklamada bulunmuştu:"... *Wilson'un hakemliğinin bizim için hiçbir kıymet ve ehemmiyet-i katiyeyi haiz olamayacağı bedihidir... Ermenistan hududunun tayini vazifesi ancak Ermenistan ordusuna ait olacaktır. Binaenaleyh hakemlik ancak Ermenistan tarafından bir emri vaki ihdas olunduğu takdirde müsait olabilir.*"³⁸⁸ Bu haber, 6 Aralık 1920 tarihli Öğüt gazetesinde, şiddetli şekilde eleştirildi. Haberde, Ermenilerin Birleşik Amerika'ya bel bağlamak yerine kendi ordusuna dayanarak Anadolu'da "emri vakiler ibdâna" çalışmanın daha uygun olacağı düşüncesinde oldukları anımsatılarak, bu çeşit girişimlerden Erzurum, Bitlis ve Van illerinin ele geçirilmesinin amaçlandığı üzerinde durulmaktaydı. Haberin devamında, olayları

---

³⁸⁸ Öztoprak, a.g.e., s 124'den naklen, 5 Aralık 1920 tarihli **Öğüt** gazetesi.

oldu bittiye getirmenin Ermeniler aleyhine bir durum yarattığı bunun ise, Kars'ın, Gümrü'nün düşmesi ve Ermeni ordusunun dağılması sonucunu doğurduğu eklenerek, Ermenilerin gelişme ve yükselmeleri konusunda, "Avrupa tacirlerine alet olmaktan vazgeçmeleri" öneriliyordu.

Wilson'un saptadığı Ermenistan sınırı konusundaki haberlerden biri de Morning Post gazetesinin 2 ve 4 Aralık tarihli sayılarında yer almıştı. Haberde, Wilson'un kuvvet kullanamayacağı, para harcayamayacağı öne sürülüyor, O'nun başarısızlığı ortaya çıkınca kongreye başvursa dahi alacağı yanıtın olumsuz olacağı savunuluyor ve bu girişimin Amerika adına yapılmış olmayacağı üzerinde duruluyordu. Haberin devamında, bağımsız bir Ermenistan kurulmasının Sevr Antlaşması'yla öngörüldüğü, bu nedenle de İtilâf Devletleri'nin Londra'da yapmış oldukları toplantıda bunun söz konusu edildiği fakat, Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti'ne kabul edilemeyeceğine karar verildiği belirtiliyordu. Ayrıca Wilson'un önerdiği Trabzon'da dahil olmak üzere Adana'ya değin uzanan geniş bir Ermenistan'ın kurulması düşüncesinin benimsendiği, böyle bir Ermenistan'ın korunması sorumluluğunun pek çok güçlükler taşıyacağı sonucuna varıldığı ekleniyordu³⁸⁹.

T.B.M.M. Hükümeti'nin emri ile başlayan doğudaki askerî hareket sonunda, Ermeni işgaline son verildi. Ermenilerin barış teklifi üzerine imzalanan Gümrü Antlaşması ile Ermeni sorunu bir çözüme kavuşturuldu. Bu antlaşma daha sonra imzalanacak olan Kars Antlaşması'na da temel olacaktır.

---

³⁸⁹ Öztoprak, a.g.e., s.125.

SONUÇ

Tarih çalışmalarının önemli kaynaklarından biri olan gazetelerin, olayları nakletmek yanında bir kamuoyu oluşturma, toplulukları ortak hareket etme noktasında birleştirme görevi, gazetelerin ortaya çıkmasından itibaren mevcuttur. Basının son derece stratejik önemini "Türk Basınında Ermeni Sorunu (Mayıs 1919-Aralık 1920)" isimli tez çalışmamızda bir kez daha anlamış bulunmaktayız. Bu çalışmada, Anadolu basınından Açığsöz, Albayrak, İrade-i Milliye; İstanbul basınından, Alemdar, Hadisat, İkdam, Peyam-ı Sabah ve Vakit gibi gazetelerin Ermeni sorunu karşısındaki tavır ve tutumlarını, uluslar arası gelişmeler bağlamında ele alarak inceledik.

Ermeni sorununun İtilâf Devletleri tarafından, Osmanlı Devleti'nin parçalanması ve paylaşılması sürecinde politik bir malzemeye dönüşü ve bir propaganda unsuru haline getirilişi, Türk basınının hassasiyetle üzerinde durduğu bir konudur. İtilâf Devletleri'nin Anadolu topraklarında bağımsız bir Ermenistan kurma yönündeki politikaları karşısında, Türk basını farklı bir yaklaşım ve tutum içinde olmuştur. Bu farklı tutumların arkasında, basının homejen olmaması ve vatanın kurtuluşu noktasında farklı görüşlere sahip kurum ve kuruluşların basını ellerinde bulundurmasının etkisi vardır. Şöyle ki, Mondros Mütarekesi'ni takiben başlayan İtilâf Devletleri'nin işgalleri karşısında, öncelikle bölgesel kurtuluştan yana olan, ancak özellikle Erzurum ve Sivas Kongrelerinden sonra Misak-ı Milli sınırlarının tespit edilerek, bu sınırları içindeki vatan bütünlüğünün tam bağımsızlığı yönündeki Anadolu'daki Milli harekete paralel olarak dönüşen Anadolu basını, İtilâf

Devletleri'nin Ermeni sorunu üzerindeki propaganda faaliyetleri karşısında, karşıt bir propaganda faaliyeti geliştirdi. Buna karşılık İtilâf Devletleri yanlısı ve Milli Mücadele karşıtı İstanbul basınından Alemdar ve Peyam-ı Sabah gibi gazetelerin; Damat Ferit Hükümeti'nin politikaları ekseninde hareket ederek, sorun karşısında Anadolu basınından farklı bir tavır içinde oldukları anlaşılmaktadır.

Anadolu ve İstanbul basınıının Ermeni sorunu karşısında şu hususlar üzerinde farklılaştıklarını görebiliriz:

Ermeni çetelerinin İngilizlerin desteği ile Doğu Anadolu'da, Fransızların desteği ile de Çukurova ve civarında Müslüman halk üzerindeki baskı ve katliamları, Albayrak, Açıksoz ve İrade-i Milliye gibi Anadolu basını ve İstanbul basınından Hadisat gibi Milli Mücadele yanlısı gazeteler tarafından hassasiyetle takip edilmiş, bu olay ekseninde İtilâf Devletleri'nin gerçek niyetlerinin İstanbul Hükümetlerinin ileri sürdüğü gibi Osmanlı Devleti'nin varlığını devam ettirmeye yönelik olmayıp, parçalamaya yönelik olduğunun altı çizilerek, Milli Mücadelenin gerekliliği ortaya konmuştur. Buna karşılık İngiltere yanlısı yayınlar yapan Alemdar ve Peyam-ı Sabah gazeteleri, Ermenilerin Anadolu topraklarındaki katliamlarını haber konusu etmeyerek, İtilâf Devletleri'nin politikaları doğrultusunda hareket etmişlerdir. Milli Mücadele yanlısı İstanbul basını ise, hem İtilâf Devletleri hem de İstanbul Hükümeti'nin uyguladığı sansür nedeniyle, Anadolu basını kadar konu üzerinde duramamıştır.

Ermenilerin Wilson Prensiplerinden yararlanmak amacıyla Paris Barış Konferansı, Londra ve San Remo'da gündeme getirdikleri, Doğu Anadolu'da nüfus çoğunluğuna sahip oldukları yönündeki iddia ve propagandaları karşısında da hem Anadolu basını hem de Milli Mücadele yanlısı İstanbul basını, gerek Osmanlı resmî

istatistikleri gerekse de batılı bilim adamlarının nüfus istatistiklerine yer vererek karşıt bir propaganda geliştirdikleri anlaşılmaktadır. Erzurum'da çıkarılmış olan Albayrak gazetesi "*Vilâyât-ı Şarkıyye Ermenistan Olamaz*" ifadesini bütün nüshalarında kullanarak sloganlaştırması, sözünü ettiğimiz karşıt propagandanın en güzel örneğini teşkil etmektedir. Buna karşın Milli Mücadele karşıtı İstanbul basını konu karşısında çok ilgisiz kalmıştır.

İngiltere'nin Paris Barış Konferansı'nda gündeme getirdiği Bağımsız Kürdistan projesi doğrultusunda, Paris'te bulunan Ermeni delegasyonu ile Kürt temsilcileri arasında Bağımsız Ermenistan ve Kürdistan yönünde alınan kararın etkisiyle, Ermenilerin Kürt aşiretlerini kendi yanlarına çekme yönündeki propagandaları karşısında, Anadolu basını özellikle Albayrak ve İrade-i Milliye ile, doğu illerinin haklarını savunmak amacıyla İstanbul'da kurulan Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti'nin resmî yayın organı olan Hadisat gazetesi, bölgedeki Kürtlerin Osmanlıdan ayrılmak istemedikleri ve Kürtlerle Türklerin kardeş oldukları yönündeki haberleri ile Ermeni propagandalarına yönelik karşıt propaganda faaliyetleri içinde oldukları anlaşılmaktadır.

1919 yılının Ocak ayında başlayan Paris Barış Konferansı da hem Anadolu hem de İstanbul basını tarafından farklı algılanmıştır. Damat Ferit'in başkanlığında konferansa katılan Osmanlı Heyeti'nin İstanbul'a dönüşünden sonra Paris Barış Konferansına yönelik olumlu açıklamaları ve konferansta Osmanlı Devleti lehine bir ortamın söz konusu olduğu yönündeki açıklamalarının Alemdar ve Peyam-ı Sabah gazetelerinde yer alması üzerine, Anadolu basını konferansta tam tersi bir havanın olduğunu, Yunan ve Ermeni isteklerinin İtilâf Devletleri tarafından onaylandığını belirterek, hem Damat Ferit Hükümeti hem de İtilâf Devletleri'ni protesto etmiştir.

Türk Basınında konferansa dair çıkarılan haberlerdeki bu farklılığın nedeni neydi? Bu durumun temel sebebi, her iki grubun vatan anlayışı ve vatanın kurtuluşu noktasında farklı fikirlerde olmalarıydı. İstanbul Hükümeti, Osmanlı Devleti'ni İstanbul hudutları içinde düşünmekte ve bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunu da İtilâf Devletleri ile iyi geçinme noktasında algılamakta ve bunun sonucu olarak da kendisine dayatılan her şeyi kabul etmekteydi. Oysa Anadolu'daki Milli hareket, vatanı Misak-ı Milli sınırları içerisinde ve tam bağımsız olarak düşündüğünden, gerek Yunan ve gerekse de Ermeni isteklerinin konferansta kabul edilmesini ve İstanbul Hükümeti'nin duyarsız tavrını eleştirmektedir. Anadolu'daki Milli hareketin bu eleştirileri İtilâf Devletleri ve İstanbul Hükümeti'ni ciddi anlamda kaygılandırıyor ve karşıt bir söylem geliştirme ihtiyacı hissettiriyordu. Nitekim Milli Mücadele karşıtı İstanbul basını, Anadolu hareketini karalama kampanyasına başlamış, Anadolu'daki hareketi bir avuç çapulcunun önemsiz bir hareketi olarak gösterme gayreti içine girmişlerdi. Yine aynı bağlamda bu kampanyanın uzantısı olarak, Anadolu hareketi İttihatçılık devamı olarak gösterilmek istenmekteydi. İtilâf Devletleri'nin etkisiyle İstanbul Hükümeti, Anadolu hareketini, günah keçisi ilan ettikleri İttihatçılara indirgeyerek, halkın desteğinden yoksun bırakmak yönünde basında bir propaganda faaliyeti içine girmişti.

İstanbul ve Anadolu basınının farklı bir yaklaşımla takip ettiği diğer bir konu da manda meselesidir. Özellikle Ermenistan mandası her iki basın tarafından farklı değerlendirilmiştir. Ermenistan mandası, Erzurum Müdaafa-ı Hukuk Cemiyeti'nin yarı resmi yayın organı olan Albayrak ile Sivas Kongresi'nin düzenlendiği günlerde yayın hayatına başlayan ve bizzat Mustafa Kemal tarafından çıkarılan İrade-i Milliye gazetesi ve bölgenin haklarını savunmak amacıyla yayınlanan Hadisat gazeteleri

tarafından yakından takip edilip karşı çıkılırken, Alemdar ve Peyam-ı Sabah gazetelerinin manda yanlısı yayınları dikkat çekmektedir. Bu iki gazete özellikle İngiliz mandası taraftarıydı ve Ermenistan için mandater devlet olarak İngiltere olması gerektiğini ileri sürmekteydiler.

Türk barış esaslarının tespit edilmesi amacıyla İtilâf Devletleri tarafından düzenlenen Londra ve San Remo Konferansları ardından belirlenen Sevr Antlaşması esasları da Türk basınında farklılaşmanın yaşandığı bir başka konudur. İtilâf Devletleri'nin Misak-ı Milli sınırlarını hiçe sayarak belirlemiş olduğu esaslar ve Vilâyât-ı Şarkıyye ile Erzurum'un Ermenistan sınırlarına dahil edilerek, Büyük Ermenistan'ın kurulması yönünde alınan karar, Anadolu basını tarafından ciddi şekilde protesto edilmiş ve antlaşma Ankara Hükümeti tarafından reddedilmiştir. İstanbul basının içerisinde Sevr kararları bağlamında Peyam-ı Sabah sergilediği tavrı ile dikkat çekmektedir. Gazete, antlaşma şartlarının ağır olduğunu bu durumun temel sebebinin ise Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkması ve daha sonra gelişen Anadolu Hareketi olduğunu ve Sevr Antlaşması ile Türkiye'ye bırakılan arazinin önemsenmeyecek kadar az olmadığını öne sürerek, Anadolu Hareketi engellenmezse bunun cezasının da ayrıca çekileceğini vurguluyordu. Buradan da anlaşıldığı gibi İstanbul basınının temel probleminin Sevr olmadığı, bunun üzerinden hareketle Anadolu Hareketini durumun suçlusu göstererek, halkın Anadolu Hareketine desteği kesilmek istenmekteydi. Nitekim Ermenilerin doğudaki baskı ve katliamlarını artması üzerine başlayan Türk askerî hareketi da İstanbul basını tarafından eleştirilmiş ve Ermeni basınından naklen haberlerle, hareketin amacının Ermenistan ve Gürcistan'ı da içine alacak şekilde yayılmak olarak gösterilmekteydi.

Bu çalışma, bize Türklerin varoluş savaşı olan İstiklal savaşının sadece silah yoluyla değil aynı zamanda güçlü ve etkin bir silah olan basınını da en iyi şekilde kullanarak kazanıldığını göstermektedir. Ermeni sorununu kendi politik çıkarlarının bir aracı olarak gören ve bunu dünya basınına taşıyıp Osmanlı paylaşımını meşru göstermeye çalışan İtilaf Devletleri'ne karşı Türk basının kaleşörleri, ciddi bir savaş vermişlerdir. Ermeni sorununun günümüzde de sürekli dünya gündeminde sıcak tutulması, büyük güçlerin bu meseleyi kendi politik çıkarları doğrultusunda Türklere karşı kullanmaları yatmaktadır. Türk ordusu başkumandanı Mustafa Kemal, İrade-i Milli gazetesini çıkararak, Anadolu Ajanını kurarak savaştan bezmiş insanları basın yoluyla Milli Harekete ikna etme yanında, İtilaf Devletleri'nin propagandalarına karşı, karşıt propagandalarla Milli Mücadeleyi dünya gündemine taşımayı amaçlamış ve bunda da başarılı olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

- ADAMOF, E.E., **Çarlık Belgelerinde Anadolu'nun Paylaşımı**, İstanbul 2001
- AKBULUT, Dursun Ali, **Albayrak Olayı**, Erzurum, 1991.
- AKGÜN, Seçil, “*Amerikalı Misyonerlerin Anadolu’ya Bakışları*”, **OTAM**, Sayı:3
(Ocak 1992)
- , “*Kurtuluş Savaşı Başlangıcına Türk Ermeni İlişkilerinde ABD’nin Rolü*”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle ilişkileri Sempozyumu, (8-12 Ekim 1984 Erzurum)**, Ankara, 1985.
- , **General Harbord’un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu, (Kurtuluş Savaşı Başlangıcında)**, İstanbul, 1981.
- AKŞİN, Sina, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, Ankara, 1998.
- AKYÜZ, Yahya, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922)**, Ankara 1975
- ANDERSON, Matthew Smith, **Doğu Sorunu (1774- 1923)** Uluslar arası İlişkiler Üzerine bir İnceleme, Çev., İdil Eser, İstanbul, 2001.
- ARIKOĞLU, Damar, **Hâtıralarım**, İstanbul, 1961.
- Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu’da Ermeni Mezalimi**, Cilt:II (1919), Ankara, 1995, ve Cilt: III (1919-1920), Ankara, 1997
- Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Özel Sayı:3, Ermeni Belgeleri, Yıl:34, Sayı:85 (Ekim 1985)

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Özel Sayı:4, Ermeni Belgeleri, Yıl 36, Sayı:86
(Nisan 1987)

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl:31, Sayı:81 (Aralık 1982)

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi,Özel Sayı:2, Ermeni Belgeleri, Yıl: 32, Sayı:83
(Mart 1983)

Atatürk Haftası Armağanı, Ankara, 1982.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, Nutuk, Yayına Haz., Zeynep Korkmaz, Atatürk
Araştırma Merkezi, Ankara, 2000.

Atatürk'ten Ermeni Sorunu Belgelerle, Yayına Haz., İsmet Görgülü, Ankara,
2002.

Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt: 5, Ankara, 2000.

Atatürk'ün Özel Arşivinden Seçmeler, Ankara, 1981.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannâmeleri, Cilt: IV, Ankara, 1991.

ATNUR, İ.Ethem, "*Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin
Yeniden İskanı Meselesi*", **Atatürk Yolu**, Yıl:4, Sayı: 14, (Kasım 1994)

AYTEPE,Oğuz, "*Türk Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Manda Sorunu ve Harbord
Misyonu*", **Prof.Dr. Abdurrahman Çaycıya Armağan**, Ankara, 1995.

Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920), Ankara, 2001.

BAYKAL, Bekir Sıtkı, **Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler**, Ankara,1996.

-----, **Heyeti Temsiliye Kararları**, Ankara, 1983.

BAYTOK, Taner, **İngiliz Kaynaklarında Türk Kurtuluş Savaşı**, Ankara, 1991

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Atatürk Hayatı ve Eseri**, Ankara, 1990.

-----, **Türk İnkılap Tarihi**, Cilt: I/I, Ankara, 1983.

- BİLDİRCİ, Yusuf Ziya, “Çukurova’da Fransız-Ermeni İlişkileri ve 1919 Yılı Katliamları”, **Atatürk Araştırmaları Dergisi**, Prof. Dr. Süleyman Arslan Özel Sayısı, Cilt:XII, Sayı:36, (Kasım 1996)
- BİLGİN, Deniz, **Sivas Kongresi'ne Katılan Amerikalı Gazeteci, Louis Edgar Browne, Atatürk Üniv. AT.İ.T. Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi**, Erzurum, 1996.
- BİNARK, İsmet, "*Basının İçtimai Önemi ve İlk Türkçe Gazeteler*" **Önasya**, Sayı:49 (Eylül 1969).
- BODGER, Alan, "*Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu*", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler**, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul, 1999.
- CORDES, Bonnie, “*Amerika Birleşik Devletlerinde Ermeni Terörizmi*”, **Uluslararası Terörizm ve Uyuşturucu Madde Kaçakçılığı Sempozyumu, (17-18 Nisan Ankara)** Ankara, 1984.
- COŞAR, Ömer Sami, **Milli Mücadele Basını**, İstanbul, 1964.
- ÇAĞLAYAN, Tuncer, “*Büyük Ermenistan Projesi ve İngiltere*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı:44 (Temmuz 1999)
- ÇELEBİ, Mevlüt, “*Milli Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri*”, **Bellekten**, Cilt:LXII, Sayı: 233, 1998.
- ÇELİK, Kemal, “*Milli Mücadele’de İlk Kurşun ve Dört Yol’un Düşman İşgalinden Kurtuluşu*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı:41 (Temmuz 1998)
- DAYI, S. Esin, **Erzurum Kongresi ve Elviye-i Selase Meselesi**, Erzurum, 1997.

- DURAN, T., "*Birinci Dünya Savaşı Sonunda Türk Diplomasinin İlk Başarısı:Brest-Litovsk Hazırlıkları*", **B.T.T.D.**, Sayı:67-70 (Nisan-Temmuz 1975)
- DURSUNOĞLU, Cevat, **Milli Mücadelede Erzurum**, Ankara, 1946.
- "*Ebulhindili Cafer Bey: Teşkilât-ı Mahsusa Erzurum Müfreze Kumandanı I-II*",
Yazan: Hasene Ilgaz, Yayına Haz. Ali Birinci, **Türk Yurdu**, Sayı:165-166 (Mayıs-Haziran 2001)
- ENER, Kasım, **Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi**, Ankara, 1970.
- ERCAN, Yavuz, "*Ermeniler ve Ermeni Sorunu*", **Yeni Türkiye Ermeni Özel Sayısı I**, Sayı:37 (Ocak-Şubat 2001)
- ERDEHA, Kamil, **Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler**, İstanbul, 1975.
- ERDOĞAN, Fahrettin, **Kafkas Elleri Hatıralarım**, İstanbul, 1954.
- EREN, Cevat Ahmet, "*Erzurum Kongresi Karşısında İstanbul Basını*", **Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal**, Erzurum,196?.
- Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyesi**, (Yayına Haz. H. Erdoğan Cengiz) Ankara, 1983
- EROĞLU, Mecbure, **Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivinden Rusça Belgelere Göre Ermeni Meselesi**, Ankara, 1999.
- EROL, Mine, **Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi (1919-1920)**, Giresun, 1972.
- GEDİK, İlhan, **Vilayat-ı Sitte'de Demografik Durum (1875-1914)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, A. Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1985.

GÖKAY, Bülent, **Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)**,
İstanbul, 1997.

GÖKBİLGİN, Tayıbb, **Milli Mücadele Başlarken**, Cilt: I, Ankara, 1959.

-----, "İstanbul Hükümeti Gözüyle Erzurum Kongresi", **Erzurum
Kongresi ve Mustafa Kemal Atatürk**, Erzurum, 196?

GÖKDEMİR, Ahmet Ender, **Cenub-i Garbi Kafkas Hükümetleri**, Ankara, 1998.

GÜL, Mustafa, "*Bir Amerikan Heyetinin 1919 Yılında Doğu Anadolu'daki Tespitleri
ve O Dönem Ermeni-Amerikan İlişkileri Üzerine Bir
Değerlendirme*", **Askeri Tarih Bülteni**, Yıl: 24, Sayı:46 (Şubat
1999)

GÜNER, Zekai- Orhan Kabataş, **Milli Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basım**,
Ankara, 1990.

GÜNERİ, Süleyman Necati, **Hâtıra Defteri**, Yayına Haz. Ali Birinci, İstanbul, 1999.

GÜRÜN, Kamuran, **Ermeni Dosyası**, Ankara 1983

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Yıl:7, Sayı:26, (Aralık 1958)

HATİPOĞLU, Süleyman, **Fransa'nın Çukurova'yı İşgali ve Pozantı Kongresi**,
Ankara, 1989.

HELMREİCH, C.Paul, **Sevr Entrikaları**, Çev.,Şerif Erol, İstanbul, 1996.

HOWARD, N.Harry, "*Paris-San Remo-Sevr'de Türkiye'yi Yok Etme
Planları*", **B.T.T.D.**, Sayı: 35-36 (Ağustos 1970)

İĞDEMİR, Uluğ, **Heyet-i Temsiliye Tutanakları**, Ankara, 1975.

-----, **Sivas Kongresi Tutanakları**, Ankara, 1975.

İLTER, Erdal, **Ermeni Kilisesi ve Terör**, Ankara, 1996.

İSKİT, Server, "*İrade-i Milliye Gazetesi*", **Aylık Ansiklopedi**, Cilt:I, İstanbul, 1945.

JASCHKE, Gotthard, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, Ankara, 1991.

KANSU, Mazhar Müfit, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, Cilt: I, Ankara, 1966.

KARABEKİR, Kazım, **Birinci Dünya Harbine Neden Girdik**, Cilt:I, İstanbul, 1994.

-----, **Ermeni Dosyası**, İstanbul, 1994.

-----, **İstiklal Harbimiz**, İstanbul, 1959-1960.

KARAKIŞLA, Yavuz Selim, "*Savaş Yetimleri ve Kimsesiz Çocuklar: Ermeni mi Türk Mü?*" **Toplumsal Tarih**, Sayı: 69 (Eylül 1999)

KARPAT, Kemal, **Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics**, Wisconsin, 1985.

KIRZIOĞLU, Fahrettin "*Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)'daki Milli Mücadelede Kars ve Atatürk İle İlgili Belgeler*", **Bellekten**, Cilt: XLVIII, Sayı: 183-190, (Ocak-Nisan 1984)

-----, "Cenub-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti (Kars Milli Şûra Hükümeti)", **Türk Kültürü**, Sayı: 72, (Ekim 1968)

-----, **Bütünüyle Erzurum Kongresi**, Ankara, 1993.

-----, **Kars Tarihi**, İstanbul, 1953

KOCABAŞOĞLU, Uygur, "*Basın Özgürlüğünün Engellenmesi, Sansür Tarih*", **Tarih ve Toplum**, Sayı:37 (Ocak 1987).

KODAMAN, Bayram, "*Ermeni Meselesi Tarihi ve Siyasi Bir Değerlendirme*", **Yeni Türkiye Ermeni Özel Sayısı I**, Sayı:37 (Ocak-Şubat 2001)

KOLOĞLU, Orhan, "Kemalist Anadolu Basını", Tarih ve Toplum, Sayı:11 (Kasım 1984).

-----, **Türk Basın (Kuvay-ı Milliye'den Günümüze)**, Ankara, 1993.

KURAN, Ercüment , "*Amerika'nın Türkiye'de Politika Oluşturma Süreci I-II*", **Türk Yurdu**, Sayı:132-136, Cilt: XVIII, Ankara,1998.

-----, "*Amiral Bristol Raporu ve A.B.D.'deki Türk Alehtarları Ermeni Propagandasının Tarihçesi*", **Yeni Türkiye Ermeni Özel Sayısı I**, Sayı:37 (Ocak Şubat 2001)

-----, "*Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu*" **Yeni Türkiye Ermeni Özel Sayısı I**, Sayı:37 (Ocak Şubat 2001)

KURAT, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Ankara,1990.

KURAT, Yuluğ Tekin, "*Doğu Anadolu'da Ermeni Sorunu (1900-1920)*", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu İle İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984 Erzurum)**, Ankara, 1985.

-----, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması**, Ankara, 1986.

KURTCEPHE, İsrail- YILDIZ, Feridun, "*Kuleli Askerî Lisesi Tarihi*", **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, Devre:3, Cilt: I

McCARTHY, Justin, **Müslümanlar ve Azınlıklar Osmanlı Anadolu'sunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu**, Çev., Bilge Umar, Ankara, 1998.

-----, "*I.Dünya Savaşında İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu*", **Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı:I**, Sayı:37 (Ocak Şubat 2001)

ONAR, Mustafa, **Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları**, Cilt:1, Ankara, 1995.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Ankara, 1994.

- Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı**, Haz. Tevfik Güran, Ankara, 1997.
- ÖKE, Mim Kemal, **Ermeni Sorunu (1914-1923)**, Ankara, 1991.
- ÖNAL, Sami, "*Oltu Şûra Hükümeti ve Oltu'nun Anavatanla Birleşmesi*", **Türk Kültürü**, Sayı:72 (Ekim 1968).
- ÖZÇELİK, İsmail, "*Milli Mücadele'de Urfa'da Ermeni Fransız İşbirliği ve Bir Ermeni Doktorunun Amerika'dan Gönderdiği Mektup*", **Askeri Tarih Bülteni**, Yıl:12, Sayı :22 (Şubat 1987)
- ÖZKAN, Hülya, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele Karştı Faaliyetleri (4 Mart 1919-16 Ekim 1920)**, Ankara, 1994.
- ÖZKAYA, Yücel, **Milli Mücadelede Atatürk ve Basın (1919-1921)**, Ankara, 1989.
- ÖZOĞUZ, Esat, **Adana'nın Kurtuluşu Mücadelesi Hâtıraları**, İstanbul, 1935.
- ÖZTOPRAK, İzzet, **Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele**, Ankara, 1989.
- , "*Adana ve Çevresinde Müdafaa-ı Hukuk Çalışmaları*" **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt:VIII, Sayı:21 (Kasım 1991)
- PAMUKCİYAN, Kevork, "*Ermeniler*", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt:3, İstanbul, 1984.
- SASUNİ, Garo, **Kürt Ulusal Hareketleri ve Ermeni-Kürt İlişkileri (15.yy'dan Günümüze)**, Çev., Bedros Zartaryan-Memo Yetkin, Stocholm, 1986.
- SELVİ, Haluk, **Milli Mücadelede Erzurum (1918-1923)**, Ankara, 2000.
- SEROPYAN, Vağarşag, "*Ermeni Kültür Kurumları*", **Düdan Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt:3, İstanbul, 1984.
- SÜSLÜ, Azmi, "*Atatürk ve Azınlıklar*", **Uluslar arası II. Atatürk Sempozyumu**, Ankara, 1991.
- , **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Ankara, 1990.

-----, “*Maraş’taki Fransız ve Ermeni İşbirliği*”, **Kahraman Maraş I. Kurtuluş Sempozyumu (10-11 Şubat 1986 Kahraman Maraş)**, Ankara, 1987.

ŞAHİN, Esin, **Türkiye ve Maverayı Kafkasya İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, Ankara, 2002.

ŞİMŞİR, Bilal, **British Documents on Ottoman Armenians (1891-1895)**, Cilt: III, Ankara, 1983.

-----, **Malta Sürgünleri**, İstanbul, 1976.

-----, “Ermeni Propagandasının Amerikan Boyutu Üzerine”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu, (8-12 Ekim 1984 Erzurum)**, Ankara, 1985.

Talat Paşa'nın Anıları, Haz. A. Kabacalı, İstanbul, 1990.

TANERİ, Aydın, “*Ermeni Meselesinde Atatürk-Karabekir-Emin Sazak Çizgisi*”, **Atatürk Haftası Armağanı**, Ankara, 1991.

TANSEL, Selahattin, **Mondros’tan Mudanya’ya Kadar**, Cilt:1, Ankara, 1973.

TİMUR, Taner, **1915 ve Sonrası Türkler ve Ermeniler**, İstanbul, 2001.

TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasi Partiler**, İstanbul, 1952.

Türk Tarihinde Ermeniler (Temel Kitap), Haz., Azmi Süslü, Fahrettin Kırzioğlu, Refet Yinanç, Yusuf Hallaçoğlu, Ankara, 1995.

TÜRKGELDİ, Ali Fuat, **Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Ankara, 1948.

TÜRKMEN, Zekeriya, “*İşgal Yıllarında İstanbul’daki Uygulamalar: Mütareke Döneminde Ermeniler Tarafından Türk Çocuklarının Kaçırılması ve*

Hıristiyanlaştırılması”, **KÖK Araştırmaları**, Cilt:II, Sayı:2 (Güz 2000)

ULUGAY, Osman, **Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı**, İstanbul, 1974.

URAS, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, 1987

VARLIK, Bülent, "*Mütareke ve Milli Mücadele Basını*", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:5, İstanbul, 1985.

-----, "*Yerel Basının Öncüsü: Vilâyet Gazeteleri*", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:I, İstanbul, 1985.

YAYLALIER, Dinç, "*Türk Amerikan İlişkilerinde Amiral Mark Bristol'un Rolü (1919-1927)*", **Türk Yurdu**, Sayı:125-131, Cilt: XVII, Ankara,1998.

EKLER

EK-1: Hadisat, 17 Mayıs 1919, No :137, Sayfa, 1

EK-2: İkdam, 5 Mart 1920, No:8285, Sayfa, 1

EK-3 Açıksöz, 10 Kasım 1920, No:95, Sayfa, 4

EK-4 Alemdar, 24 Ekim 1920, No:666, Sayfa, 1

EK-5 Peyam-ı Sabah, 29Kasım 1920, No:11143, Sayfa,1

EK-1

EK-2

EK-3

EK-4

EK-5

ÖZET

Tarih çalışmalarının önemli kaynaklarından birisi de şüphesiz basındır. "Türk Basınında Ermeni Sorunu (Mayıs 1919-Aralık 1920)" başlıklı Yüksek Lisans tez çalışmamızda, Anadolu basınından; İrade-i Milliye, Albayrak, Açığsöz ile İstanbul basınından Vakit, İkdam, Alemdar, Hadisat, Peyam-ı Sabah gazetelerinin soruna yaklaşımı üzerinde durulmaktadır. Anadolu ve İstanbul basını, Ermenilerin Doğu Anadolu'daki Türk halkı üzerindeki baskı ve katliamları, Ermeni Mandası, 1919-1920 yılları arasındaki Anadolu'daki Milli Hareket ve 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Antlaşması karşısında farklı bir yaklaşım sergilemektedir. Bu tavır ve tutumların arkasında, her iki grubun vatanın kurtuluşu ve savunulması noktasında farklı düşüncelere sahip olması etkilidir.

Bu çalışmanın sonucu itibariyle, özellikle Milli Mücadele'yi destekleyen Türk basını, Milli Mücadele'yi motive etmek, halkın vatan savunmasında ortak hareket etmesini sağlamak, Ermeni sorununun kaynağı ve tehlikesi hakkında Türk kamuoyunu bilgilendirme noktasında etkili bir araç olarak kullanılmıştır.

ABSTRACT

One of the important sources of historical studies is, undoubtedly, the Press. This MA dissertation is on the “Armenian Question in the Turkish Press (May 1919-December 1920). A variety of periodicals in the period under study -both from the Anatolian Press(such as *İrade-i Milliye*, *Albayrak*, *Açıksöz*) and the İstanbul Press(*e.g.* *Vakit*, *İkdam*, *Alemdar*, *Hadisat*, *Peyam-ı Sabah*)- is utilised in detail within the context of the thesis. The Anatolian Press and the İstanbul Press had disputing point of view on the issues of the Armenian massacres directed towards the Turks in the Eastern Anatolia, the Armenian mandate, the Turkish Nationalist Movement in Anatolia between 1919 and 1920 and on the Peace Treaty of Sevres signed on 10 August 1920. Such different point of views mostly depended on their different solutions regarding the Turkish homeland and its salvation.

In the final analysis, the Turkish Press, especially the Anatolian one supporting the Nationalist views, played an important role in the motivation of the Turkish National Struggle for the salvation of the country from foreign invasion and the rallying the Turks around the national cause, as well as informing the Turkish public opinion about the roots and dangers of the Armenian question.